

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ

Александра П. Стевановић

**КУЛТУРЕ ИНДИЈЕ И БАЛКАНА
У ДЕЛУ КНЕЗА БОЖИДАРА
КАРАЂОРЂЕВИЋА**

докторска дисертација

Београд 2026.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOLOGY

Aleksandra P. Stevanovic

**CULTURES OF INDIA AND THE BALKANS
IN THE WORK OF PRINCE BOJIDAR
KARAGEORGEVITH**

Doctoral Dissertation

Belgrade 2026

УНИВЕРСИТЕТ В БЕЛГРАДЕ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Александра П. Стевановић

**КУЛЬТУРА ИНДИИ И БАЛКАН
В ТВОРЧЕСТВЕ КНЯЗЯ БОЖИДАРА
КАРАДЖОРДЖЕВИЧА**

докторская диссертация

Белград, 2026.

ПОДАЦИ О МЕНТОРУ И ЧЛАНОВИМА КОМИСИЈЕ

Ментор: проф. др Ненад Николић, редовни професор
Катедра за српску књижевност са јужнословенским књижевностима
Филолошки факултет Универзитета у Београду

Чланови комисије:

Датум одбране:

КУЛТУРЕ ИНДИЈЕ И БАЛКАНА У ДЕЛУ КНЕЗА БОЖИДАРА КАРАЋОРЂЕВИЋА

САЖЕТАК

Кнез Божидар Карађорђевић (1862–1908) један је од најмање истражених мушких чланова породице Карађорђевић. Осим једне биографије коју је написао Стеван К. Павловић и која је преведена 2012. с француског на српски језик, кнез Божидар Карађорђевић у српској академској и широј јавности до данас остаје готово непознат, упркос његовом богатом књижевном и уметничком раду, као и династичком пореклу од битног значаја за српску историју. Докторска дисертација „Културе Индије и Балкана у делу кнеза Божидара Карађорђевића” резултат је вишегодишњег размишљања о делу српског кнеза Божидара Карађорђевића и истраживања спроведеног на основу његове путописне грађе. Исход је књижевно-културолошког преиспитивања слика ових двеју култура у путним белешкама кнеза Божидара Карађорђевића крајем XIX века. Из грађе коју примарно чине преводи путописних дела објављени на српском језику 2018. године под насловима *Путевима Балкана* и *Записи о Индији*, градила се слика о погледу кнеза Божидара Карађорђевића на културе Индије и Балкана, његов доживљај и књижевни приказ посећених места.

Млађи син Ђорђа Карађорђевића и Сарке Анастасијевић, унук Капетан Мише Анастасијевића и праунук војводе Карађорђа, кнез Божидар Карађорђевић био је знаменити париски интелектуалац, путописац, књижевни и уметнички критичар, преводилац, сликар, јувелир и репортер. Иако је живот провео у Француској, његов животни пут обележила су бројна путовања. По повратку с путовања, своје записе објављивао је у различитим париским листовима. Брзо се открио његов таленат за писање путописа и овај српски племић и париски уметник постаје запажени путописац свог времена.

Иако представља значајног европског путописца XIX века и припада знаменитој српској краљевској породици, до сада кнез Божидар Карађорђевић није припадао српском књижевном канону већ само уметничком. Ова дисертација има за циљ да укаже на значај књижевних дела кнеза Божидара за српску књижевност и културу, пре свега осврћући се на путописна дела *Записи о Индији* и *Путевима Балкана* чији су преводи 2018. објављени на српски језик покренувши академско занимање за књижевно прегалаштво кнеза Божидара.

Време у коме пише кнез Божидар Карађорђевић сматра се раздобљем различитих стилова књижевности, а свакако је друга половина XIX века време и романтичарске књижевности и експресионизма, с нагласком на субјективне изразе књижевности и уметности. У Француској и уопште европској култури XIX век означава и време повећаног песимизма због краха хуманистичког погледа на културу и уступања места индустријализацији и технологији. Време када се уметност бори с индустријом утицало је на стваралачко надањуће аутора тога времена коме и кнез Божидар припада. Као стваралац, кнез Божидар окреће се природи и природним облицима не само у уметничком већ и књижевном стварању. Разматрање поменутих путописа у овој докторској дисертацији природно је захтевало померање граница књижевно-културолошке анализе и залажење у област историјских, социолошких, етнографских и имаголошких размишљања о теми.

Овај докторски рад пореди и разматра слике Индије и Балкана у путописним делима кнеза Божидача Карађорђевића и делима других аутора који ова подручја обилазе у слично време, односно са општом сликом ових предела и устаљеној представи о Другом у путописима. Стога је идеолошки контекст, условљен друштвено-политичким условима времена, битан угао сагледавања путописне прозе тога доба.

Дело кнеза Божидача послужило је као надахнуће за неколико научних радова објављених у часописима и зборницима радова у протеклих неколико година што сведочи о повећаном занимању за његова дела. Нада овог рада је да се повећано занимање за дела кнеза Божидача Карађорђевића продуби и да његов стваралачки рад постане доступнији српској јавној и академској заједници.

Циљ докторског рада је да сагледа књижевне и културолошке одлике одабраних путописних дела кнеза Божидача Карађорђевића. Дисертација у оквиру свог циља сагледава како се обликовала и мењала слика о Индији и Балкану, где и у којој мери се ове културе посматрају на сличан начин, као и како путописи утичу на друштвену слику света. Такође, рад се осврће на питање у каквој су спрези култура и путописна књижевност и како су ванкњижевни утицаји обликовали путописне текстове о Индији и Балкану. Из увида се закључује и шта представљају Индија и Балкан за путописце XIX века, а шта за кнеза Божидача Карађорђевића који у том времену пише. Како је реч о можда најмање познатом члану породице Карађорђевић, занимљиво је сагледати и шта нам ова путописна дела откривају о кнезу који припада старијој грани потомака њеног родоначелника. Напоследку, овим докторским радом доприноси се осветљавању путописне прозе кнеза Божидача Карађорђевића и њеном књижевном, културолошком, друштвеном и историјском значају за европску и српску културу и књижевност.

Кључне речи: кнез Божидар Карађорђевић, Индија, Балкан, путописна књижевност, култура.

Научна област: Наука о књижевности

Ужа научна област: Култура

УДК:

CULTURES OF INDIA AND THE BALKANS IN THE WORK OF PRINCE BOJIDAR KARAGEORGEVITCH

SUMMARY

Prince Bojidar Karageorgevitch (1862–1908) is one of the least studied male members of the Karageorgevitch royal dynasty. Apart from Stevan K. Pavlovitch's biography, published in French and translated into Serbian in 2012, Prince Bojidar Karageorgevitch is still unknown to the Serbian academic and general public, despite his fruitful literary and artistic work and dynastic origins significant to Serbian history. The doctoral dissertation "Cultures of India and the Balkans in the work of Prince Bojidar Karageorgevitch" is the outcome of years-long reflection on the work of Prince Bojidar and research based on his travel writings. It resulted from re-examining the images of these two cultures in the travel notes of Prince Bojidar Karageorgevitch at the end of the 19th century. Based on the travel writings *Notes on India* and *On the Roads of the Balkans*, published simultaneously in 2018, an image of Prince Bojidar's view on India and the Balkans was built, as well as his experience and literary account of the visited places.

The younger son of George Karageorgevitch and Sarka Anastasijevitch, grandson of Captain Misha Anastasijevitch and great-grandson of Archduke Karageorge, Bojidar Karageorgevitch was a famous Parisian intellectual, travel writer, literary and art critic, translator, painter, jeweler, and reporter. His life path was marked by numerous journeys. His talent for writing travelogues was quickly discovered, as upon returning from his travels, he would publish his notes in various Parisian newspapers. It was not long before this Serbian nobleman and Parisian artist became a notable travel writer of his time. This significant European travel writer of the 19th century had not previously belonged to the Serbian literary canon (although he did belong to the artistic canon), and this dissertation aims to point out the importance of Bojidar Karageorgevitch's literary works for Serbian literature and culture, primarily his travelogues *On the Roads of the Balkans* and *Notes on India*, the translations of which were published in Serbian in 2018. The study intends to compare the images of India and the Balkans, and in the work of Prince Bojidar Karageorgevitch and the travel writings of other authors who visited these areas at a similar time, that is, with the general image of these regions and the established idea of the *Other* in travelogues. Therefore, the ideological context, conditioned by the socio-political circumstances of the time, is an important angle for viewing travel prose of that era.

The time in which Prince Bojidar Karageorgevitch wrote is considered a period of different literary styles, and the second half of the 19th century is certainly a time of both romantic literature and expressionism, with an emphasis on subjective expressions of literature and art. In French and European culture in general, the 19th century also marks a time of increased pessimism due to the collapse of the humanistic view of culture and its giving way to industrialization and technology. The time when art struggled with industry influenced the creative inspiration of the authors of that time, which Prince Bojidar Karageorgevitch belonged

to. As a creator, he turned to nature and natural forms not only in artistic creation but also in literature.

Prince Bojidar Karageorgevitch's literary creation has served as inspiration for several scholarly papers published in journals and collections of works in the past few years, which testifies to the increased interest in his work. This dissertation hopes to enhance the interest in the creativity of Prince Bojidar Karageorgevitch, and that his creative work will become more accessible to the Serbian public and academic community. Considering the mentioned travelogues in this doctoral dissertation naturally required pushing the boundaries of literary and cultural analysis and entering the realm of historical, sociological, ethnographic, and imagological reflections.

The doctoral thesis examines the literary and cultural characteristics of selected travelogues by Prince Bojidar Karageorgevitch. The dissertation, within its aim, studies how the image of India and the Balkans shaped and changed, where and to what extent these cultures are viewed similarly, and how travelogues influenced the social image of the world. The study also addresses the connection between culture and travel literature, and how influences beyond literature shaped travelogue texts about India and the Balkans. The insight also concludes what India and the Balkans represented in 19th-century travelogues, and what they represented to Prince Bojidar Karageorgevitch, who wrote at that time. Since this is the least known member of the Karageorgevitch family, it is interesting to examine what these travelogues reveal about the prince who belonged to the older branch of the descendants of its founder. Finally, this doctoral thesis contributes to shedding light on the travelogue prose of Prince Bojidar Karageorgevitch and its literary, cultural, social and historical significance for European and Serbian culture and literature.

Keywords: Prince Bojidar Karageorgevitch, India, the Balkans, travel literature, culture.

Scientific field: Literature Science

Scientific subfield: Culture

UDK:

РЕЧИ ЗАХВАЛНОСТИ

Искрено сам захвална свом ментору проф. др Ненаду Николићу на стручној подршци и корисним саветима драгоценим за обликовање коначног текста.

Посебну захвалност дугујем својим родитељима на разумевању и охрабрењу током читавог процеса, као и сестри, која је вером у мене и сталним подстицајем допринела да овај пут буде лакши.

Свом Драгом неизмерно сам захвална на несебичној љубави и ослободу да истрајем на овом путу и свој рад приведем крају.

Напоследку, хвала свим пријатељима и колегама који су ме охрабривали и искреним саветима помогли да овај рад угледа светлост дана.

САДРЖАЈ

1. УВОД.....	1
2. ФОРМУЛАЦИЈА ПРОБЛЕМА И ПРЕДМЕТ ИСТРАЖИВАЊА.....	4
2.1. Стање истраживања.....	11
2.2. Научна оправданост докторске дисертације.....	16
3. ЖИВОТ И ДЕЛО КНЕЗА БОЖИДАРА КАРАЂОРЂЕВИЋА.....	17
3.1. Место кнеза Божидара у породичном стаблу Карађорђевића.....	17
3.2. Бесмртни дух вожда Карађорђа.....	19
3.3. Ко је био кнез Божидар Карађорђевић?	26
4. ОСВРТ НА ПУТОПИСНУ КЊИЖЕВНОСТ У XIX ВЕКУ.....	33
4.1. Жанрвска разноликост путописне прозе као „граничне књижевности”.....	36
5. ЖИВОТ У ПОКРЕТУ: ПУТОВАЊА КНЕЗА БОЖИДАРА КАРАЂОРЂЕВИЋА.....	41
6. КЊИЖЕВНА ИМАГИНАЦИЈА БАЛКАНА КРАЈА XIX ВЕКА.....	44
6.1. Замишљање чудовишног: Представе Балкана и Индије у европским путописима XIX века.....	46
6.2. Кнез Божидар Карађорђевић путевима Балкана краја XIX века.....	54
6.2.1. На Гори Атос.....	55
6.2.2. На ходочашћу у Тополи: Србија краја XIX века у путним белешкама кнеза Божидара Карађорђевића.....	59
6.2.3. Обала Далмације – Босна.....	68
6.2.4. Црна Гора – Албанија.....	71
6.3. Закључне мисли о <i>Путевима Балкана</i> кнеза Божидара Карађорђевића.....	76
7. КЊИЖЕВНА ИМАГИНАЦИЈА ИНДИЈЕ КРАЈА XIX ВЕКА.....	78
7.1. Откривање Индије кроз путописе.....	81
7.2. Српски путописи о Индији.....	95
7.3. <i>Записи о Индији</i> кнеза Божидара Карађорђевића.....	100
7.4. Индија у путопису кнеза Божидара Карађорђевића.....	105
7.5. Закључне мисли о <i>Записима о Индији</i>	140
7.6. Утицај Индије на уметничко стваралаштво.....	143
8. РАНА СМРТ КНЕЗА БОЖИДАРА КАРАЂОРЂЕВИЋА.....	147
9. ЗАКЉУЧАК.....	150
10. ЛИТЕРАТУРА.....	155
11. БИОГРАФИЈА.....	163
12. ПРИЛОЗИ.....	165

1. УВОД

Када се кнез Божидар Карађорђевић први пут вратио у Србију, већ као стасао интелектуалац и уметник, дошао је под туђим именом и пасошем свога пријатеља, како власти не би откриле његову припадност српској владарској породици Карађорђевић. Када је ова дисертација почела да настаје, та мисао дуго нас није напуштала. Како је могуће да, без икакве кривице или почињеног недела, један потомак највећег ослободиоца кога је модерна Србија имала, вожда Карађорђа, у земљу коју његов прадеда ослобађа османске тираније и дарује јој завет слободе, долази као неслободан човек? Ко господари слободом? И ко може да је у његовој земљи одузме праунуку Вожда који је крв пролио да би она сазнала шта је то слобода? На ова питања можда нисмо успели да сазнамо одговоре, али немамо сумње да је кнез Божидар Карађорђевић поделио судбину Србије и династије Карађорђевић која је поникла у народу и с којим је увек делила тежак терет времена.

Овај рад настао је као скромни омаж кнезу Божидару Карађорђевићу, личности и судбини у исељеништву, његовом књижевном стваралаштву и непристајању на наметнуте обрасце живљења. О његовом животу, који је провео у Паризу, али никада сасвим миран, увек на неком путовању, не знамо много. О њему нам говоре његова путописна дела, од којих су нам значајни његов обилазак балканских земаља, посебно ходочашће на Хиландар и у родну Србију, и боравак у Индији јер је то његово најдуже путовање – у трајању од седам месеци, за које можемо рећи да је имало важан утицај на његово духовно и уметничко сазревање. Откривање његових путописних акварела, како најбоље можемо сагледати његове путописе, истовремено је откривање једног помало заборављеног културног обзора.

Име Божидар Карађорђевић у српској културној историји често се појављује на маргини књижевних и друштвених, чак и династичких наратива. Међутим, иако је живот провео у егзилу, он је несумњиво део културне историје Србије. Велики корак ка отаџбини овог српског кнеза начињен је 2018. када су по први пут објављени преводи његових путописних белешки о Балкану и његов путопис о Индији. Чини се да је те године, тачно 110 година од његове смрти, нека несхватљива сила покренула повратак кнеза Божидара својој земљи, од које је по рођењу одвојен да би живот провео у изгнанству, у Француској, често путујући по Европи и другим деловима света. Та година иницирала је и ову дисертацију јер у нашој академској средини нема ниједне докторске дисертације посвећене члану породице Карађорђевић, а да није реч о владару. Сама чињеница да је реч о једном припаднику српске краљевске лозе Карађорђевић довољно је значајна да покрене занимање за једну тему. Али овде се, после тог почетног импулса везаног за порекло, сакрива и истовремено открива много више.

Краљевић Томислав Карађорђевић, брат последњег југословенског краља, када размишља о другим члановима породице Карађорђевић као људима од пера, убраја и кнеза Божидара, свог деда стрица у даровите писце. „Врло плодан писац био је и мој даљи стриц, иначе значајан сликар, Божидар Карађорђевић (1862–1908), иза кога је остало више књига путописа, много приповедака и чланака у водећим европским часописима крајем XIX и почетком XX века” (Карађорђевић 1999: 18).

Кнез Божидар Карађорђевић знаменити је европски уметник, уметнички критичар и путописац краја XIX века. Његове бројне путописне белешке објављиване су у различитим француским листовима, а путопис о Индији 1899. преведен је, чак пре објављивања француског изворника исте године, на енглески језик доживевши велики успех у западној Европи. Поред путописа, кнез Божидар писао је и књижевне и уметничке критике, преводио са више језика и био дописних важних француских

листова као што је *Фигаро*. Поводом крунисања краља Петра I, у Србију по други пут не долази под лажним именом већ као дописник *Фигароа* и рођак будућег краља, да би написао један чланак о крунисању у Београду. Говорио је више језика, познавао музику, књижевност, уметност, дружио се са значајним интелектуалцима свога времена. Неуморно је путовао, писао и стварао, спајајући љубав према лепој књижевности и уметности са радозналошћу према другим културама. У периоду његовог уметничког и књижевног рада у Француској владају различити стилови у књижевности и уметности. Крај XIX века представља време у коме су присутни романтизам и експресионизам, док превладавају субјективни изрази књижевности и уметности што можемо уочити и у стваралаштву кнеза Божидара.

Сјајан акварелиста, још умешнији јувелир, кнез Божидар Карађорђевић оставио је после свог кратког живота много уметничких и књижевних дела. Мало која нација може да се похвали овако изванредним чланом своје краљевске династије. И то је оно што смо дужни да имамо на уму када је реч о кнезу Божидару Карађорђевићу. Он је светли пример једног аристократе не само по пореклу већ и по духу.

У уводном делу докторског рада осветлиће се личност кнеза Божидара Карађорђевића и његово историјско место у краљевској породици Карађорђевић. После уводног дела, други део дисертације представиће основна обележја националне и европске путописне књижевности краја XIX века као увод у разматрање путописа о Балкану и Европи краја XIX века, када кнез Божидар пише и објављује своје путне записе. Указаће се на шири књижевно-историјски контекст путовања и путописања. После тога, рад пажљивије разматра боравак кнеза Божидара на Балкану и његов поглед на балканске земље. Упоредо ће се приказати одабрани путописи других путника по Балкану и оцртати њихове сличности и разлике с писањем кнеза Божидара. Утврдиће се културолошко полазиште његових записа о Балкану, односно *малом Оријенту* и других путописа који свој извор за разумевање европског Другог најчешће налазе у западноевропским делима. Друга половина дисертације посвећена је путопису кнеза Божидара о Индији, његовом у културолошком и књижевном смислу најсложенијем рукопису. Да би се он јасније сагледао у друштвено-политичком контексту XIX века, дат је преглед британских путописа о *великом Оријенту*, односно азијском Другом. Упоређују се различите представе Индије, пре и уочи његовог путовања, односно представа Индије која се вековима градила у западноевропској књижевној и културној имажинацији и Индија како је кнез Божидар види, доживљава и представља Европи. У сагледавању путописа кнеза Божидара о Балкану, од велике користи били су радови и увиди Сање Лазаревић Радак и Марије Тодорове о имажинацији Балкана, док се у разматрању путописа о Индији дисертација у највећој мери ослања на књиге и радове Прамода Најара (Pramad Nayar), најзначајнијег познаваоца европске путописне књижевности о Индији.

Разматрање путописа кнеза Божидара Карађорђевића о културама Индије и Балкана прати како тематску тако и хронолошку логику његових путовања. Стога је у раду најпре анализиран Балкан, као „мали Оријент” и место где се путописац сусреће са другачијим културним обрасцима, али не напушта географске оквире европске цивилизације, а онда Индија као „велики Оријент”, чиме се успоставља дубља компаративна перспектива. Овакав редослед одговара и стварном току ауторових путовања јер кнез Божидар Карађорђевић прво одлази на Балкан, а онда, неколико година касније у Индију. Такође, путопис о Индији представља његов најобимнији и књижевно најсложенији путопис и стога захтева ширу анализу ауторове перцепције.

Други европски писци сретали су се с *малим* и *великим Оријентом* углавном посредно, читајући о овим пределима да би створивши представу о њима тек са тим знањима кретали да ове пределе упознају. У том смислу, њихови доживљаји били су

унапред одређени, а неретко су се њихове путописне белешке подударале с другим путописима тога времена. Код кнеза Божицара Карађорђевића то није случај. Он је у ове пределе отишао да их изблиза види и доживи и стога не чуди што су његове путописне белешке одударале од записа тог доба. Већ је то довољно вредно да се боље позабавимо његовим путописним делима.

Докторска дисертација „Култура Балкана и Индије у делу кнеза Божицара Карађорђевића” настоји да на одабраним преведеним текстовима његове путописне прозе, насталим у периоду од 1893. до 1899. (и преведеним на српски језик 2018) сагледа књижевно-културолошке аспекте стваралаштва кнеза Божицара Карађорђевића. Ова дисертација има за циљ да представи књижевно-уметнички опус кнеза Божицара и његово место у европском и српском стваралачком кругу. Сагледавање путописне прозе кнеза Божицара допринеће разумевању европске и српске путописне књижевности краја XIX века и указаће на јединствено културно, књижевно и историјско језгро од суштинског значаја и за српско и европско књижевно стваралаштво и културу.

2. ФОРМУЛАЦИЈА ПРОБЛЕМА И ПРЕДМЕТ ИСТРАЖИВАЊА

Док су путописи значајних европских и српских путописаца у већини случајева на маргини њихових књижевних дела, путописна проза кнеза Божидача у битној мери одређује његов стваралачки пут. Предмет докторске дисертације је путописна поетика кнеза Божидача Карађорђевића, с циљем да се по први пут сагледају и проуче књижевне и културолошке одлике путописних дела кнеза Божидача о Индији и Балкану.

Дисертација „Културе Индије и Балкана у делу кнеза Божидача Карађорђевића” има за циљ културолошко и књижевно-теоријско истраживање дела кнеза Божидача Карађорђевића која нису до сада била предмет систематског проучавања иако имају изванредан књижевно-историјски и антрополошки значај. Основно истраживачко полазиште чине преводи путописних белешки кнеза Божидача Карађорђевића у оригиналним издањима на француском језику објављена у временском размаку између 1894. и 1904. Ту спадају: „Heures de Patrie – en Serbie”, *Le Figaro*, 27 mai 1894, „Notes de route – Côte Dalmatie – Bosnie”, *Le Revue Hebdomadaire*, Juillet 1895, „Montenegro – Albanie. Notes de voyage”, *Le Revue de Paris*, novembre – decembre 1894, „Au Mont Athos”, *La Nouvelle Revue T:XCIV*, mai – juin 1895, „A Belgrade – Impressions d'un témoin”, *Le Figaro*, 25 septembre 1904. и путопис *Notes sur l'Inde*, Calmann-Lévy, Paris, 1899. (у енглеском издању *Enchanted India*, Harper & Brothers, New York and London, 1899). На српском језику објављена тек 2018, ова дела насловљена су *Записи о Индији* и *Путевима Балкана*. Ови путописи одлично су полазиште за истраживање граница између културног сусрета, личног искуства путовања и уметничког доживљаја. Стога, у овом докторском раду, проучава се њихова књижевна и идеолошка важност у оквирима европске путописне прозе и испитује у којој мери кнез Божидар Карађорђевић припада српској књижевној и стваралачкој мисли.

Иако у српској култури и књижевности краја XIX века постоје значајни представници путописне књижевности (Љубомир Ненадовић, Симо Матавуљ, Јоаким Вујић, Бранислав Нушић, Јелена Димитријевић, Милан Јовановић Морски...) овај жанр сматрао се граничним и унеколико мање важним јер је често представљан као допуна средишњем стваралачком и књижевном раду појединих писаца. Ипак, у *Теорији књижевности* (1970) Драгише Живковића упућује се на важност путописне књижевности јер у њој нема места уобразиљи, већ писац преноси оно што заиста јесте. У делу *Европски оквири српске књижевности* (1970) и уопште проучавајући српске писце XIX века овај знаменити историчар и теоретичар књижевности није упознат с делима кнеза Божидача Карађорђевића који ствара у емиграцији. Тек после кнеза Божидача Карађорђевића, у XX веку српска путописна књижевност доживљава свој успон – Милош Црњански, Исидора Секулић, Иво Андрић, Растко Петровић, Јован Дучић, Станислав Винавер, Григорије Божовић светли су примери наше путописне књижевности. Између два рата путопис постаје „водећи прозни жанр, синкретичан, хибридан и склон освајању разноликих видова одношења према стварности, уметности, историји и политици” (Гвозден 2011: 323).

Оно што је посебно занимљиво код овог жанра је да се он раширио и међу врским српским научницима. Ту се посебно истиче Михаило Петровић Алас својим забелешкама с научних експедиција,¹ али свакако је вредно поменути да се и Атанасије

¹ Ту спадају дела *Путописи* (1932), *У царству гусара* (1933).

Стојковић и Милутин Миланковић добро сналазе у овој књижевној врсти.² Очигледно је да путописи специфичном естетском и културном привлачношћу изазивају занимање и да у XX веку доживљавају прави узлет.

Прва Српкиња у јавности препозната као светски путник, Јелена Димитријевић, на преласку из XIX у XX век објављује своје белешке из Америке, Индије, Египта и других делова света у форми писама. Посебно интригира то што жене у то време нису у могућности да путују у разне делове света као што је она чинила, записујући своје авантуре и делећи их са својом читалачком публиком.

Дела многих српских писаца укључују се у токове европске путописне прозе. То је уједно и узлет овог жанра у оквиру европске књижевности. Иако овај књижевни жанр није битно утицао на ток српске књижевности, несумњиво је да та дела представљају важан допринос. Иако многи путници нису своја искуства нужно преносили у путописе, „чињеница што су личности с највећим и најтрајнијим утицајем у српској књижевности били путници у стране земље јесте појава да јој се посвети много више пажње него што је досад учињено” (Деретић 1996: 213). Упркос већем занимању за путописе у досадашњем прегледу путописне прозе у нас, стваралаштво кнеза Божидача Карађорђевића није нашло адекватну рецепцију у оквиру овог жанра.³

Путописна проза Божидача Карађорђевића до сада није разматрана у оквиру српске путописне књижевности и њеног места у европском контексту. За нашу истраживачку анализу кључне путописне белешке *Путевима Балкана* и *Записи о Индији*, како је већ наведено, неоправдано су касно, тек после више од једног века, стигле до српске јавности. Иако пише у егзилу и на француском језику, ускраћен за могућност да борави у земљи својих предака, кнез Божидар Карађорђевић део је историје српске владалачке династије и националне културе, као и културне историје Србије у целини. Он је можда један од првих Срба у прилици да своје путописе објави у страниој штампи и то у чувеним листовима као што је, на пример, *Париска ревија*. Његово дело може да пружи шири поглед на путописни жанр и промишљање културних особености у српском књижевном контексту. Другим речима, оно битно доприноси бољем разумевању националне културе и њеног места у токовима европске мисли.

Кнез Божидар Карађорђевић (1862–1908) млађи је син кнеза Ђорђа Карађорђевића и Сарке Анастасијевић, праунук војводе Карађорђа и унук капетан Мише Анастасијевића, трговца и добротвора. Правник је по образовању, али је много више књижевник, преводилац, књижевни критичар, а поред тога сликар и примењени уметник. Оставио је многа књижевна и уметничка дела која и данас плене самосвојношћу и слободом израза. Говорио је неколико језика, дружио се с истакнутим европским писцима, уметницима и глумцима. И поред тога његов живот и стваралачки рад познати су само фрагментарно. Та сазнања делом потичу из његовог књижевног и уметничког рада. Дисертација је стога усмерена ка прикупљању, обједињавању и обради детаља повезаних с његовим животом и радом. Она ће у контексту историјског значаја династије Карађорђевић настојати и да истражи у којој мери је племићко порекло имало утицаја на стваралаштво кнеза Божидача Карађорђевића.

Животни пут кнеза Божидача Карађорђевића богат је и занимљив, а његово путописно дело разноврсно и необично. Крај XIX века у Француској обележен је интензивним културним сусретима који су обликовали европску интелектуалну сцену.

² Атанасије Стојковић аутор је дела *Кандор, или откривење египатских тајни* (1800) које има елементе путописа, а Милутин Миланковић аутор је научних путописа *Кроз васиону и векове* (1928) и *Кроз царство наука* (1950).

³ Сликаство кнеза Божидача Карађорђевића ушло је у корпус историје српског сликарства XIX века (в. Кусовац 1987) док се његов путописни опус до сада није сматрао делом српске књижевности. Ова дисертација покушај је да се исправи неправда књижевне историје.

У том контексту, појављују се и дела кнеза Божидача. Путописи су настајали после његових честих путовања по Европи и ван њених граница. Одрастао је и највећи део живота провео у Паризу, али је из њега често одлазио на краћа или дужа путовања, из обавезе или због задовољства. Сам живот је од њега начинио путописца. Посетио је Босну, Далмацију, Србију, Црну Гору, Атос, Турску, Скандинавске земље, Алжир, Индију... и о томе оставио писане трагове или аквареле. Како су књижевни путописи битни посредници култура и огледало цивилизацијских обележја, главно поље истраживања је културна (културолошка) антропологија и књижевно-уметничка поетика његове путописне прозе настале после обиласка ових места, а посебно његови лични осврти на културу Индије и Балкана. Стога, главни нагласак у истраживању ставља се на поменута књижевна дела посвећена културама Балкана и Индије. Сам начин живота кнеза Божидача, односно путовања у стране земље, оживљавају путописни жанр у контексту изградње моста између различитих култура и истичу га као важан за разумевање међукултурних односа и веза.

Циљ истраживачке теме је да се на основу дела кнеза Божидача Карађорђевића сагледа књижевно-културолошка имагинација Балкана и Индије као два географски удаљена, али у контексту имагологије, подударна подручја. Вековне повезаности и сусрети ових географски удаљених култура нашли су складно место у путописном делу српског кнеза који објављује записе с путовања по Балкану и Индији као драгоцену сведочанство о овим културама на крају деветнаестог века. Сматрамо да се у његовом писању могу открити нове нити разумевања култура европског и светског Истока, односно Балкана и Индије. Ово упоређивање и повезивање различитих географских, историјских, културних и друштвених средина осветлиће границе њихових традиција не само у увидима кнеза Божидача Карађорђевића већ и других путника и путописаца тога времена. Дисертација стога има за циљ да пружи историјски и компаративни приказ култура Балкана и Индије у путописима кнеза Карађорђевића које, без обзира на географску удаљеност, имају у његовој оптици битне додирне тачке. Компаративни приступ се подразумева када је у питању путописни жанр јер омогућује поређење различитих места и народа. Занимљиво је у том контексту истражити неке одлике ових култура које би могле да се сматрају заједничким или блиским, иако су европска и индијска цивилизација по много чему удаљене. Рад ће стога истражити два *Истока*, Балкан и Индију у западној књижевној имагинацији и упоредити сазнања са схватањима и приступима кнеза Божидача. У том светлу интеркултуралност у његовој путописној прози може да отвори нови обзор разумевања европске путописне прозе у истраживању познатих и непознатих предела. У раду ће се путописи сагледати у контексту српске и европске путописне књижевности и истражиће се њихова улога у творењу националног и регионалног културног идентитета.

Записи с путовања кроз Далмацију, Босну, Србију, Црну Гору, Албанију, све до Атоса где кнез Божидар борави неко време су кратки, лични, пуни тренутних утисака и коментара који откривају прилике и менталитет Балкана осамдесетих година деветнаестог века. Кнез одмах после посете Светој Гори возом одлази у Србију где борави у Тополи, родном месту династије којој припада. Овај део пута описује с највећом топлином, као и носталгијом и прикривеним поносом што је у земљи свог прадеде, кога њихови земљаци истински воле и поштују. У овом путописном запису оцртава живот обичног српског становништва, с описом њихових обичаја сведочећи и о њиховом односу према странцима јер кнез Божидар путује под другим именом и не открива свој идентитет. Хронотоп завичајног пејзажа битан је не само да осветли српске прилике краја деветнаестог века, већ и пишчев доживљај блискости односно даљине посећеног места, које му је истовремено блиско и далеко. У том делу дисертације упоређиће се записи с путовања неких других европских и светских путника да би се

дошло до компаративних увида који могу да помогну херменеутици прозе Божидача Карађорђевића. У томе нам је притекло у помоћ истраживање Сање Лазаревић Радак о имагинацији Балкана и стога смо њене увиде користили као почетни угао тумачења.

Кнез Божидар после тога путује у Далмацију и овај део путописа садржи историјске податке о њеној прошлости, драгоцене лингвистичке увиде, као и сусрете с тамошњим становништвом и описе њене обале. Њега ови предели ни издалека не надахњују као они који је претходно обишао и у описима често помиње њихову једноличност. Прелаз преко планинских превоја води га у Босну где оставља записе о пределима, ношњи, историјским догађајима, верским обичајима. Кнез Божидар описује и путовање преко Пераста и Котора, као и каменитих путева који воде до Цетиња где борави на двору кнеза Николе. После тога бродом прелази Скадарско језеро и преко планина Албаније наставља на коњу. Једноличан пејзаж и наоружани људи главни су утисак ових предела којима није лако путовати. Затим одлази у Призрен и прелази широко поље Косова које га подсећа на славну српску прошлост. Кнез Божидар Карађорђевић на гори Атос проводи неко време, иако није наглашено колико дуго тамо остаје, доносећи вредне записе о црквама и манастирском уређењу на Светој Гори. Део о Атосу посебно је важан јер ту највише долази до изражаја његов испоснички дух жељан мира и једноставности манастирског живота с монасима сликарима и дрводељама. Овај прилог свакако је посебно важан у разумевању личности кнеза Карађорђевића.

Касније се кнез Божидар Карађорђевић још једном враћа у Србију. Овај пут долази у родни Београд под правим именом, као рођак будућег краља и дописник париског *Фигароа*, на крунисање рођака краља Петра I. О утисцима с крунисања 1904. пише за овај француски лист. Поред ове кратке посете, кнез Божидар исте године симболично се враћа у Београд јер су његови радови изложени на Првој југословенској уметничкој изложби, у част стогодишњице Првог српског устанка који је подигао његов прадеда. Изложба је отворена у салонима здања које је саградио његов деда, родољуб и дародавац капетан Миша Анастасијевић.⁴ То је уједно и његов последњи долазак у отаџбину.

Путнички мемоари посвећени Балкану добра су истраживачка грађа не само када је реч о културним особеностима ових предела краја деветнаестог века, већ и по томе што се може пратити сазревање пишчеве личности и његова унутрашња потрага за бојама и светлошћу. Балкан је кнезу Божидару пружио довољно боја за нова платна, али нешто га је водило даље на исток. Нису познати поводи његовог пута у Индију 1896. године када бродом из Лондона креће у Бомбај (данашњи Мумбај). О разлозима одласка не пише, али о доживљају Индије оставља једно од најбољих сведочанстава о индијском потконтиненту деветнаестог века и свакако своје најзначајније књижевно дело.

Записи о Индији једини су целовити путопис Божидача Карађорђевића. Завршен 1897, рукопис је до 1899. у деловима штампан у париском часопису за уметност и културу *Париска ревија* да би се исте године појавио у енглеском преводу под насловом *Enchanted India* (Harper & Brothers, New York and London). Енглеско издање у Лондону и Њујорку претходило је оригиналном рукопису на француском – *Notes sur l'Inde* (Calmann-Lévy, Paris) објављеном те године. Припремајући се за израду ове докторске дисертације докторанткиња је с енглеског језика преводила овај путопис објављен 2018. под насловом *Записи о Индији* у издању Матице српске и Задужбине Краља Петра I. „Српско издање његовог путописа је први целовити текст јер се два његова изворника, француски и енглески, објављена 1899. у Паризу и Лондону разликују. Превод на српски језик објављен је у част 120 година од његовог појављивања” (Стевановић 2021: 841).

⁴ Изградња овог здања завршена је у години рођења његовог унука Божидача (в. Лиречек 2022: 31).

Издање садржи и пишећев предговор и 30 илустрација из француског оригинала, изостављених у енглеском рукопису, а опремљен је и предговорима, поговором, као и критичким коментарима од посебне важности за разумевање овог сложеног рукописа. Богатство путописних записа ово дело ставља у само средиште стваралаштва кнеза Божицара Карађорђевића, не само по обиму већ и прекретници коју доноси у европску путописну књижевност. Овде се његов књижевни дар и уметничко око преплићу у једно од најдрагоценијих описа Индије на преласку из XIX у XX век. „Као што је необичан историјат два рукописа на којима се заснива српски превод, необичан је и живот и личност аутора. Иако донедавно практично непознат широј српској јавности, кнез Божицар Карађорђевић истиче се као једна од занимљивијих и по стваралачком таленту необично свестраних личности српске културе на прелазу из XIX у XX век” (Bakić-Nayden 2021: 203).⁵

Кнез Божицар Карађорђевић провео је седам месеци у Индији и обишао око тридесет и осам различитих места. Из Лондона се отиснуо на путовање 1896. и стигао у Бомбај одакле је путовао даље по Индији, прешавши око једанест хиљада километара, од снежних Хималаја, светог Бенареса, Дарцилинга, Калкуте, Делхија, Агре, Ахмедабада, Џајпура, до Мадраса и Цејлона, посетивши значајна упоришта индијске историје и културе. У његовом путопису о Индији не примећују се тада уобичајене предрасуде у посматрању једне далеке културе, већ открива непосредност некога ко је добро разуме и прихвата и чије разумевање на том путу сазрева. Путопис представља вредно сведочанство о Индији на измаку XIX века јер обухвата њене различитости које се откривају само у контрасту севера и југа, планина и равница, пустиња и мочвара, а не у односу с Европом или другим културама.

Жанровска и временска комплексност дела кнеза Божицара Карађорђевића, као и прожимање описа, историјских података, архитектонских грађевина и културолошких особености, али и утисака писца, пружају сублимнији поглед на вековну индијску културу и битан су подстицај у њеном разумевању. Ова вишеслојност не оптерећује структуру дела у коме се открива одлично познавање идентитетских обележја индијског потконтинента. Овај докторски рад стога испитује да ли у прози кнеза Божицара постоји иста идеолошка поетика у откривању новог, чудесног и егзотичног као што је то одлика путописа из времена када су представљали прве посреднике између „стarih” и „нових” предела, којим се првенствено о њима извештавало. У циљу бољег разумевања, сагледаће се основно усмерење путописне прозе тога времена.

У овим записима, вредно је антрополошко сведочанство о великој куги која је харала индијским потконтинентом на крају XIX века, а о чему нема довољно података, а још мање личних искустава (једно такво проналазимо у аутобиографији Махатме Гандија (Mahatma Gandhi), али не и код европских путника тог времена). О тој страшној пошастии, писало се више из друге руке и мало ко се усуђивао да се тада приближи зараженом Бомбају и подручју око њега. Кнез Божицар на овом путовању чак двапут одлази у подручја заражена кугом из којих сви беже, а чак обилази болницу и са зараженима.

Кнез Божицар, како можемо да закључимо из његовог путописног дела о Индији, жели да истински упозна ову далеку и необичну земљу. Како би је боље схватио, не устручава се да истражи све појединости. Он путује на коњу, у кочијама, возом и бродом, често се тискајући с житељима тих места. Среће се с богатима и сиромашнима, вредним

⁵ У оригиналу: “Just as the history of the two manuscripts on which the Serbian translation is based is unusual, so is the author’s life and personality. Though practically unknown to a wider Serbian public until relatively recently, Prince Božidar Karađorđević stands out as one of the more interesting and, in terms of creative talents, unusually versatile personalities in Serbian culture at the turn of the 19th and 20th centuries.”

сељанима и лоповима, уличним плесачицама и принцезама. Посећује раце и махараце и оставља вредне записе о унутрашњости индијских дворова за време британског колонијалног утицаја. Нема уобичајеног мисионарског дискурса у његовим описима нити сентименталног погледа на колонизовану културу у коју продире страни, махом британски утицај. То се види и у самом језику. Сачуване су речи из индијских језика и дијалеката, као и древног санскрта, које кнез Божидар бележи и стапа с изворним француским, не осећајући потребу да читаоцу предочи превод или објашњење. Стога ће се у раду посебно сагледати полифонија језика његових белешки, посебно у *Записима о Индији*, лишеним перспективе аутора, откривајући његов прави утисак о пределима и људима које посматра без потребе да их пореди или преводи у европски контекст.

У британској традицији путопис је имао много ширу и значајнију улогу него у другим деловима света. Писац путописа био је изасланик Империје који је имао задатак да шаље тачне извештаје о новим пределима. Путопис је имао прагматични, а тек онда литерарни наратив и циљ. Британски путни записи одиграли су пресудну улогу у формирању слике о Индији, што је у свом вишедеценијском раду показао Прамод Најар на чије ћемо се увиде ослонити у овој дисертацији јер реч је о најбољем познаваоцу ове области. У том смислу, занимљиво је у дисертацији истражити начине на које су путовања обликовала представе о различитим културама и упоредити и утицај британских путописа на стварање слике о Балкану и Индији. Такође, рад ће упоређивањем других путних белешки испитати у којој мери кнез Божидар посматра Балкан и Индију оријенталистички и постоји ли у томе пројекција инфериорности.

Кнез Божидар Карађорђевић само у предговору открива намере свог пута у Индију – да осети њене вечне истине – и тим намерама остаје доследан тражећи сачуване нити њеног трајања у времену. Али већ пре пута наслућује и праву слику колонијалне управе упркос другим путописима који хвале административно савршенство некада неуређене земље. У самом путопису нема отворене осуде колонијалних пракси, али се она открива између редова. Због тога је ово дело и значајан допринос постколонијалној књижевности и култури. Иако не означава да је одређеном стању крај и да припада прошлости, постколонијална критика доживљава свој узлет тек с деколонизацијом. Нема много путописних прилога насталих у време колонијалног деловања и који говоре о самом идентитету и друштву колонизованих, а не само о економској експлоатацији. Едвард Саид (Edward Said) који се сматра зачетником постколонијалне теорије и критике своје капитално дело *Оријентализам* (1978) пише осам деценија после путописних белешки кнеза Божидара Карађорђевића и његовог иступања у париској штампи где отворено пише о хипокризији британске империје и последицама колонијалне политике на индијском тлу, упркос званичним подацима административног и колонијалног процвата. Иако другачије поетике и етоса, сличан пример критике у књижевности видимо у новели Џозефа Конрада (Joseph Conrad) *Срце таме* објављеној исте године као и *Записи о Индији*. Конрад у свом роману истражује дихотомију светло–тамно и недвосмислено поставља питање етике у судару цивилизација. У контексту постколонијалне критике, битно је истражити и да ли се још тада код кнеза Божидара Карађорђевића назиру примери „хибридности” (hybridity) и „опонашања” (mimicry) о којима пише један од најутицајнијих теоретичара постколонијалних студија, индијско-амерички књижевни теоретичар Хоми Баба (Homi Bhabha).

Путопис о Индији кнеза Божидара Карађорђевића посвећен је индијској култури, боговима, здањима, плесовима, водама, планинама, флори и фауни, а мање људима и њиховим судбинама. Индијска култура не мери се спрам пишевог искуства и погледа на свет. Стога је ово један од ретких путописа о Истоку ослобођен евроцентричног погледа на свет и октроисане класификације *ми* и *они*. У том смислу, испитаће се колико путописање кнеза Божидара припада одликама путописне књижевности тог времена,

колико прати књижевно-историјске оквире, а колико излази изван духа времена у којем он ствара. У томе ће средишња пажња бити посвећена делу о Индији као његовом једином путопису објављеном као посебна књига. У то време када је Индија честа дестинација европских путника и наративи о овој земљи одступају од канона путописног жанра јер је њихов дискурс првенствено прагматичан, кнез Божидар доноси другачији поглед на индијску културу вредан истраживачке пажње.

Полазиште овог истраживања је хипотеза да се у писању кнеза Божидара Карађорђевића показује једна могућа културолошка синтеза Истока и Запада. У том смислу занимљиво је поредити утиске с пута по Балкану и по Индији, увидети културолошке и антрополошке детерминанте, сличности и разлике у пределима, људима, култури и друштвеним условима. У путним записима о Балкану кнез Божидар пише у првом лицу и бележи своје утиске и коментаре, осећања, док се у путопису о Индији он као приповедач налази у другом плану. Дело је ослобођено „Ја” перспективе, као и подложности укусу могућих читаоца. Одступа се од првог лица у коме се путописи најчешће појављују. Не постоји субјект који открива свет, већ слободни дух који се сусреће с њим. Кнез Божидар не говори о томе како се осећао, где је спавао, да ли се бојао. Врло је необичан контраст приповедачког духа у овим путописима, али доследан тражењу света ослобођеног предрасуда и унапред датих идеја. Књижевно-културна имагологија представља један део рада и представиће поглед кнеза Карађорђевића на свет који није оптерећен сликама другачијег, егзотичног, ксенофобичног или стереотипног, који се често срећу у путописној књижевности, и када је реч о Балкану и када је у питању Индија. Коришћењем различитих метода, са нагласком на књижевни, историјски и културолошки, главни део рада посвећен је путописном сведочењу кнеза Божидара Карађорђевића о искуству културе и пејзажа Балкана и Индије краја XIX века и књижевно-уметничким одликама његових путописа. Књижевна стилистика представља део рада који ће осветлити естетску вредност језика и стила кнеза Божидара Карађорђевића. Важно је указати и на друштвене и историјске околности ових места у тренутку пишевог путовања, као и њихове културолошке особености у писању кнеза Божидара Карађорђевића. Стога дескриптивни метод представља окосницу овог рада. Примениће се и психолошки метод када је у питању пишева личност и присуство/одсуство у путописној прози и његов унутрашњи доживљај путовања, као и мотиви да посети ове пределе и несвесни импулси који управљају његовим путовањем. У овом случају, психолошки метод може се применити и на читалачку публику јер у то време читаоци нису пасивни примаоци информација о путописном делу већ су њихова очекивања кључна за рецепцију једног путописног дела. Вредност путописних белешки о Балкану и Индији кнеза Божидара Карађорђевића оцениће се не само по томе шта је у њима записано, већ и како је написано – што може да послужи као узор коме треба тежити у студијама културе и књижевности. Кроз аналитички, интерпретативни и синтетички методолошки приступ компаративног и интердисциплинарног карактера осветлиће се значај ових дела за студије културе и путописну књижевност. У путописним записима истражиће се особеност приступа посећеним местима и комплементарност у пишевом сензибилитету. С тим у вези, контрастивни метод најчешће се користити при разматрању путописне прозе о Балкану и Индији кнеза Карађорђевића. Овим путописима у којима се открива културни контекст приступиће се засебно, у појединачним поглављима, али ће се у одређеним местима они упоредити.

И сам потичући из европског „оријента” како је Балкан приказиван у путописима, кнез Божидар Карађорђевић није у Индији тражио бољи „оријент” већ је покушао да открије блискост његовог духа. Стога ће ова прва дисертација посвећена путописном опусу кнеза Божидара Карађорђевића допринети бољем разумевању европске и српске путописне књижевности краја XIX века. Српски путопис XIX века који извештава о

страном културном подручју спада у мање познату књижевну врсту новије српске књижевности. Стога овакво проучавање има и пионирски карактер, али не само због путописа *Записи о Индији* већ и због тога што је кнез Божидар Карађорђевић неистражени аутор у нашој историји, култури и књижевности.

2.1. Стање истраживања

Пре него што је 2018. објављен превод путописне прозе кнеза Божидара Карађорђевића на српски језик, његова књижевна заоставштина није разматрана у контексту српске књижевности. Путописна дела кнеза Карађорђевића припадала су искључиво европској књижевној историји. Ова докторска дисертација посвећена сагледавању и књижевно-културолошком вредновању његовог путописног дела аналитички приступа разматрању путописних белешки о Балкану и Индији да би одредила место кнеза Карађорђевића у српској књижевности и култури. Такође, намера нам је да укажемо на књижевну лепоту његове путописне прозе и културолошки значај његовог дела за нашу културну историју.

У досадашњој литератури нема много радова посвећених делу и животу кнеза Божидара Карађорђевића. О њему први пут детаљније пише историчар Стеван К. Павловић 1978. у књизи *Bijou d'art: Histoires de la vie, de l'œuvre et du milieu de Bojidar Karageorgévitch, artiste parisien et prince balkanique (1862–1908)*. Ово дело с француског на српски језик преведено је тек 2012. под насловом *Božid'art: Istorije života, dela i okruženja Božidara Karadževića, pariskog umetnika i balkanskog kneza (1862–1908)*. Павловић пише о породици Карађорђевог унука Ђорђа Карађорђевића, с посебним освртом на кнеза Божидара, његов животни пут и књижевно-уметничко стваралаштво. Ово вредно дело осврће се и на путописну прозу кнеза Карађорђевића, размишљајући о мотивима честих путовања.

Поводом Дана универзитетске библиотеке „Светозар Марковић” у Београду 2010. године отворена је изложба посвећена животу и делу кнеза Божидара Карађорђевића. Уз изложбу, приређен је и каталог с описом његове личне библиотеке коју је Сарка Анастасијевић Карађорђевић после смрти кнеза Божидара даривала овој библиотеци.⁶ Постхумно приређен, рад Босилке Јанковић у каталогу изложбе посвећен је животу кнеза Божидара. Кроз његова познанства с Маријом Башкирцевом, Вилијамом Ритером, Пјером Лотијем, Жаном Лаором Јанковић осветљава неке битне тренутке живота кнеза Божидара. У другом делу каталога пише о његовом изванредном дару за језике, уметност и књижевност набрајајући његове путописе и уметничка дела и предмете. Осим вредне монографије коју је написао Стеван К. Павловић и каталога поменуто изложбе, не постоји опсежно и систематско истраживање његовог дела и путописне прозе.

Иво Мунђан у књизи *Наше горе лист (српски писци у Румунији)* објављеној 2010. у Темишвару кнеза Божидара Карађорђевића одређује као српског писца који је неко време свог детињства провео у Румунији. Чини се да је уметничко стваралаштво такође тек повремено привукло пажњу наше јавности. Познато је да га Никола Кусовац га у свом делу *Српско сликарство XVIII и XIX века* 1987. убраја међу српске сликаре, а много

⁶ <https://arhiva.unilib.rs/unilib/o_nama/izlozbe/Bozidar_Karadjordjevic/bozidar_karadjordjevic.pdf>
Приступљено 23.12.2023.

касније, 2015. у *Гласнику друштва конзерватора Србије* Ана Радованац-Живанов објављује рад „Божидар Карађорђевић – радник уметности: бекство из реализма у естетизам”.

Документарна изложба под насловом „У трагању за тишином – Божидар Карађорђевић као уметник и путописац новог доба” (29.12.2014 – 20.1.2015) у Кући Краља Петра Првог у Београду ауторке мр Љиљане Јакшић и сараднице на пројекту др Јелене Тодоровић представила је битне сегменте уметничког и књижевног рада кнеза Божидара Карађорђевића. Врло занимљив прилог изучавању дела кнеза Божидара представља и предавање историчарке уметности Тамаре Огњевић 2022. године. Предавање под насловом „Божидар Карађорђевић – кнез уметник и Арт Нуво” одржано је у оквиру пројекта Art Nouveau 2, поводом Светског дана сецесије, у Републичком заводу за заштиту споменика културе. Тада је представљен сребрни прибор за обедовање кнеза Божидара Карађорђевића, који је за своју приватну колекцију прибавила кнегиња Јелисавета Карађорђевић. Овај комплет, раскошно украшен флоралним мотивима, излаган је на Светској изложби у Паризу 1900, што речито говори о његовој вредности. Овом приликом истакнута је вредност уметничких предмета које је израђивао наш кнез-уметник, а која су више од једног века била прекривена прашином историје у којој није било места за најобразованијег и најталентованијег српског кнеза. Тамара Огњевић истакла је колико је важно изучавати заоставштину кнеза Божидара јер је он „копча” с европском и светском уметничком и књижевном сценом пошто је његов рад цењен у светским размерама.⁷ Ово предавање драгоцен је прилог сагледавању уметничког значаја кнеза Божидара Карађорђевића у светским оквирима.

Битан допринос проучавању ове теме остварен је у оквиру научног пројекта Матице српске „Српско-индијски односи у култури кроз историју” започетом 2017. када је у септембру 2018. по први пут објављен превод важног дела кнеза Божидара Карађорђевића, његов интегрални путопис *Записи о Индији*, објављен 1899. на француском и енглеском језику. Матица српска и Задужбина Краља Петра I увидели су значај превода и омогућили да се објави.⁸ Српско издање садржи пишчев предговор (који недостаје у енглеском преводу), 253 критичка коментара, предговор приређивача и поговор преводиоца с енглеског језика. Врло необична судбина овог путописа огледа се и у томе да је у српском преводу добио нови и мало измењени облик и садржину. Кнез Божидар ове путне записе објављивао је прво у наставцима од 1897. до 1899. у часопису *Париска ревија*. Одмах по објављивању последњег дела, рукопис се као први већи путопис кнеза Божидара појавио истовремено на француском под насловом *Notes Sur L'Inde* и енглеском језику као *Enchanted India*. Превод на енглески поверен је Клари Бел (Clara Bell), у то време већ врло чувеном стручњаку за преводе са француског на енглески. Како је очито постојао неки проблем с временом, вероватно да је кнез Божидар радио с Кларом Бел на преводу и том приликом су неки делови исправљени, други допуњени или избачени из енглеског издања тако да се он у неком мањем проценту

⁷ У том смислу, она се сећа како је први пут сазнала за кнеза Божидара Карађорђевића када је њен колега, тадашњи шеф катедре за историју уметности XIX века Универзитета St. Andrews у Шкотској Џереми Хауард (Jeremy Howard), који је историју уметности предавао и британском принчевском пару, Вилијаму и Кејт, питао шта зна о Божидару Карађорђевићу. Професор Хауард био је упознат са свим оним што је кнез Божидар писао као ликовни критичар. Цело предавање може се наћи на повезници <<https://www.youtube.com/watch?v=yhvU6ujYiQk>>. Приступљено 9. 12. 2025.

⁸ Како касније сазнајемо из разговора с кнегињом Барбаром Карађорђевић, жеља да се путопис о Индији преведе на српски језик потекла је од њеног супруга кнеза Александра Карађорђевића те се она побринула да после његове смрти путопис преда у руке једном од његових секретара да се побрине да се овај рукопис преведе и објави. Та брига кнеза Александра Карађорђевића да се овај путопис појави и на српском језику, а посебно кнегиње Барбаре да испуни жељу свог покојног супруга, битно су допринели нашој истрајности да ову дисертацију посвећену кнезу Божидару доведемо до краја.

разликује од француског. Није могуће да је пажљив и угледан преводилац попут Кларе Бел на своју руку изостављала поједине делове, истовремено дописујући неке друге. Српско издање обухвата све делове из француског и енглеског путописа, тако да је оно на неки начин трећи оригинал овог дела.

О значају овог путописа довољно говори његова позитивна рецензија која се појавила одмах по објављивању дела, штампана у знаменитом *Уметничком магазину* (*The Magazine of Art*, Cassell and Company Limited, London, Paris, New York & Melbourne, 1899). Уводну реч за српско издање овог путописа написала је тадашња амбасадорка Индије у Србије Њ. Е. Нариндер Чохан. Драгоцен је и приказ књиге Милице Бакић Хајден (Milica Bakić-Hayden) 2021. у часопису *Serbian Studies* (The North American Society for Serbian Studies, 2021, Vol. 2, No. 1–2, 203–205).

На почетку свог истраживања живота и дела кнеза Божидача Карађорђевића, ауторка је 2017. провела шест месеци у Индији с циљем да доврши превод путописа о Индији јер су недостајали преводи и објашњења појединих речи из путописа да би српски читаоци могли да стекну потпуну слику о Индији кнеза Божидача Карађорђевића. Поред прикупљене литературе о путописима о Индији, кандидаткиња је током боравка у Индији одржала предавање о путописним записима кнеза Божидача о светом граду Банарасу (данашњем Варанасију) на чувеном Банарас Хинду универзитету (Banaras Hindu University), на чијем отварању је 1916. године говорио Махатма Ганди. Овај значајни универзитет по први пут је сазнао о путопису једног европског кнеза који детаљно описује уређење и архитектуру града Банарас (негде Бенарес, данашњи Варанаси), обичаје и приче везане за свету реку Гангу и храмове који се уздижу са гхатова (степеништа) на њеној обали, дочаравајући атмосферу овог индијског места које се сматра светим. После боравка у Индији и довршења превода путописа кнеза Божидача на српски језик, у јуну 2019. одржана је промоција путописа у Матици српској на којој су говорили Драган Станић, Драган Рељић, Драгомир Ацовић, Александар Петровић и Александра Стевановић.

Кандидаткиња је до сада о делу кнеза Карађорђевића излагала на научном скупу *Сусрети Србије и Индије* одржаном у мају 2017. на Филолошком факултету Универзитета у Београду и исте године поднела саопштење под насловом „Europe and India in the Traveling Notes by Prince Bojidar Karageorgevitch” на међународном научном скупу *The Relation Between Cultural and Political Legacy of European Union and India in Light of Contemporary Social Changes and Historical Influence of Gandhi's Political Thought* на Институту за европске студије у Београду. Такође, о кнезу Карађорђевићу било је речи и на округлом столу посвећеном песнику Ивану Негришорцу у Плужинама у јуну 2021, када је разматрано песничко стваралаштво Негришорца надахнуто кнежевим путним белешкама о Индији. У октобру 2021, на међународном научном скупу *Језик, књижевност и култура* на Филолошко-уметничком факултету Универзитета у Крагујевцу упоређен је путописни опус Милоша Црњанског и кнеза Божидача Карађорђевића, док је у новембру 2021. у Матици српској на манифестацији *Дани Милоша Црњанског* било речи о *Дневнику о Чарнојевићу* Црњанског и *Записима о Индији* кнеза Божидача где су сагледане сличности и разлике два писца. Кандидаткиња је на међународном научном скупу *Језик, књижевност и култура* с темом *Србија* на Филолошко-уметничком факултету Универзитета у Крагујевцу у октобру 2022. представила рад „На ходочашћу у Тополи: Србија краја XIX века у путним белешкама кнеза Божидача Карађорђевића”, а у октобру 2024. поводом теме научног скупа *Пријатељства* изложила конференцијски рад „Култура и уметност Истока у пријатељствима кнеза Божидача Карађорђевића”. У новембру 2025. кандидаткиња је у

Институту за књижевност и уметност у Београду узела учешће на научном скупу „Карађорђевићи и књижевност”, са саопштењем под насловом „На размеђи светова: дијалектика лепог и ружног у путописној прози кнеза Божидача Карађорђевића”.

Као један од доприноса представљању дела кнеза Божидача снимљен је документарни филм (сценарио и казивање Александра Стевановић, режија и казивање Александар Петровић) посвећен Махатми Гандију и кнезу Божидару Карађорђевићу, премијерно приказан 7. септембра 2019. на отварању Симпозијума поводом 150 година од рођења Махатме Гандија на Универзитету Пондишери у Пондишерију и 2. октобра 2019. у емисији *Трезор* Радио Телевизије Србије.

Поред научних радова и конференција, приступило се популаризацији дела кнеза Божидача Карађорђевића у српској култури и јавности. У Коларчевој задужбини 2019, поводом 150 година од рођења Махатме Гандија, кандидаткиња је одржала предавање под насловом „На истом путу: кнез Божидар Карађорђевић и Махатма Ганди”. У фебруару исте године гостовала је у емисији „Хипократија” Радио Београда 2, а у августу, објављен је њен новински чланак „Српски кнез на путовању кроз Индију” у дневном листу *Политика*. Затим, у октобру 2020. говорила је о кнезу Божидару Карађорђевићу у емисији „Трезор” Радио Телевизије Србије. Ауторка је и чланка „Кнез који је осликао Индију” у септембарско-октобарском броју часописа *Благодарје*. На представљању пројекта Матице српске „Српско-индијске везе у култури кроз историју” у јулу 2021. у Матици српској кандидаткиња је говорила о преводу књиге *Записи о Индији* и важности дела кнеза Божидача за нашу културу, после чега је објавила научну критику „Српски код и индијски пут светла” у *Зборнику Матице српске за књижевност и језик* (бр. 69/3, 2021). Такође, кандидаткиња је у марту 2026. одржала јавно предавање у библиотеци „Радоје Домановић” у Тополи под насловом „На ходочашћу у Тополи: кнез Божидар Карађорђевић први пут међу својима”.

У истој години када Матица српска и Задужбина Краља Петра I објављују *Записе о Индији*, библиотека „Браћа Настасијевић” у Горњем Милановцу штампа књижицу његових путописних прича о балканским местима које кнез Божидар 1894. обилази. Ова путописна збирка садржи опис пута по Србији, Далмацији и Босни, Црној Гори, Албанији, Косову и Светој Гори. Садржи и превод кнежевог чланка о крунисању краља Петра Првог у Београду 1904. Превод дела *Путевима Балкана* кнеза Божидача представља важан допринос проучавању његових путописних белешки јер се сасвим случајно синхронизовао с појавом превода путописа о Индији. То речито говори да се 2018. године и раније, док је трајало превођење, у Србији јавља појачано занимање за дела кнеза Божидача Карађорђевића.

У нашој култури појавио се и први поетски одзив на стваралаштво кнеза Божидача Карађорђевића. Песник Иван Негришорац објавио је 2019. збирку песама *Огледала ока недремана* у којој је један део посвећен кнезу Божидару. „У тематској целини *Умивање душе* тај део објављен је под насловом ‘Кнез Божидар Карађорђевић сећа се свог боравка у Бомбају л.г. 1896. Парси на путу ватре. Куле тишине’ као песнички спев из три дела: *Видео сам ватру на лицима*, *Има неки јастреб*, и *Бар пламичак, бар жишка*” (Стевановић 2022в: 62). И сам надахнут Индијом још од почетака своје каријере, песник у машти прати кнеза Божидача Карађорђевића и претапајући његово искуство у стихове оживљава и на неки начин проживљава његово искуство индијског света. Ову песничку збирку сматрамо вредним омажом делу кнеза Карађорђевића и чини нам се да „ова далека култура којој Негришорац у младости посвећује пажњу, у зрело песничко вреће сусреће се с најсуптилнијим, иако не песничким већ прозним, тумачењима индијске вековне културе и традиције, и то из пера једног српског кнеза” (Исто, 64). Популарности путописне прозе кнеза Божидача Карађорђевића допринео је

и научни рад Славице Гароње под насловом „Две Индије – у путопису Јелене Димитријевић и кнеза Божидара Карађорђевића” објављен 2022. у *Летопису Матице српске*.

Монографија *Где ружа и лотос цвета: слика Индије у српској књижевности и култури 19. и 20. века* (2023) аутора Немање Радуловића приказује како индијска културна баштина покреће токове српске књижевности и у тим токовима место налази и кнезу Божидару Карађорђевићу. „Као трећег путописца 19. века аутор помиње и кнеза Божидара Карађорђевића и његове *Белешке о Индији* (објављене у *Париској ревији* у наставцима, а онда и као целовит путопис на изворном француском језику и у енглеском преводу 1899. године)” (Стевановић 2024: 556). Кандидаткиња је у октобарском броју *Летописа Матице српске* 2024. објавила критику ове монографије посвећене прегледу индијског утицаја на српску књижевност и културу. Радуловић је пре тога приредио зборник радова „Индија и српска књижевност” (Задужбина „Доситеј Обрадовић”, 2021) где је и један рад посвећен кнезу Божидару, под насловом „Записи о Индији: импресионистички путопис Божидара Карађорђевића” ауторке Наде Ђурић, а у истом зборнику се и Горан Максимовић у свом раду „Милан Јовановић Морски и Индија” осврће на путописну прозу о Индији кнеза Божидара Карађорђевића.

Допринос проучавању дела кнеза Божидара Карађорђевића представљају и научни радови ауторке овог докторског рада објављени у Србији и Индији. Ауторка је самостално и у коауторству објавила више радова о кнезу Божидару Карађорђевићу и његовом стваралаштву. Међу њима су коауторски радови „О светлости без жига: Записи о Индији кнеза Божидара Карађорђевића” (2019) у тематском зборнику међународног значаја *Брендови у књижевности, култури и уметности* на Филолошко-уметничком факултету Универзитета у Крагујевцу, „Деколонизација слике Индије: путописна проза Божидара Карађорђевића” поводом десетогодишњице излажења часописа *Serbian Studies Research* (2019) и „Путопис слободног духа, Записи о Индији кнеза Божидара Карађорђевића” (2020) у *Зборнику Матице српске за књижевност и језик*. Објављен је и њен приказ књиге под насловом „Трагање за земљом снова и светлости: *Записи о Индији* кнеза Божидара Карађорђевића” у *Зборнику Матице српске за језик и књижевност*, бр 67, св. 2. Такође, с колегиницом др Бриндохм Сачданандам с Универзитета Мадрас у Индији објавила је рад „*Travesty of a Brand, From Cury to Curry*” у зборнику међународног значаја *Брендови јела и пића* на Филолошко-уметничком факултету Универзитета у Крагујевцу. Кандидаткиња је као једини аутор објавила више научних радова о животу и делу кнеза Божидара Карађорђевића. Ту су „Град, егзил и перо: Путописна поетика Милоша Црњанског и кнеза Божидара Карађорђевића (2022) у зборнику *Роман и град: 50 година Романа о Лондону, 100 година Уликса* Филолошко-уметничког факултета Универзитета у Крагујевцу и рад „Између два света: Лично и књижевно у делима Милоша Црњанског и кнеза Божидара Карађорђевића” (2022) у тематском зборнику *Дани Милоша Црњанског: Дневник о Чарнојевићу, 1921–2021* (Нови Сад: Матица српска, УГ: Суматра). После тога, објављен је рад у зборнику *Поезија је вечито рађање и умирање: зборник радова о песништву Ивана Негришорца*, под насловом „’Умивање душе’ песника Ивана Негришорца: Трагом кнеза Божидара у Индији” (2022). Кандидаткиња је објавила и рад „На ходочашћу у Тополи: Србија краја XIX века у путним белешкама кнеза Божидара Карађорђевића” (2023) у зборнику *Србија* Филолошко-уметничког факултета Универзитета у Крагујевцу. Овај рад објављен у зборнику *Србија* први је и једини приказ путних записа кнеза Божидара о Србији. Последњи у низу, објављен је 2025. рад на тему „Култура и уметност Истока у пријатељствима кнеза Божидара Карађорђевића” у зборнику *Пријатељства* Филолошко-уметничког факултета Универзитета у Крагујевцу.

Иако од недавно дело кнеза Божицара Карађорђевића више није непознаница у нашој култури, његов књижевно-документарни рад није био предмет научноистраживачких студија. Његова путописна проза, од посете Балкану до путовања у Индију, послужиће не само да осветле мало познату личност кнеза Божицара Карађорђевића већ и да покажу како се његово писање преображава кроз путовање по Индији. Занимљиво је размотрити и сам одабир одредишта и мотиве које кнеза Божицара одгојеног у Паризу воде на пут Истока, од блиског Балкана све до далеке Индије. У његовом писању нема аутобиографских података, међутим у његовој путописној прози сазнајемо о његовом погледу на друштво и културе у његовом времену. У том погледу, њено разматрање представља добар прилог за боље разумевање живота и дела овог мање познатог члана српске владарске породице Карађорђевић.

2.2. Научна оправданост докторске дисертације

Научна оправданост овог докторског истраживања и рада огледа се пре свега у *представљању и одређивању места кнеза Божицара Карађорђевића у српској и европској књижевности, историји и култури*. Такође, доприноси сагледавању *ширег историјског и културног контекста* у којем је смештено писање кнеза Божицара Карађорђевића и *јаснијем увиду у његово до данас релативно мало познато стваралаштво*. Дисертација сагледава стилске и мисаоне одлике стваралачког поступка кнеза Карађорђевића да боље осветли начин промишљања света и суштину његовог погледа на Балкан и Индију, посебно кроз поређење са сликом света коју преносе други путописци тог времена. При томе се полази од уочавања да је његово место у српском књижевном канону вишеструко важно. Он је европски интелектуалац, париски уметник, човек од пера, скромни занатлија и путник. Али пре свега он је српски кнез и припада најзначајнијој породици савремене српске историје. Његови поглед обухвата и племићки и обичан живот, а записи с путовања доносе нови поглед на исток Европе – Балкан, и исток света – Индију. Ова теза *доприноси синтези националне историје, културе и књижевности* у европском контексту сагледавајући дела кнеза Божицара Карађорђевића у корпусу савремене књижевности. Сматрамо да ће разматрање ових путописних белешки, написаних из пера једног српског племића, не само дати нове културолошке и књижевно-теоријске увиде већ и отворити нова поља истраживања повезана с односима Србије, Европе и Индије у култури кроз историју. Напоследку, дисертација ће послужити као скроман прилог културној историји Србије јер ће обрадити путописно дело о Балкану и Индији једног неправедно запостављеног и несумњиво значајног српског кнеза, праунука оца модерне Србије.

3. ЖИВОТ И ДЕЛО КНЕЗА БОЖИДАРА КАРАЋОРЂЕВИЋА

3.1. Место кнеза Божидара у породичном стаблу Карађорђевића

Праунук Ђорђа Петровића, српског војводе Карађорђа, кнез Божидар Карађорђевић (Београд, 1862. – Париз, 1908) млађи је син Ђорђа Карађорђевића и Сарке Анастасијевић, унук Карађорђевог старијег сина Алексе Карађорђевића и капетана Мише Анастасијевића. Један је од мање познатих личности династије Карађорђевић. О њему се ни данас не зна много, делом због тога што је одрастао и живео у Паризу и само два пута посетио родну Србију.

Када је наш знаменити песник Матија Бећковић чуо да пишем дисертацију о кнезу Божидару Карађорђевићу, питао је „Зар то није забрањено?”. Иза ове шале скрила се горка истина о вишедеценијском прогањању, ћутању, потцењивању потомака великог војводе Србије, оца модерне српске државе, и како га Његош назива, прахом оца Србије. Прах заборавља, неистина и уобразиља прекрио је значај династије Карађорђевића у нашем друштву, које, иако декларативно више није комунистичко, с истим наративом подрива српску историју, традицију и наслеђе којим мало која држава може да се похвали. Све што дугујемо Оцу Србије, врховном војводи Ђорђу Петровићу – Карађорђу, заборавили смо и донекле и потценили, што из незнања, што из људске сујете и неприхватања да постоје они који су се уписали у небеске књиге. Већ самим тим што је праунук српског Војводе, кнез Божидар Карађорђевић заслужује наше време, вољу и поштовање у сагледавању његовог дела.

Сагледавање живота и стваралаштва кнеза Божидара Карађорђевића не може да буде потпуно а да се не осврнемо на породицу Карађорђевић и пре свега на родоначелника владајуће династије. „‘Наследни врховни војвода српског народа’ имао је четири кћери и двојицу синова⁹ који су надживели осталу децу рођену у двадесет година брака. Кћери су већ биле поудаване или су стасале за удају. Синови су, међутим, још били у дечјем узрасту. Од Александра, млађег, рођеног 1806, потичу краљеви Србије и Југославије, али је Алексије¹⁰, рођен коју годину пре устанка – 1801. године у Тополи – по природи ствари био одређен за наследника, како то показује запис у цркви коју је тог лета 1811. подигао Карађорђе у ондашњој већ варошици Тополи” (Pavlović 2012: 18).

Иако је био устаник из шумадијског села Вишевац, Ђорђе Петровић, звани Карађорђе, имао је свест о битности образовања и зато старијег сина Алексу 1807. шаље на школовање у Београд (Исто). Тако Божидарев деда Алекса стасава као ученик Доситеја Обрадовића (в. Исто). У Обрадовићевом Лицеју друг му је Капетан Миша Анастасијевић (в. Исто, 39), чија ће се кћер касније удати за Алексиног сина Ђорђа. Након што је породица отишла у Бесарабију, Карађорђев најстарији син је по жељи руског цара Александра Првог похађао и завршио четворогодишњу школу у Петрограду да би постао гардијски поручник у руској војсци. Жени се Маријом Николаевном, ћерком Николаја Трокина и у Кишињеву се рађа њихов син јединац – Ђорђе Карађорђевић, отац Божидара Карађорђевића. Алекса, деда кнеза Божидара био је сличне судбине као унук – чезнуо је да се из Кишињева врати у своју домовину Србију,

⁹ Имао је још синова који су умрли.

¹⁰ Иако се звао Алекса, негде се његово име јавља као Алексије.

али му се та жеља није испунила. Није дуго живео и око тридесете године, 1831. умро је од туберкулозе у Кишињеву (Исто, 29–30).

Ђорђе Алексијевић, касније Карађорђевић, јер по доласку у Београд удовица Ђорђа Петровића и њена породица преузимају ово презиме, одрастао је без оца и о њему се старају баба Јелена и стриц – Александар Карађорђевић. Рођен у другој земљи, тек с дванаест година долази у Београд и већи део свог живота проводи у изгнанству, далеко од своје отаџбине. Официр руске војске, касније први ађутант кнеза Михаила Обреновића, Ђорђе није имао амбиција да заузме престо, али су се тога увек прибојавале присталице Обреновића. Он се са својих двадесет девет година жени Сарком Анастасијевић, трећом кћери капетана Мише Анастасијевића, једним од најбогатијих трговаца на Балкану. Капетан Миша такође види свог зета као претендента на престо и за њега и своју кћер гради најраскошније здање на Великој пијаци у Београду које ће постати Двор. Када његови покушаји да зета доведе на престо нису успели, он ово велелепно здање поклања свом отачеству. Познато као Капетан-Мишино здање, и данас је то једна од најлепших зграда у Београду и у њој се данас налази Ректорат Универзитета у Београду, служећи народу онако како је Капетан Миша кроз своје завештање и одредио.

Када се Миша Анастасијевић преселио у Румунију, Ђорђе и Сарка још неко време живе у Београду, али се због притисака кнеза Милоша Обреновића селе на имање њеног оца. Код оца и таста на имањима у Јашију и Букурешту, проводе скоро десет година, повремено долазећи у Београд. „У то слабо документовано време родиће им се деца. Старији син Алексије (добрио је дедино име) рођен је 1859. у Букурешту, потом Божидар (име је словенска верзија Теодора) 1862. у Београду.¹¹ Исте године, десет месеци касније, рођена је још једна девојчица. Умрла је у петој години и не знамо јој име” (Исто, 50–51).

Да бисмо јасније сагледали ко је био кнез Божидар Карађорђевић, европски интелектуалац племићког порекла, вишестраних талената и многоструког живота, најпре се треба окренути вожду Карађорђу, родоначелнику породице Карађорђевић и његовом прадеди. У бољем сагледавању личности Вожда биће нам јасније какво срце куца у младом Божидару који у Србију улази ризикујући свој живот, под лажним именом, без размишљања о сопственој безбедности обилази родно место свог прадеде, његову цркву и гроб, а да никоме од мештана не открива идентитет или прави разлог свог кратког доласка у Тополу. Биће нам јасније и колика је храброст у младоме животу да се отисне на неизвесно и опасно путовање кроз непрегледни индијски потконтинент који и данас, а много више у то време, тражи неустрашиво срце кадро да се суочи са призорима супротности.

¹¹ „Посмртни чланци у српским новинама, као и у *Chronique des arts*, наводе да је рођен 1861, што се понавља и у *Француској библиографији*, код Финоа у наведеном предговору што понавља и кнез Божидар Карађорђевић у чланку о Божидару Карађорђевићу у *Енциклопедији Југославије*, Миодраг Ибровец у старој *Енциклопедији СХС* и каталог *Меморијал Прве југословенске изложбе*. Рођен је у Паризу према Финоу и Ибровцу, у Бечу према српској штампи из тога времена, у Русији према *Chronique des arts*. Нема трагова о Божидаревом рођењу у регистрима православних цркава у Паризу или Бечу, али његов досије на универзитету у Паризу и његова умрлица наводе као место рођења Београд (Србија); први наводе као датум рођења 12. децембар 1860, други 25. децембар 1861, ниједан не наводећи календар. У писму од 5. априла 1908. Алексије каже да је Божидар умро у 46. години, што потврђује и умрлица. С друге стране Марија Башкирцев бележи у свом рукописном дневнику да Божидарев рођендан пада на православни Божић, чиме се објашњава његово име ‘Божји дар’. Прихватимо, дакле, као место и датум Београд, 25. децембар 1861 / 6. јануар 1862.” (Pavlović 2012: 50–51).

3.2. Бесмртни дух вожда Карађорђа

Само име Карађорђе
Кад Србину на ум дође,
Запламти се крв у груди,
Јуначко се срце буди.

„Храброст, присуствије духа, рјешителност у случајевима сумњитељнима и вјештина с мноштвом заповједати, то су његовог карактера одличне биле черте’, оставиће записано Георгије Магарашевић (1793–1830), историчар, утемељивач часописа *Летопис Матице српске*” (Мичета 2018а: 14). Ђорђе Петровић уписао се у историју српског народа у тренутку када на сабору у Орашцу бива изабран за вођу Првог српског устанка. То ће обележити његов живот као средишњу личност за питање националног ослобођења, оца модерне српске државе. Вожд је више од свега желео слободу за српски народ и својом борбом, животом и смрћу, задужио је будућа покољења српске државе.

Трагање за слободом одвајкада је уткано у српску културу, а сублимирано подвигом Светог Саве који цео свој век, а и касније, јер његов дух и данас пулсира у нашој култури, држи свети дух слободе. Када Сава одлази у Јерусалим, он се као владалачки син не придружује крсташима да освоји световну моћ, већ трага за духовним везама које ће учврстити српску земљу и цркву. Карађорђе није имао избора, крсташа су у лику турских паша дошли у његов крај, на његову земљу, и не преостаје му ништа друго до мач којим ће одбранили свету земљу Светог Саве. Ако је Сава заслужан за духовни васкрс, Карађорђе је заслужан за национални. „Увек на међи смрти, Карађорђе је одабрао *Слободу* за лозинку свог времена и свог народа – по цену смрти” (Исто, 16). Иако он не бира духовни свет као што то чини најмлађи син жупана Стефана Немање, Карађорђе нимало није „мекши” у својој вери и његов пут на самосвојан начин понавља светосавски. „Легенде о Карађорђу – Црном Ђури или Карађорђију, односно Мавросу Георгиосу код Грка или Кара Георгију код Бугара, прешле су границу устаничке Србије већ 1805. године” (Влаховић 1986: 94).

Ђорђе Петровић Карађорђе стога се сматра „оцем нације” и једним од најзаслужнијих историјских личности наше земље. Његов пут наизглед је земаљски, али ваља увидети да се Карађорђева борба одвила пре свега на небу. Ту се све разрешава и он само следи исцртани пут. Позната су нам његова утврђења и места борби за слободу земље, али можда мање познате су тачке упоришта за његову борбу на небу. Та упоришта су манастири, посебно подно Рудника. „Манастири у Рудничкој планини су били веома важно културно средиште још у времену Немањића” (Недељковић 1996: 33). Ова „Света Гора” имала је несумњиво велику улогу у очувању српског језгра и биткама Првог српског устанка.

„Мноштво манастира у Рудничкој планини, која је по свом положају средокраћа путева који воде у разне српске области, није имало само улогу прибежишта, већ, још више, добило је значај споне са другим средиштима, а касније је узело и видног учешћа у припреми народног ослобођења. Непроцењиво драгоцен улога рудничких манастира у очувању српског народног бића, православне вере и духовне културе у целини била је у свом зениту управо у најтежим временима, за робовања под Турцима” (Исто, 34).

Од манастира важних за Први српски устанак издвојићемо Благовештење и Вољавча на обронцима Рудника, Враћевшница код Горњег Милановца, Боговађа код Ваљева и Фенек на Фрушкој гори. Из ових манастира креће Карађорђева борба и ту се

он окружен православним монасима, светим оцима, страдалницима за своју веру и божанским дусима спрема за велику борбу на земљи. Карађорђе стога није обичан ратник. Он је ратник вере чији се небески мач не види од земаљског, али који успева да у снази молитве нађе храброст за немогуће подвиге. Један од таквих подвига био је и да изгради цркву на свом имању. Неколико година после отпочетог устанка поставља и темељ своје задужбине – цркве посвећене Рођењу Пресвете Богородице што говори да није реч само о спољашњем већ и унутрашњем освајању слободе која ће остати као завет дела и камена. О силини те снаге сведочи чињеница да је Карађорђева црква, црква Пресвете Богородице, једина преживела рушење читавог Карађорђевог града када се војници, који по наређењу Милана Обреновића уништавају Карађорђево огњиште, нису усудили да дигну руку на цркву. Она и данас стоји у Тополи испод Опленца као симбол ослободилачког пута војвода Карађорђа и несаломиве светосавске вере. Сам Вожд уграђивао је рукама камен у своју задужбину да је остави потомцима и народу.

„Заштитник Православнија вере и отачества”, како је гласила посвета Карађорђу на сабљи коју му је поклонио Руски цар, Александар I, а који му је његов кум и налагодавац убиства Милош Обреновић по смрти узео за себе, у народу и свету остао је као вечити симбол неустрашиве борбе, правдољубивости и чврсте вере. Милош Обреновић је то пробао да сакрије тако што је наредио да се посвета избише и да се угравира „Своме кнезу Милошу Обреновићу, благородна Србија” да би из данашње перспективе остао упамћен као врстан пример римског суда *damnatio memoriae*. Међутим, Карађорђева борба уздигла га је до нивоа националног хероја, чувара парадигме светосавске слободе која остаје у завет српском народу не само сада него и у будућим временима. Иако му Милош Обреновић узима сабљу, његова молитвена сабља остаје и данас нетакнута, а њену посвету немогуће је избрисати.

Вожд Карађорђе у својој борби није се окружио само ратницима српске земље, већ је своје саборце нашао и у српским манастирима. Игуман манастира Моравци Архимандрит Герасим Георгијевић, познат као Хаџи Ђера, један је од стубова устаничке битке за слободу. Следбеници поклоњења Светог Саве у Светој земљи – Хаџи Ђера и Хаџи Рувим били су опасност за Турке јер су окупљали хајдуке, скривали их и храбрили на буну. Хаџи Рувим и Хаџи Ђера су у манастиру Боговађа 1803. окупили српске кнезове и заветовали их на буну против турских намета. Први српски устанак стога креће из манастира, као што пре тога, духовни српски устанак у време Светог Саве такође креће из манастира. Можемо стога рећи да српска земља не постоји без манастира и њихове духовне енергије преображаја. Србија се никада не би ослободила да иза ње није стајала духовна моћ снажнија од сваке физичке силе. То је и данас случај, али наши непријатељи који знају да наша снага лежи у манастирима, управо слабљењем Цркве покушавају да ослабе отпор и исуше извор из кога смо потекли.

Хаџи Рувим и Хаџи Ђера окупљајући хајдуке и заветујући их на борбу за слободу свесно жртвују своје животе у вери да ће се из те жртве родити устанак и да је то једини пут ка ослобођењу. Хаџи Ђера убијен је 1804. неколико дана пре Сече кнезова и његова смрт највише погађа Карађорђа. Тако је Први српски устанак поникао из жртве и то Карађорђе врло добро разуме. Стога је он одлучан и спреман за борбу доживљавајући је као свој једини задатак на земљи. Духовна синтеза Карађорђа и Хаџи Ђере (као и Хаџи Рувима) уздигла се изнад околности турске физичке надмоћи и покренула енергију ослобођења. „Безобална је била посвећеност ‘хероја тополског’ идеји да ослободи и сачува свој народ у његовој вери православној” (Мичета 2018а: 17).

Србија је после славне прошлости немањичке династије пала под ропство и уснула дубок сан без наде за поновним васкрсом државе. Карађорђе свом народу после Немањича доноси још један васкрс слободе. Он је народу доказао да у њему још има снаге да се бори за земљу и испуњава завет предака. У врло тешким условима Карађорђе

почиње борбу са снажним отоманским царством, решен да свој народ ослободи њиховог вишевековног присуства.

Не треба заборавити да је један од његових највећих духовних надаћу краљ Стефан Првовенчани. За његов култ је Карађорђе био посебно везан и то се и види у чињеници да је његове мошти пренео прво из манастира Студеница 1806. у манастир Враћевшница код Горњег Милановца, а онда у манастир Фенек где се више пута рањен опоравља, управо поред кивота овог значајног средњовековног владара из лозе Немањића. Карађорђе као да се заветовао светом српском краљу да ће чувати српски род као најсветији дуг својим прецима.

Заветни дух Карађорђа има сличну судбину као и свети краљеви који претходе његовој борби. Карађорђе и устаници веровали су да ће ако сачувају мошти светих краљева српске државе, сачувати и саму државу. Зато су то сматрали можда и најважнијим својим задатком. Мошти Краља Стефана Првовенчаног, за чији је култ Карађорђе врло везан јер очито у њима види снагу обнове српске државе, настојао је да по сваку цену заштити. Он је једном приликом на рукама носио кивот краља, а када су Турци под вођством Сулејман паше Скопљака спалили Студеницу, Карађорђе склања кивот у манастир Враћевшница¹² код Горњег Милановца, његово зборно место уочи устанка. Карађорђе је све време у близини кивота одакле очито долази његова снага за надисторијски подвиг. У важном тренутку поводом Букурештског мира 1812. он скупштину у Враћевшници држи „уз светог краља”. После тога, а пред крај устанка, мошти преносе у манастир Фенек који онда постаје стетиште устаника. Карађорђе се од почетка устанка бори да сачува свете мошти првог крунисаног српског краља и оне имају кључну улогу у борби српских устаника. Мошти Краља Стефана Првовенчаног тако су више пута преношене из манастира у манастир како би се сачувале турске одмазде.¹³ Сличну судбину доживеће касније и Карађорђеви посмртни остаци.¹⁴

Када је битка за слободу већ била у замаху, манастир Вољавча био је 1805. седиште Правитељствушег Совјета не само због одличног положаја у густим рудничким шумама већ и због неговања духовне културе и просвете од времена Хаџи Рувима и Хаџи Ђере који овде описмењују и образују монаштво и окупљају даровите људе да их подуче дуборезу, сликарским и другим вештинама. „За председатеља постављен буде Прота Матеја Ненадовић, за секретара Божа Грујовић¹⁵ са неколико Советника” (Хаџић 2010: 55). У Вољавчи¹⁶ Карађорђе често борави и очито се ту већ и јављају идеје о првом уставу српске државе, али и о наставку борбе за коначну слободу. Касније ће Совет бити пребачен у манастир Боговађа.

На темељу закона Светог Саве основан је и први суд у устаничкој Србији и како би се искоренило издајништво из народа Прота Матеја и Јаков Ненадовић су „на основу Крмчије Светог Саве саставили законик према којем се судило” (Мичета 2018а: 153). Овде пре свега видимо непрекинутост традиције српске средњовековне државе. Они су

¹² Григорије Божовић (в. 2016: 754–756) у својим путописима где се посебно диви Шумадији и шумадијским манастирима, посебно издваја манастир Враћевшница не само као манастир васкрса уочи оба устанка, већ и као једно знаменитих, готово стожерних места српске државе.

¹³ Не само изградња и обнова црква и манастира, већ и преношење и чување светих моштију речито говоре о томе како српски народ има свест о очувању нити и зна да ће се ако све пропадне а мошти сачувају одржати и дух српске нације, без обзира на спољашња рушења. Нећемо погрешити ако кажемо да ми данас постојимо управо захваљујући томе што су наши преци сачували и у манастире пренели свете мошти српских краљева да ту почивају и буду и даље заштитници свога народа.

¹⁴ Он је неколико пута сахрањиван. Овог пута није реч о склањању од турских већ унутрашњих непријатеља. Коначно је, после своје Задужбине у Тополи, српски Вожд починак нашао у задужбини свог унука, на Опленцу.

¹⁵ Божа Грујовић (Теодор Филиповић), доктор права, пре тога је био професор у Харкову.

¹⁶ У манастиру Вољавча у Страгарима и данас постоји соба у којој је боравио Карађорђе.

у борбу против Турака повели и Светог Саву и славне претке српске средњовековне државе јер су знали да само уз њихову помоћ могу да поново освоје слободу и достојанство за свој народ.¹⁷

Док је Сава никао од семена доброг образовања владалачке куће, Карађорђе је из сељака – пчелара изникао у војсковођу. Рођен је у селу Вишевац недалеко од Тополе, у шуми у којој као слободан српски сељак израста у високог и стаситог Шумадинца. Али иако образован само за војсковођу, не и за „спас душе“, он је наставио пут Светог Саве. Светог Саву и Карађорђа везује спремност да одбаце стеге историјског усуда и крену путем ослобођења; Сава се подвизавао духовно, а Карађорђе телесно. Ипак, као и монах Сава који је искушаван тешким условима путовања и пљачкашким нападима, и Карађорђе се пред сваку битку прво окреће молитви и у њој тражи снагу за подвиг. Нема разлике између светог монаха и светог ратника.¹⁸ Све битке и Саве и Карађорђа одвијају се око манастира: док први у манастирима пише и преписује каноне, каналишући Српску цркву, други битке води уз велику подршку манастира (у које се повлачи пре и после напада, као и када је једном приликом у борби рањен у врат (в. Исто, 280) на чијој ће снази пробати да уздигне и направи српску државу.¹⁹

Сви записи који сведоче о вожду Карађорђу и његовој борби, поред праведности и истинољубља истичу његову преку нарав и бројне обрачуне с домаћим издајцима и онима који су се усудили да му се супротставе. Васа Чубриловић за њега пише да „уливао је поштовање већ својом појавом и својим озбиљним понашањем“ (Исто, 451). Прек карактер незаобилазна је црта његове личности. Али он је правдољубив и поштен човек о чему посебно сведоче дешавања одмах након што српски устаници освајају Београд. У јутарњим часовима 30. новембра 1806, на Светог Андрију Првозваног, Карађорђе је показао велико милосрђе према муслиманским женама и деци јер је наредио да их склоне у цамије и да им се удели храна (в. Исто, 355). Том приликом „Трафандил Дука је забележио: ‘Кад Срби добише Београд, бег Ђорђе указа Турцима крајње човекољубље. Он је указао милосрђе не само паши него свим тим ђаволима. Осим што је одредио да се сваки дан у бога дели сиротињи хлебац, постаро се и земљу да обделавају за будућност. Заповедио је да даду Турцима триста волова...’” (Исто, 355). Карађорђе је у српском народу пробудио снагу и вољу за освајање слободе.

У том тренутку он наставља светосавску мисију слободног пута и подиже лучу у вечну славу најмлађег Немањиног сина који на небеском олтару искупљује српски народ. Да није било Карађорђа да понесе ту лучу, питање је шта би данас било са српским народом. Он није дозволио да се одступи од светосавског пута и због тога после Светог Саве представља најзначајнију личност наше историје. Великог војног искуства и стратешког знања, преке нарави и неустрашиве воље за светом слободом, Карађорђе се уписао у ред славних имена светских војсковођа.

¹⁷ Усред борбе с Турцима, Карађорђе мошти Краља Стефана Првовенчаног преноси из Студенице у манастир Фрушке горе да и њих Турци не спале.

¹⁸ Иако сам неук, за Карађорђа је образовање од велике важности за српски народ и он стога поставља ученог Доситеја Обрадовића за првог министра просвете (Мичета 2018а: 368). Доситеј је један од ретких који су се одазвали позиву да се врате у отаџбину, а пре тога половину свог иметка послао је устаницима када им је било најпотребније (в. Исто, 362–363). Поред тога, он је 1804. спевао своју најчувенију песму посвећену српским устаницима и Карађорђу. Песма постаје српска устаничка химна, убрзо забрањена у Аустроугарској, док су је Руси две године касније у Петрограду превели на руски и штампали (Исто, 366).

¹⁹ Карађорђе је свестан да је Црква стуб српске државе и све време на уму има заштиту српских цркава и манастира. Када се обраћа Руском цару за помоћ јер се Османлије спремају да их нападну, он упозорава како се српски непријатељи Турци хвале „да ће разорити цркве и наше православље и да ће све Србе мушкога пола уништити“ (Мичета 2018а: 307). Он нагласак ставља не на световна већ сакрална места која треба бранити од турске силе.

Вожд српског народа у својој војничкој и владалачкој каријери показао се као правдољубива и чврста рука, не допуштајући злоупотребу власти. По подизању устанка, Карађорђе је свестан да се међу народом мора спровести неки ред, како не би више долазило до немилих догађаја. Зато се на Првој законодавној скупштини у ослобођеној Србији, у мају 1804, доноси акт о забрани отмице девојака. Други параграф ове забране гласи: „Ко отме девојку силом (као што је где где бивало, а особито у каквим бунама, кад се судови побркају) тај женик, кум, стари сват шибу да трче, а други штаповима да се кажњавају” (Гавриловић 1973: 3). Карађорђев законик, односно Правила војна и народна настају пред крај прве деценије XIX века с циљем да се и у војсци и у народу спроведу правила која ће спречити немиле догађаје. Идеје о доношењу устава, иако је он донет тек касније 1835. године, настала је у време Првог српског устанка (в. Новаковић 1988; Јовичић 1990).

„У току десетогодишње бурне управе, Карађорђе је био обузет многобројним питањима око дисциплиновања војске, васпитавања народа и уређења нове српске државе. О тим напорима најверодостојније сведочи његов, делимично сачуван, Деловодни протокол, који сав врви од претњи да ће се животом платити свако ко се не уздржи од чињења недозвољених дела” (Златковић 2005: 362).

Борио се и против спољашњих и против унутрашњих непријатеља, а народу је уливао веру у коначну победу. Иако му многи замерају на разним пропустима у преговорима, стратегији или вођењу државе, мора се у обзир узети чињеница да је све време Вождове владавине обележила непрестана похлепа, жеља за влашћу, ситна издаја, као и непослушност људи из његових редова, као и оних који су му били отворени противници и нису признавали његову врховну власт. Међутим, чињеница је да без његове одлучности и чврсте руке српски народ не би могао да се осмели и да тако осокољен крене у освајање сопствене слободе. Вожд је био у незавидном положају некога ко одлучује без пуне и безрезервне подршке сабораца. Он се истовремено бори и против народног угњетача, и против интереса империја као што су биле руска и аустроугарска, али и против својих војвода и обичног народа. Његова непоколебљива вера у слободу и одбрану хришћанске вере несумњиво указује да је Карађорђе потпуно спреман да се жртвује за славу свог народа. Између непрестане пропасти и наде у спасење, он успева да охрабри људе да се боре за своју државу.

Истовремено, свестан је да је образовање битан део темеља једне државе. Зато има велико поштовање према ученом Доситеју Обрадовићу коме поверава једну од кључних улога у Револуцији и изградњи српске државе.²⁰ Док се Карађорђе бори телом, Доситеј то чини умом. И ту се путеви ова два велика родољуба укрштају и сливају у исти ток ослобођења. При томе, један другоме у потпуности верују. Карађорђе поштује образовање и честитост Доситеја који, довољно искусан и учен, зна да је Карађорђе једини кадар да одведе народ у победу и он му у тој праведној борби пружа пуну подршку, поштујући његову честитост и храброст.

Карађорђе, за разлику од већине војвода Првог српског устанка, не води се личним интересима и не мења своје ставове. У тренутку када је у избеглиштву у Аустрији, он на питање једног аустријског гувернера да ли је лојалан аустријском или руском цару, одговара да је одан овом другом чији највећи чин на својој униформи носи, и на то додаје да „ако би овому неверан био, и другому веран бити не могу” (Мичета 2018б: 343). Одбивши привилегије које му Беч нуди ако потпише лојалност њему и остане ту да живи, он остаје одан хришћанској браћи од које очекује давно обећану

²⁰ Карађорђев старији син Алекса, Божидарев деда, како смо већ напоменули, борави код Доситеја који га обучава.

помоћ, која нажалост, како се показало, није увек била чврста као оданост српског Војда царској Русији, али то, не сведочећи о безусловној помоћи Русије, итекако сведочи о величини Карађорђа.

Карађорђе, када је прешао у Русију, жуди за повратком у отаџбину где би наставио да се бори за ослобођење свог народа. Ни тамо, иако је на неко време одложио сабљу, није седео скрштених руку. Све време пише руском цару тражећи милост и помоћ да се српски народ коначно ослободи турског намета. Суочен с притисцима споља (и с Истока и са Запада), а још више с унутрашњим неприликама, завадама и самовољом војвода, Карађорђу није било лако да се држи пута којим је кренуо. Али њему је пре свега стало до слободе и од ње до краја живота не одступа, за разлику од његовог кума Милоша Обреновића који све време мисли о неприкосновеној власти и као препреку до ње види Карађорђа. Док је Карађорђе тежио да ослободи свој народ турског зулума и страних утицаја, наследник његовог места Милош Обреновић жудео је „да остане неограничени господар у земљи” (Станојевић 1926: 350) и да у истој самовољи и среброљубљу замени турског султана у својој нацији. Када се „ослободио” свог кума Милош је „владајући Србијом под турбаном као паша уместо београдског везира! – годинама испољавао променљиву ћуд потурчене ‘милости’ и полудахијске осиноности над рођеним народом” (Магарашевић 2017: 295).

Ниједан војсковођа из наших крајева, и шире, у то време, а ни касније не може по храбром чину пожртвовања да се пореди с Карађорђем. У историји нема много људи решених да крену у борбу на живот или смрт. Њега по одважности и историјској улози можемо упоредити с Махатмом Гандијем, иако сматрамо да га Карађорђева личност у много чему, посебно у искренности према својој отаџбини, надмашује. Ганди век касније надањује народ да крене у борбу против надмоћне британске империје која дуго влада индијским потконтинентом. Док су други револуционари борбу видели као пут до славе или богатства, Карађорђе и Махатма Ганди видели су у борби излаз у слободу. Обојица све време имају идеју слободне државе. *Слобода за све* Карађорђа и издваја од осталих војвода који траже део за себе и чини га правим српским вождом. И стога његов дух на српском Олимпу и дан данас може да покрене борбу за ослобођење. Његово највеће завештање је што је на темељима Немањинке државе наставио да зида храм слободе српског народа, а такву искру очито негује у себи и његов потомак краљ Петар Први Карађорђевић који народу као аманет оставља своју задужбину на брду Оплепац у устаничкој Тополи.

Карађорђе, јунак тополски, постао је бесмртни дух тога краја који је дуго у људима будио осећај за слободу и нацију.²¹ Снажан дух Војда палио је нове искре часног и родољубивог односа према својој земљи. Тај дух родољубља одржао се и код мештана и у његовим наследницима. Стога нећемо погрешити ако закључимо да две надисторијске личности наше историје, Свети Сава и праведник Карађорђе довољно су снажно језгро да одрже нашу културу, упркос искушењима која се изнова враћају.

Не чуди нас отуда што се, на свој начин, кнез Божидар Карађорђевић не придружује британским крсташима који Индију освајају кроз перо, утамничују је у своје књиге које се шире Европом и светом. Он идем путем Светог Саве и путем свог прадеде Карађорђа. Као што је монах Сава на поклоничком путовању у Светој земљи, трагајући за духовним везама, тако је и кнез Карађорђевић на путу трагања за светлошћу. Писци и

²¹ Игуманија манастира Враћевшница, на обронцима Рудника у општини Горњи Милановац, једног од средишњих манастира уочи Устанка, често се осврће на одрастање у селу Вишевац и живих сећања на Карађорђа за кога се чинило да још увек тамо живи. Деца Вишевца, родног Вождовог села, по сведочењу мати Ксеније и њене сестре Ирине, у Карађорђу су имали идеал храбрости и поштења. Тако су мештани Вишевца делили међу собом храну, бринули о заједништву, а децу су често називали „карађорђеви питомци”.

путописци одлазе у Индију само с једним циљем – да је освоје, макар кроз колонијалну књижевност. Кнез Божидар Карађорђевић је изнад посусталих духова колонијалне природе и он у Индију, као што Свети Сава одлази у Свету земљу да потражи духовне вредности, одлази са сличним циљем. Њега богатства Индије која проналази у западњачким књигама нимало не узбуђују већ трага за оним што је остало од вечности коју историја не може да наруши.

Као истински ходочасник кнез Божидар прикупљао је непатворене реликвије индијске културе да би их касније уткао у европску уметност која је светлост видела само као технику у изради уметнина, а не као силу из које извире овај свет. Зато је он на том путу прави испосник – одседа у скромним боравиштима, путује с обичним народом, себи нимало не угађа и чак показује отклон према шаренилу туристичких атракција којима су вредни Индијци навикли да привлаче пажњу туриста са Запада. Из његових записа о путу по Индији не сазнајемо о мукама које можда муче његово тело, храни коју једе, пићу којим се окрепљује – сав његов дух упрт је да испуни своју мисао – да се нађе на самом извору културе која и даље гледа у Сурју, свог бога Сунца. Ово његово искуство аскезе и пустињачког живота оснажује га не само да напише један од најлепших путописа о Индији, већ и да га утка у своје рукотворине и уметнине. Његови идеали остају као велико завештање и својеврсни наставак светосавског и карађорђевог пута. „Путује без пута и пут се за њим рађа”, како је Васко Попа описао пут Светог Саве, може се видети и у путовању Вождовог праука. Као што се Растко Немањић одриче апсолутне владарске моћи и престижа живота у материјалном благостању, тако се и кнез Божидар Карађорђевић одриче престижа кнежевског живота у емиграцији и уместо да живи од славе свог имена и славног претка ослободиоца он, одбацујући позу племића, бира аскетски пут слободе, истине и знања. Није ли то управо неговање светосавске нити? Није ли у њему узаврела крв Карађорђа? И он се на свом путу подвизава; иако је врло образован Европљанин из владарске династије, навикнут на светла француске престонице, на путовању је пре свега испосник.

Рођен сто година после свог прадеде Карађорђа,²² кнез Божидар Карађорђевић у себи носи заветну свест о томе ко је и одакле потиче. Он зна да о његовом прадеди Пушкин пише песму, а Његош му посвећује свој *Горски вијенац*, Наполеон му се као војсковођи диви, а Бајрон пише оду. Кнез Божидар сигурно је био свестан каква крв тече и његовим венама.²³ У Индији се открива неустрашив дух поштеносног рода јер кнез Божидар као сведок „кампова глади” које виђа у Индији не остаје нем пред недељима британских официра и по повратку у Париз објављује текст о овим камповима, прилажући и фотографије. Ту се види да и он зна шта је света дужност – покренути точак слободе и дати глас онима којима је он одузет. Слобода је у српском роду одувек била изнад свега и кнез Божидар види да у ропству нема будућности. Он је један од првих људи у Европи који отворено пишу о ситуацији у Индији јер одбија да буде роб послушности и европског лицемерја.

²² Ако се за годину Вождовог рођења узме година 1762. како је и написано на његовом гробу у Опленцу. Међутим, тачна година његовог рођења није утврђена (в. Мичета 2018а: 37–43)

²³ Вожд Карађорђе био је надахнуће многим српским и страним уметницима, сликарима и писцима, међу којима су Петар II Петровић Његош, Васко Попа, Сима Милутиновић Сарајлија, Милутин Бојић, Петар Лубарда. Није нам познато колико је његова личност надахњивала кнеза Божидара, нити да ли је некада насликао свог горостасног прадеду.

3.3. Ко је био кнез Божидар Карађорђевић?²⁴

Свестраност кнеза Божидара водила га је разним путевима. По образовању је правник, али је и сликар, преводилац, књижевни критичар и јувелир. Иза њега је остало много текстова о уметности, објављених у *Уметничком магазину*, путописних белешки у *Париској ревији*, као и репортажа и чланака у *Фигароу* и више преведених дела. Бавио се и музиком, свирао и певао. Упркос богатој стваралачкој заоставштини, његов рад познат је само делимично, а о његовом животу се мало зна. Та сазнања углавном добијамо из његовог књижевног и уметничког рада, као и из појединих записа који осветљавају његов живот и дело.

О кнезу Божидару, праунуку вожда Карађорђа, није остало много писаних трагова. Чланци који оцењују његову књижевну и уметничку делатност објављивани су за време његовог живота у Француској, док се у Србији ретко помињао његов рад. Француска штампа у XIX веку релевантна за истраживање дела кнеза Божидара Карађорђевића није нам била на располагању. Библиографију његових дела није лако саставити јер се много његових уметнина налази у приватним колекцијама. Већина питања у вези са животом кнеза Божидара Карађорђевића остају неразрешена. „Током двадесет година после повратка Обреновића у Србију, значи од 1859. године, мукотрпно је пратити трагове Ђорђа Карађорђевића и његове породице. Детињство двојице дечака, Алексија и Божидара тешко се реконструирало с обзиром на ретка документа” (Pavlović 2012: 53). Нема много детаља о његовом животу и можда најдубље увиде о њему можемо да остваримо захваљујући књижевним и уметничким делима која нам је оставио, највише из његовог јединог целовитог путописа, *Записи о Индији*, кључном делу које превазилази границе књижевног и уметничког стварања.

Овај значајни члан породице Карађорђевић и представник европске интелектуалне елите и културне сцене краја XIX века занемарен је у литератури јер је о његовом животу и делу углавном писано узгред. Не постоји свеобухватна монографска студија о делу кнеза Божидара и стога је ова дисертација први корак ка продубљенијем схватању његовог лика и дела.

До сада, о његовој личности, животу и делу, иако сам аутор признаје да то није нимало лак подухват, највише смо могли да сазнамо у књизи историчара Стевана К. Павловића *Bijou D'art: histoires de la vie, de l'œuvre et du milieu de Bojidar Karageorgévitch, artiste parisien et prince balkanique (1862–1908)*²⁵ преведеној под насловом *Božid'art: istorije života, dela i okruženja Božidara Karađorđevića, pariskog umetnika i balkanskog kneza (1862–1908)*.²⁶ Она пружа најпотпунији увид у живот потомака старијег Карађорђевог сина. Тражећи сјај династије у помало заборављеним потомцима, он се у својој књизи највише окреће Божидару, као „некоме ко је за собом оставио углед” (Pavlović 2012: 10). У својој монографији, Павловић (Исто) записује:

„Божидар Карађорђевић (1862–1908), вишестрани уметник, пријатељ с писцима, сликарима, музичарима, занатлијама, клошарима, са читавом једном

²⁴ Ово поглавље представља измењени и допуњени поговор ауторке ове дисертације преводу књиге *Записи о Индији* кнеза Божидара Карађорђевића.

²⁵ Pavlowitch, Stevan (1978) (in French). *Bijou D'art: histoires de la vie, de l'œuvre et du milieu de Bojidar Karageorgévitch, artiste parisien et prince balkanique* (1862–1908), Lausanne: Éditions L'Âge d'Homme.

²⁶ Нешто мало о кнезу Божидару можемо да откријемо у аутобиографији *Дневник: 1873–1884* његове пријатељице руске сликарке Марије Башкирцеве. На српском језику књига је објављена 1996. у издању Матице српске.

епохом; писац једног бестселера²⁷, познат у часу смрти као један од најфинијих златара у Паризу, чији су златарски радови били тражени у Француској, Енглеској, Немачкој. Остали чланови породице служе само као ковчежић за накит, као позадина неке ко је био у правом смислу речи кнез-занатлија, чије име стоји у енциклопедијама и каталозима, на кога наилазимо кад откривамо *bel-erok*, од *Cape Bernar* (*Sarah Bernhardt*) до интимиста, од Марије Башкирцев (*Marie Bachkirtsev*) до Брукнера (*Bruckner*). Име му је најчешће изопачено. Трагови готово увек воде до погрешног датума или места рођења. За неке, он је легенда”.

Овај кратки али језгровити увод речито говори о изванредној и тајновитој личности млађег сина Ђорђа Карађорђевића и Сарке Анастасијевић. Од малена се дружио с водећим интелектуалцима, био је склон писању, бавио се музиком, сликарством и уопште уметности. Иако је мајка имала династичке амбиције, а отац учествовао у ратовима, они се очито нису противили синовљевој наклоности духовном и интелектуалном. Божидару је допуштено да сам гради свој пут и развија личност. Сарка је била интелектуалка, говорила је немачки и француски, свирала клавир, била оштар полемичар. Њена је велика заслуга што је у кући крај Булоњске шуме окупљала разне интелектуалце којима су Алексије и Божидар од малена били окружени.

„Као да је хтела да подигне углед старије гране Карађорђевог дома, Сарка је 1890. године купила велику кућу у Паризу, сквер Боа де Булоњ бр. 3 – авенија Боа де Булоњ бр. 80. Некада звана Царичином авенијом, данас Маршала Фоша, отворена 1855, авенија Булоњске шуме је 1890. године још имала само ретке куће и младо дрвеће. Кућа Карађорђевићевих била је пространа двострука зграда, с подрумом, приземљем, два спрата и трећим на мансарди, подигнута 1867. године, лепог изгледа у стилу другог царства” (Исто, 91–92).

Кнез Божидар Карађорђевић у Паризу је завршио лицеј Луј Велики, као и његови рођаци Ђорђе и Арсен Карађорђевић, млађа браћа будућег краља Петра I, а онда се уписао на Правни факултет.²⁸ Премда је био правник, осетљив и љубопитљив дух није налазио себе у формализму правних наука, већ га је водио к уметности којој је остао до краја веран. Како себе није пронашао у узаним претинцима права и правила он се све више окреће књижевности и уметности. Кнез Божидар имао је дара за све. Био је сликар, писац, новинар, илустратор, преводилац, уметнички критичар и златар–кујунџија, париски козер, али и неуморни путник. Волео је музику и позориште. Говорио је више језика (матерњи српски, француски, енглески, руски, немачки, италијански) и био дописник француских, енглеских, немачких, руских и америчких часописа и листова. Држао је предавања о француској и немачкој књижевности и повремено давао часове певања. Писао је приповетке и уметничке и књижевне критике. Први књижевни текст који је објавио 1893. био је путопис из Алжира под насловом „Пустињске импресије”. Илустрације за овај текст је сам урадио, као и за многе друге потоње текстове.

У то време се откривала руска књижевност и он је под насловом „Михаил” по наруџбини превео Толстојеву приповетку „Од чега се живи?” (1893). Превео је и дело мађарског писца Мора Јокаија *Сан и живот* (1894). Ту се његов преводилачки рад није завршио. Касније, с немачког је 1904. превео роман *Трећи пол* немачког књижевника Ернста фон Волцогена, брата свог познаника и вагнеријанског критичара Ханса фон Волцогена. Његов преводилачки рад примећен је и похваљен у приказу романа у

²⁷ Реч је о путопису *Записи о Индији*.

²⁸ Од овог пасуса до краја овог поглавља извод је из већ објављеног поговора српском преводу путописа *Записи о Индији* кнеза Божидара Карађорђевића ауторке ове докторске дисертације. Ауторка је за потребе докторске дисертације у мањој мери изменила текст овог рада.

часопису *Париска ревија* (од 15. априла 1904): „Овај немачки роман превео је принц Божидар Карађорђевић тако течно, тако елегантно и природно, да нисмо ни мислили да читамо страно, но чисто француско дело”.

Тако се већ и на први поглед види да је кнез Божидар Карађорђевић не само у српској култури једна од најзанимљивијих стваралачких личности на преласку XIX у XX век. О њему се у родној земљи не зна много, иако се дружио с многим значајним личностима као што су Пјер Лоти, Сара Бернар, Марија Башкирцева, Жил Бастијен-Лепаж, Жидит Готје, Антон Брукнер, Вилијам Ритер, Лои Фулер, Едмон де Пири, Жорж Лакомб, Рудолф фон Урбан... Заједно с Алексом дружио се и са сином глумице Саре Бернар. Она их је радо позивала на представе, а Божидар је с њом ишао и на турнеје по унутрашњости. Тада се огледао у првој позоришној улози. На премијери *Федоре* Викторијена Сардуа у Водвиљ театру у Безансону имао је улогу мртвог грофа Јарискина, вереника Федоре коју је играла Сара Бернар.

У школу сликања ишао је с Маријом Башкирцевом (1860–1884), руском уметницом и књижевницом која му постаје блиска пријатељица. Често је посећује, иде с њом на изложбе и у позориште, подржава њен таленат и радује се успесима. Башкирцева је у неким тренуцима мислила да је Божидар у њу заљубљен, али јој је сметало његово одушевљење глумицом Саром Бернар с којом је проводио доста времена и пратио је на многим турнејама, као и што се удварао моделима у атељеу (в. Pavlović 2012: 62).

Увек је био спреман да нешто учини за њу, о чему сведоче њени дневнички записи. Често му се захваљивала или га молила за неку услугу, хвалећи његов племенити карактер. За њега у дневнику каже: „Он је врло чудновато биће. Главна црта овог ћудљивог и безбрижног карактера је љубав према импровизацији. Осим тога, када је неком пријатељ, сва његова уобразиља служи за глорификацију пријатеља; он се страсно привеже за људе за извесно време” (Bashkirtseff 1890: 479). Из овог блиског пријатељства изродио се 1883. један од најлепших портрета кнеза Божидара Карађорђевића.²⁹ Упечатљива слика двадесетдогодишњег кнеза који држећи цигарету стоји на балкону и романтично гледа у страну. Како наводи у дневнику, он држи цвет драгољуба, али је она одлучила да га уместо с цветом наслика с цигаретом. Крхког здравља, а великих уметничких замаха, млада Башкирцева умрла је од туберкулозе. Божидар се отада па све до краја живота залагао да се њен дневник – аутобиографија веродостојно објави, упркос тежњи њене мајке и издавача да се записи измене и поправе, а поједине чињенице прикрију или улепшају. Кнез Божидар Карађорђевић је за *Британску енциклопедију* (XI издање 1910) написао чланак о Марији Башкирцевој, који се појавио после његове смрти.

Смрт Башкирцеве 1884. дошла је исте године као и смрт оца и блиског пријатеља сликара Жила Бастијен-Лепаж, кога је упознао код ње. Као и уз Марију, Божидар остаје до краја крај његове постеље и описује тренутак његове смрти. Касније му је пријатељ Марион Хари Спилман затражио да за лондонски *Уметнички магазин* напише личне успомене на Бастијен-Лепаж, што је уједно био Божидарев први текст на енглеском језику. Сви чланци које је писао о пријатељима уметницима вредна су лична сведочанства, а мање критички осврти на њихово стваралаштво.

Отац Ђорђе, унук великог Вожда, умире у педесет седмој години, а Алекса и Божидар остају с енергичном и амбициозном мајком, одлучном да се по мужевљевој, а

²⁹ Овај портрет налази се у Народном музеју у Београду. Према речима историчарке уметности, Тамаре Огњевеић, њега је као прилог Савременој галерији уметности, на позив кнеза Павла Карађорђевића, поклонила снаја кнеза Божидара, кнегиња Дарија Карађорђевић, супруга његовог брата Алексе. Видети више на повезници <<https://www.youtube.com/watch?v=yhvU6ujYiQk>>. Приступљено 23.10.2025.

онда и очевој смрти наредне године, посвети истицању старијег сина Алексе (који у том погледу није имао нарочите тежње) као претендента на српски престо и да на то потроши наслеђено богатство. Божидар није био предмет политичких планова своје мајке, која и није много разумела његову слободну уметничку природу и незаинтересованост за владарску моћ. Налазећи уточиште у уметности, увек је око себе окупљао оне с којима је могао да подели радост стварања. Битан део његовог живота обележава пријатељство с Пјером Лотијем, француским морнаричким официром и књижевником, чланом Француске академије, кога први пут среће код Саре Бернар. Божидар му је једно време био импресарио, заједно су путовали, одлазили у оперу, на изложбе, пријеме и вечере. Од 1891. до 1893. били су нераздвојни пријатељи. Лоти је такође написао књигу о Индији и како је волео културу Истока, могуће је да га је управо он подстакао на путовање у ову далеку земљу. Код Лотија је упознао и писца, критичара и сликара Вилијама Ритера, с којим се такође спријатељио.

Кнез Карађорђевић сазревао је као свестрани уметник: сликао је, писао, свирао и певао. Више је волео уметничке и књижевне него аристократске кругове. Иако се дружио с угледним писцима, уметницима и глумцима, проводио је време и с мајсторима и занатлијама. Оштрог ока, учио је занат и развијао вештине да би једног дана могао да буде „радник уметности”, како је себе називао. Главна одлика његовог стваралаштва је заљубљеност у природне облике, а посебно је опчињен цвећем, што се види у свим његовим уметничким делима и нарочито у путопису о Индији. Његова скромност огледала се у томе што је своја уметничка дела, какву резбарију или књигу, потписивао као Божидар Карађорђевић, без титуле испред имена. Никад се није ослањао на своје племићко порекло, нити истицао кнежевску титулу. Касније су издавачи његових дела дописивали титулу у нади да ће тако привући већу пажњу.

Кнез Божидар Карађорђевић живот је провео у Паризу, али га је жеља за путовањем често водила по Европи, али и до Африке и Азије. Боравио је у Румунији, Русији, Турској, Алжиру, Индији, Италији, Аустрији, Швајцарској... Путује 1886. на Цетиње код књаза Николе. Тамо први пут среће и свог рођака Петра I. После тога отишао је у Истанбул и месец дана обилазио европски део Турске. Турски султан га је два пута примио и поклонио му табакеру украшену брилијантима. Говорило се да га је чак и одликовао Великом лентом. Стране амбасаде, посебно енглеска и аустроугарска, пратиле су његово кретање. Божидар се после Турске упутио у Букурешт, несвестан да се његов пут помно прати.

После седам година, у лето 1893, кнез Божидар поново иде на исток. Путује на Балкан као туриста и уметник. Обишао је Босну и Далмацију, Црну Гору и Албанију, посетио је Хиландар на Атосу како би крочио на свету земљу својих дедова. Оставио је записе о тим данима мира, једноставности манастирског живота и монасима сликарима и дрводељама с којима је проводио време. Одмалена далеко од родне земље, али повезан са својим народом, његовом културом и славном историјом, није пропуштао прилику да као путник под неким другим именом посети Србију. С посебном носталгијом крајем лета посетио је Тополу, варош која данас чува Карађорђев гроб, свето место храбрих отаца, осећајући све лепоте земље у којој није имао прилику да одраста и живи. Аквареле из Тополе и Венеције, *Црква у Тополи* и *Поглед на Венецију*, представио је 1894. у Салону на Марсовом пољу, а акварел из Тополе држао је у својој соби.

На свим путовањима Божидар састаје се с другим сликарима, музичарима и писцима. Пише критичке осврте на њихова дела, калема и обликује своје уметничке вештине и укусе. Пут га води и до Скандинавије, где шведску готику види као „цркве без стила”. У поређењу с топлим Средоземљем и Балканом, скандинавски предели остављају га равнодушним, мада је и с тог пута написао кратак путопис.

Путовање у Индију 1896. снажно га је надахнуло за један посебан путопис. Кнез Божидар проводи седам месеци на индијском тлу. У његовим описима открива нам се један радознали посматрач коме не могу да промакну ни ситни детаљи природних облика, склада боја и архитектуре, лепих предмета које израђују уличне занатлије. Већ наредне године завршио је рукопис о земљи „јасмина и сандаловине” који је у одломцима објављиван у *Париској ревији* до 1899, да би се исте године појавио у енглеском издању под насловом *Зачарана Индија*. Касније исте године појавио се и на француском у Паризу под називом *Записи о Индији*. Књига је била врло тражена у Лондону, Њујорку и Паризу. Неки одломци преведени су на српски језик и објављени 1933. у *Времену*. Живописним описима индијских места српски кнез баца ново светло на богату културу и отвара врата тајновитих одаја у које многи путници пре и после њега нису ни закорачили. Његово разумевање културе Индије речито говори о слободи духа који не застаје пред привидима, већ трага за оним што се на површини живота никада не открива. После успеха овог дела издавачи кнезу Божидару Карађорђевићу нуде да објављује записе и с других путовања. Иако живи скромно, кнез Божидар српским новинама уступа бесплатно право на превођење.

За време боравка у Индији кнез Божидар пажљиво посматра ондашње мајсторе како виртуозно и с лакоћом обрађују метал, жељан да учи и усаврши своја уметничка дела. Није крио дивљење за њихову вештину неспутану нацртима и шаблонима, као и за бескрајну машту из које се рађа такво стваралаштво. Одмах после повратка, очаран Индијом у којој је за разлику од Европе, коју је индустријализација већ захватила, ручни рад свуда присутан, почео је да израђује различите предмете. Шегртовао је у радионицама гравера и других занатлија, најпре у предграђу Сен Антоан. Радници су испрва били изненађени и сумњичави, али су га брзо прихватили као „колегу” племенита рода, јер је зрачио скромношћу и добротом, а уз то је и поседовао изврсне способности да лако овладава уметничким умећима. Кнез Божидар често је са својим друговима ручао у скромним ресторанићима, понекад и на улици, седећи на клупи, а увече, када би скинуо радничко одело, облачио се свечано и достојанствено заузимао своје место у „отменом” свету. Почео је да ради у дрвету и бакру, да би врло брзо прешао на племените метале, кожу и вез и коначно се опробао и као кујунџија и златар. Упорношћу преданог занатлије, постао је један од најбољих златара – јувелира у Паризу. Уноси новине у париску уметност, која више не познаје разлику лепо–практично. Помало се бави и вајарством, али данас не постоје увиди у тај део његовог уметничког рада. Кнез Божидар умео је да у свакодневне, практичне предмете унесе лепоту тананих украса и облика. Судећи по његовим радовима, а и писању, највише је волео природне облике, махом цветне. Цвеће, гранчице и листови красе његове копче, дугмета, брошеве, наушнице и други накит, повезе за књиге и приборе за јело који представљају грацилне издужене стабљике с лишћем и цвећем на крајевима. Камин из 1898. од храстовине с бакарним инкрустацијама такође је украшен гранчицама и ту се јасно види утицај индијске уметности, као и безусловна оданост природним облицима. Камин је изазивао велику пажњу и у часопису *Уметност и декорација* писало је како Божидар Карађорђевић смело уводи нови стил украшавања. Бринуо је о свим детаљима, полирао и лично гравирао свој потпис на већини радова. Те своје драгоцености би онда поклањао драгим пријатељима.

Крај XIX века у Паризу обележио је свежи талас уметничких покрета који нису припадали тада главном току уметности. По уметничким склоностима и остварењима кнез Божидар Карађорђевић свакако припада тој „новој уметности” (*Art Nouveau*) на размеђи два века. „Нови стил” који се у Паризу јавља 1895. привлачи кнеза Божидара јер му даје слободан простор за таленат и машту и ту његова естетика долази до изражаја. Његово уметничко стваралаштво део је „лепе епохе” (*Belle Epoque*), која настаје као

одговор владавини машина и све већем замаху технолошке револуције. Ненаметљив отпор механичкој свакодневици код кнеза Божидача огледа се у оданости природним облицима. Он верно приказује лишће, цвеће, гранчице, а у Индији се диви древним рукотворинама, јасно увиђајући како су сви индустријски производи који се у Индију увозе из Европе другоразредни, нескладни, безлични и бесмислени. Трагање за лепим га вероватно и води до Индије, јер се и други уметници и књижевници тог времена окрећу далеким источним земљама како би побегли од безличне организације живота. Иако је повезан с овим уметничким правцем, кнез Божидар као уметник не припада му у целости. Он је неговао својствен стил, који му је отварао нове и другачије стваралачке обзоре. За њега су слике, приче и уметнички предмети били обновљени позив на замишљено путовање, где је налазио суштину књижевног, уметничког и занатског стваралаштва.

Неуморно је стварао уметничке слике и предмете, а с путовања је доносио белешке, аквареле, фотографије, понекад и уља на платну. Уметничке предмете излагао је у Версајском салону, Манхајму, Лондону, Београду, а данас су углавном у приватним збиркама оних којима их је даровао. Неки његови уметнички радови и акварели налазе се у Народном музеју у Београду, Народном музеју у Смедереву, Музеју Викторија и Алберт у Лондону. Расутост дела Божидача Карађорђевића симболично говори и о његовом животу – далеко од отаџбине, лутајући по разним крајевима, од раног детињства никада није имао прилику да буде на неком посебно свом месту, већ је водио живот неуморног путника који је тражио хармонију и повезаност са самим собом, мир и уточиште, а онда и енергију за своја дела.

Политички преврат и смена династија у Србији 1903. само су незнатно изменили живот Божидача Карађорђевића. Нови краљ Србије Петар I пре ступања на престо није био у срдачним односима са својим стричевићима. Кнез Божидар долази у Београд, тада под својим правим именом, као краљев рођак, али и као дописник париског листа *Фигаро*. Однос с новим краљем није се променио ни после крунисања у септембру 1904, коме су Алекса и Божидар присуствовали, били одликовани Карађорђевом звездом другог степена³⁰ и упознали се с младим рођацима: Јеленом, Ђорђем, Александром и Павлом. Разлог су у великој мери били Саркини неуморни али узалудни напори да учини краљем свог старијег сина.

Поред ове кратке посете, кнез Божидар симболично се још једном враћа у Београд 1904. с радовима које излаже на Првој југословенској уметничкој изложби, једној од низа активности у част стогодишњице Првог српског устанка, који је подигао његов прадеда. Изложба је отворена у салонима здања које је саградио његов деда, родољуб и дародавац капетан Миша Анастасијевић. На изложби су представљени акварел из 1895. – *Поглед на Венецију*, портрет краља Петра I (који је Божидар урадио иако је 1895. напустио сликарство) и предмети од метала и коже. У београдској штампи пишу о његовом уметничком раду и представљају га као европског уметника и краљевог рођака. „Релефи су добро моделирани нарочито онај Њ. В. Краља; а особито су му добре уметничко-занатске израђевине на кожи и разне украсне ситнице од метала. Он је особито много показао укуса у овој врсти. Ствари на кожи имају одлично композиране шаре – орнаментику и укусну боју старине”.³¹

Последњих година живота, уморан од таштине спољашњег света, нарушеног здравља и увек оскудног финансијског стања, кнез Божидар се све више повлачио у себе тражећи уточиште у уметности. Скупштина је почетком 1908. одобрила врло пристојну апанажу за породицу Карађорђевић, што је Божидару који је својим радом често

³⁰ Те године је ова медаља и установљена.

³¹ http://arhiva.unilib.rs/unilib/o_nama/izlozbe/Bozidar_Karadjordjevic/bozidar_karadjordjevic.pdf, стр. 13.

издржавао мајку и брата требало да буде велико олакшање. Коначно је могао да одахне. Али већ другог априла изненада се гаси његов живот – династичку пензију није дочекао, остајући заувек племић који је живео само од свог рада. Умро је у четрдесет шестој години, у два сата по поноћи, у Дому фрањевачких сестара у Версају. У умрлицу је као узрок смрти уписана тифусна грозница. Крај њега су били брат Алекса, верна госпођица Колина, мајчина дружбеница која је целог живота бринула о њему и пријатељ Жорж Лакомб који је нацртао његов последњи портрет на самртној постељи.

У Србији су вест о смрти кнеза Божидара Карађорђевића прво објавиле *Српске новине*:

„Кнез Божидар Карађорђевић, умро је у Версаљу од тифусне грознице”. У *Србобрану* је пренет некролог књижевника Ернста Волцогена из *Франкфуртских новина*: „...у понедељак је сахрањен на Пер Лашезу један од најособитијих људи Париза, потомак црног Ђорђа... Чудним, двојаким животом живљао је принц Божидар: у Великој опери могао си га видети у црном фраку с орденом на грудима у председничкој ложи, у уметничке кругове би долазио у мрком манчестер капуту и шареној кошуљи од фланела, а у радничким крчмама улице Тампл познаваху сви овог дневног госта, који је седео у средини радника у својој прљавој радничкој хаљини... У улици није нико знао шта више о њему него да је овај чудновати туђинац, који је тако бирано француски говорио, радио у атељеу на другом спрату бр. 60 као златар...”

Део библиотеке кнеза Божидара од 220 књига који је његова мајка Сарка Карађорђевић оставила српској омладини нашао је уточиште у Универзитетској библиотеци „Светозар Марковић” у Београду. Посмртно издање његових прича писаних у различито време објављено је 1921. под насловом *Многоструки живот*. Француски књижевник Жан Фино, одани пријатељ породице коме је Сарка поверила необјављене рукописе свог сина, написао је предговор за ову збирку. Књига је исте године доживела два издања. У првом издању налази се Божидарева слика, а у другом и Алексина у униформи српског официра. Неки од ових текстова објављени су у југословенским часописима.

Кнезу Божидару Карађорђевићу годинама се у Паризу ласкало именом „љупки принц”. Поштовали су га у уметничким и литерарним круговима, познавао га је и раднички свет, а он је успевао да нађе равнотежу између живота кнеза и уметника. Тако су искрена љубав према природном, лепом и истинитом, верност пријатељима, осећај за меру и правду, саосећање према целом живом свету, достојанствен, у исти мах скроман и отмен живот, учинили кнеза Божидара Карађорђевића правом лучом модерне српске и европске културе и великом личном синтезом Истока и Запада. Нема сумње да је то високо подигло и углед куће и имена српске владарске породице Карађорђевић. Отуда је чување успомене на кнеза Божидара Карађорђевића једнако важно као и очување једног од огњишта српске културе и њеног великог укрштаја с Истоком и Западом.

4. ОСВРТ НА ПУТОПИСНУ КЊИЖЕВНОСТ У XIX ВЕКУ

Полазећи од теорије да се књижевност не може посматрати ван културе која је „доживљава”, односно ствара и прима (Hutcheon; Valdés 2002) сматрамо да је за путописну књижевност одсудно важна културна средина из које је путописац потекао и која је допринела обликовању његовог погледа на свет. Страни и домаћи свет се у том смислу прожимају и они не могу бити раздвојени (уп. Valdenfels 2005). Отуда не чуди мисао да уопште књижевност не може да се посматра издвојено већ да се науком о књижевности обухвата и друштво, како је тврдио израелски теоретичар Евен-Зохар (Zohar 1999). Књижевна дела неупитно су написана у додиру с културом и друштвом и може се говорити о науци о књижевности у култури (уп. Zohar 1986). Путописну књижевност обликовали су не само култура из које путописац долази, већ и читалачка публика која и пре његовог објављивања одређује неко дело у смислу својих очекивања које путописац има у виду док пише своје дело. Читалачка публика је од путника имала одређена очекивања која су временом постајала чак и норме путописне прозе. Путописни текст у том смислу није затворен систем већ релациони, између писца и читалаца.

Од Средњег века, када и путовања постају учесталија, путни записи заузимају битно место у тумачењу света. Иако су често одударали од романа по томе што су то биле обимне и сувопарне књиге, они су детаљним описима и новим информацијама распламсавали жељу код читалаца да се и сами отисну на пут. Због тога су као речи непосредних сведока путописи заузели битно место у оквиру европске културе. Белешке Марка Пола о новооткривеним деловима света уједно означавају и почетак историје нововековних путописа. Све је више читалаца који желе да сазнају о ваневропским крајевима, што знатно утиче на популарност путних записа.

Путописна књижевност једне нације зависила је од њене културолошке традиције; неки народи често су путовали по свету, док други не показују занимање да откривају друге светове. Путописање се стога у великој мери везивало за националне оквири и зависило је од нације до нације. Зато читалац путописа из дела не сазнаје само о нацији о којој се пише већ и о оној из које је то дело потекло. Поред тога, оно што одређује развој путописа јесте властито културолошко искуство које у путописној књижевности заузима средишње место. Свесно или несвесно поредећи посећена места са сопственом културом, путописац с позиције свог културолошког искуства посматра једну нову и страну културу. Отуда није чудно што путописи једне земље личе једни на друге, без обзира на различитост посећених земаља. Прихваћени модели размишљања пресликавају се из путописа у путопис, што је често бацало сенку на ову књижевну врсту чинећи је субјективном и непоузданом за нова сазнања.

„Познато је да је путовање један од најстаријих и најраспрострањенијих заплета и да се налази у основи централних дјела људске културе. Тако је и старија српска књижевност великим дијелом путописно-путничка, као што је и усмена књижевност, и приповијетка и јуначка пјесма, супстанцијално-развијање збивања на путу (Иванић 1976: 265). Док су путописи XVIII века махом писани за ходочаснике који путују у Свету земљу, налик проскинитариима, по одређеном шаблону, путописне белешке XIX века попримају другачији тон. Тада путници одлазе у нова или непозната подручја и обавештавају о разним особеностима недоступних географских и културних подручја. Тек у XX веку путописи постају чешћи и популарнији вид литературе. Али развој путописне књижевности и њено прихватање као пуноправне књижевне врсте није био линеаран, а ни једноставан, пре свега због његове отворене форме.

Путопис је у историји наше књижевности имао тренутке застоја и процвата, али је најчешће остајао скрајнут у поређењу с другим текстовима. Сматрало се и да путописна проза јесте једна монотона књижевна врста која из пера духовно ограничених писаца не доноси ништа ново већ шири досаду (в. Драинац 1999: 386). У настојањима да се одреди његова суштина и поставе жанровске границе, наилазило се на препреке због неухватљивости као последице хибридности. „У књижевности је често представљан као подврста или пратилац других врста, попут романа или приповедака. Разлог томе је најчешће било уверење да путопис не захтева потпун стваралачки напор” (Јаковљевић у Јаковљевић 2019: 39).

Књижевност, као и сваки систем, одупире се граничним односно хибридним текстовима, првенствено зато што их није могуће сместити у јасно одређене категорије. Путопис нема прецизно прописане карактеристике и никада није био обележје одређене епохе, иако је увек био присутан. Због различитих дискурса које ова врста може да обједини, није могуће дати прецизно одређење путописа који може бити књижевни али и некњижевни у виду репортажа, новинских или дипломатских извештаја. Једна од прихваћенијих подела јесте на документаристички и уметнички путопис, али ова подела не исцрпљује могућности овог жанра нејасно оцртаних граница.

Путопис може бити есејистички, епистоларни, прозни или поетски, фиктивни или стварни, може припадати различитим жанровима, може бити ауторово лично искуство или посредно сведочанство. Иако је реч о стилски и жанровски различитим записима, књижевним или документарним, оно што је заједничко и што чини предуслов сваке путописне белешке, прозе или поезије јесте путовање, било да је реч о замишљеном или стварном путу. Укратко, „сваком читаоцу он пружа све оно што овај жели да нађе” (Šačkova 2012: 196). Док се у књижевности овај рубни жанр дуго борио за своје место, за студије културе он има неспорно важну улогу. Није могуће бавити се културом неке земље без путописне књижевности. Књижевни, друштвено-историјски и уметничко-културолошки значај путописне књижевности чини ову граничну област важним делом студија културе.

Иако је реч о књижевној врсти „на ничијој земљи” и тешко је уочити почетке српске путописне прозе, елементи путописне прозе, као и потенцијала преображаја, присутни су у аутобиографији знаменитог српског просветитеља Доситеја Обрадовића, *Живот и прикљученија* (1783). Ово дело прати и описује сазревање писца, а у другом делу књиге, тематски другачијем од првог које излази пет година раније, Обрадовић описује своје путовање после одласка из манастира. Путовање је средишњи део друге целине књиге која има и вредност документа једне епохе, али, оно је ипак у функцији ове аутобиографије, с обзиром на то да је за аутобиографију „кључан моменат *преобраћења*: он уноси разлику у осећање самоистоветности и мотив је да се причом о сопственом животу одговори на питање ‘Ко сам ја?’” (Николић 2019: 16).

Могуће елементе путописа налазимо и у „иницијацијском роману” (Радловић 2005: 448), под насловом *Кандор, или откровеније египатских тајни*. Ово дело написао је 1800. први српски физичар Атанасије Стојковић. Оно није написано као резултат стварног већ замишљеног путовања (путовања по духу), у којем можемо да уочимо елементе путописа. Главни јунак, младић по имену Кандор, одлази у Мемфис да открије тајне египатских пирамида.³² Кроз алегоричко путовање Кандор открива лавиринте истина и заблуда. Путовање како га представља Стојковић има потенцијал преображаја, иако он у овом делу није до краја развијен (Исто).

³² О делу *Кандор, или откровеније египатских тајни* видети више у: Дамјанов (1988); Радловић (2005: 447–455); Стевановић (2017: 259–280).

Нека од најранијих дела модерне српске путописне књижевности јесу књига Ђорђа Магарашевића *Путовање по Србији 1827. године*, Јоакима Вујића *Путешествије по Србији 1828. године* и Јоакима Вујича *путешествије по Валахији, Молдавији и Бесарабији* из 1829. У зачетке наше путописне књижевности можемо да убројимо и путописе Љубомира Ненадовића из 1852. године, *Писма из Грајсфелда* и *Писма из Швајцарске*, где се већ види стилски помак у писању ове књижевне врсте.³³ Међутим, у српској књижевности путописна проза све до краја XIX века није много раширена, а слична ситуација је и у Европи.

Кнез Божидар Карађорђевић на заласку XIX века, пре снажнијег процвата овог жанра у европској и нашој култури, објављује своје путне белешке. У то време у Француској он је запажени писац, путописац и уметнички критичар чија се дела читају у *Париској ревији* и *Уметничком магазину*. Он 1899. објављује и свој једини целовити путопис *Записи о Индији* на француском и енглеском језику. Стога је он у ствари наш први путописац који Индију ставља у средиште свог интересовања и путописа. После њега, Индију ће обилазити и о њој писати Милорад Рајчевић, Милан Јовановић Морски, Јелена Димитријевић³⁴ и други, али без увида у његово путописно дело у наставцима које настаје пре тога, одмах по његовом повратку из Индије 1897, нити у путопис који објављује 1899. године.

Европска путописна књижевност свој врхунац доживљава тек између два светска рата (Blanton 1997: 13), а слична ситуација је и у нашој култури. Све чешћи путописи тог доба доприносе бољем позиционирању ове књижевне врсте и у Европи и код нас. У српској књижевности нема много писаца којима је путопис био својствен, осим Љубомира Ненадовића (в. Гвозден 2005), јер су се српски писци углавном поред својих прозних дела само повремено окретали путописној књижевности. Стога је логично да се Ненадовић сматра и родоначелником модерног српског путописа. Он је један од најпознатијих путописаца XIX века у српској књижевности и његова *Писма из Италије* представљају препознатљив пример ове књижевне врсте. Осим у његовом случају, путописање је заузимало бочну а не примарну позицију у историји књижевног стваралаштва. То је још један од разлога зашто кнеза Божидара Карађорђевића сматрамо драгоценим представником путописаца којима је путописна проза било прво опредељење, што га чини још занимљивијим за књижевно-културолошка истраживања.

И у Србији су се као и у Француској где је кнез Божидар Карађорђевић живео и стварао објављивале путописне белешке које би касније у појединим случајевима прерасле у путописе, као што је то био случај са *Записима о Индији*. Часопис који је у Србији објављивао путописне записе основан је под именом *Отаџбина* 1875. захваљујући финансијској подршци кнеза Милана Обреновића. *Отаџбина* се угасила 1892. и стога није било могуће да се у овом часопису објаве путни записи о Индији и Балкану кнеза Божидара Карађорђевића. И да је *Отаџбина* доживела крај XIX века, из династичких разлога уверени смо да се превод његових путних белешки међу овим листовима не би појавио.

Српски путописац Милан Јовановић Морски био је један од најзапаженијих аутора *Отаџбине* јер су се његове белешке с пута појављивале из броја у број, да би их

³³ Не смемо заборавити ни занимљиво дело Васе Пелагића из 1872. *Писмо из Мљетака. Из отрцане средњовјечне републике*. У овом делу садржана је критика Млетачке републике и венецијанског уређења које шири раздор међу народима и покорава оне који јој могу користити, међу којима је и српски народ. Ова друштвено-политичка критика Европе има и елементе путописа.

³⁴ Морамо напоменути да је већи број путописног штива написан из пера мушкараца. Жене очито нису много путовале по Индији у то време, а и оне ретке које јесу, нису као Јелена Димитријевић иза себе оставиле путописне записе. Стога се Димитријевић издваја као једна од ретких жена путописаца из Европе која у то време путује у Индију и пише о овој земљи.

касније објавио у путописима. Илија М. Петровић у чланку „Срби луталице по свету” објављеном у *Политици* 1925. високо оцењује путописање Милана Јовановића Морског сврставајући га у најзначајније путнике путописце XIX века у нашој култури. Међутим, он у свом новинском чланку не помиње кнеза Божицара Карађорђевића. Важно је напоменути да многи путописци тог времена немају као основни циљ путовање, као ни путописну књижевност. Морски је своје путописне белешке правио за време лекарске службе у паробродском друштву Лојд. Његова путовања нису била исход његових интересовања већ радних обавеза. Кнез Божицар Карађорђевић сам је бирао пределе које ће посетити – на свом путовању он је збиља само путник. То даје додатну вредност његовим делима јер су одраз истинског занимања, а не стицаја околности.

Часопис *Време* често објављује путописне белешке и репортаже, посебно Милоша Црњанског, Станислава Винавера, Растка Петровића, Рада Драинца. У то време, путописање је писцима и читаоцима све занимљивије. Упркос све већем занимању и постојању часописа који редовно објављује путописне белешке, путописна проза и поезија дуго нису „канонизовани” део теорије књижевности. Није било устаљене и јединствене терминологије, а ни историје и непрекинуте традиције ове књижевне врсте. Њен смисао, термини и методологија нису егзактни већ променљиви и то је битно отежало развојни пут путописне књижевности у историји наше културе и књижевности. Путописни жанр се од почетка прожима и са етнографијом јер путописци описују језике, обичаје, религију, традицију различитих народа. У том смислу, драгоцен је допринос етнолошким истраживањима. Али то на неки начин и омета путописни жанр да се развија као друге књижевне врсте јер он у себи садржи и лепу књижевност с једне и фактографске детаље с друге стране.

Иако је у њеној основи путовање, као предуслов за ову врсту књижевности, аутори се поред фактографских детаља окрећу и саморефлексији, унутарњем доживљају онога што на свом путу доживе, на тај начин обликујући и мишљења својих читалаца о посећеном пределу. Тако наратор открива и своју личност на путовању, али је приступ много више субјективан него у другим књижевним врстама. Од фактуалних до фиктивних наратива, путописне текстове није лако обухватити или сместити у претинце књижевне теорије. Путопис садржи одлике географије, историје, етнологије, књижевности, социологије и других области људских сазнања што је отежавало теоријски приступ овој „хибридној” врсти докумената. Неутврђен статус путописа онемогућавао је да се ваљано оцени његова литерарна вредност. Жоан-Пау Рубијес (Joan-Pau Rubiés, 2000: 6) указује да због тога путописну књижевност треба посматрати из више углова, као скуп повезаних жанрова различитих извора и сврха. Зато он ову књижевну врсту и назива „жанром жанрова” (Исто).

4.1. Жанровска разноликост путописне прозе као „граничне књижевности”

Да је ближе одређивање путописне књижевности тежак задатак види се и у *Речнику књижевних термина* Института за књижевност и уметност (Нолит, 1985) где одредница *Путопис* није лексикографски одређена већ упућује на појам *Путописна књижевност* – скуп текстова који у себи имају путовање као заједничку тему, без

посебних жанровских, формалних или суштинских обележја.³⁵ Она је „значајна како са литерарног тако и са културно-историјског становишта, она делује дидактичко-педагошки тиме што преноси географска знања, што учи како се посматрају људи...” (*Речник књижевних термина* 1985: 623).

Како је тешко одредити путописну књижевност тако није могуће ни јасно оцртати њене границе. Настојања да се одреде жанровске границе путописа нису уродиле плодом јер они залазе у друге књижевне облике и врсте. Прелазећи границе и оквири, путописи су мешовита књижевна врста (Живковић 2001: 145)³⁶, формално неодређена и слободног духа, на размеђи књижевности и историје (Деретић 1997: 130). Између лепе књижевности и стручне литературе путопис се развијао као специфична књижевна врста коју није лако одредити пре свега због њене отворености. „Реч је о жанру сачињеном од других жанрова, као и жанру који битно доприноси стварању модерног романа и ренесанси аутобиографије” (Campbell 1988: 6).³⁷ Оно што додатно отежава ближе и јасније одређење путописа као жанра јесте то што различите културе имају различите жанровске системе (в. Ryan 1981). То је један од разлога што се Јаус (Jaus 1978: 133) противи једностраним концептуализацијама у смислу теме и форме књижевне грађе. Важно је имати на уму да се путописна књижевност од свог настајања преплиће са различитим дисциплинама, студијама културе, историјом, политиком, етнологијом и антропологијом.

Овај гранични жанр има поливалентну форму и може бити написан у виду писама, дневника, есеја, мемоара или водича, репортаже, чак и разговора или аутобиографије. Дискурс може бити лирски, есејистички, приповедни, историографски, документаристички, публицистички, чак и емотивни. Путопис стога није могао да лако пронађе своје место у књижевности јер је дуго посматран као бочан и гранични жанр временске и просторне неомеђаности. Информативног је карактера јер тежи да буде верни портрет стварности о којој пружа нова сазнања, али није ограничен фактографским подацима већ има мноштво слојева који се могу тумачити из више дисциплина. Тако су путописи значајни за књижевнике, географе, антропологе, историчаре, културологе, лекаре, политикологе који у њима могу да открију значајне податке за своје области.

Путописна књижевност неодољиво је привлачила и научнике. Руђер Бошковић је написао обиман путопис *Giornale di un viaggio da Constantinopoli in Polonia* (Дневник путовања из Константинопоља у Пољску) с утисцима о градовима и варошицама кроз које је на путовању пролазио. Његов путопис лишен је украса, али вредан запис тога времена. С друге стране, добар склад науке и фикције представљају дела *Кандор или откровење египатских тајни* (1800) и *Кроз васиону и векове* (1928) наших знаменитих научника XIX и XX века – Атанасија Стојковића и Милутина Миланковића, у којима је основни књижевни поступак путовање.³⁸ Аутобиографија *Од пашњака до научењака* (1923) Михајла Пупина такође је врстан пример тематике путовања у научном опусу,

³⁵ Треба поменути *Речник књижевних термина* (2007) Тање Поповић која прави разлику између путописа и путописне књижевности. Поповић (2007: 591–592) путопис одређује као „документарни облик који описује догађаје, људе и утиске које је писац срео и доживео на неком путовању”, а путописну књижевност као „уметничка остварења у чијем је средишту кретање јунака кроз простор и време”.

³⁶ Када је реч о мешовитим књижевним врстама, „оно што таква дела чини књижевним делима јесу оне одлике које су уопште својствене књижевности: приказивање личности и појава у конкретним сликама, емоционалност, тропичност и фигуративност језика, ритмичност реченице, шире мисаоно значење, а оно што их приближава науци јесте предмет приказивања: историјски, филозофски, социолошки, географски, етнографски итд.” (Живковић 1988: 150).

³⁷ У оригиналу: “This is a genre composed of other genres, as well as one that importantly contributed to the genesis of the modern novel and the renaissance of autobiography”.

³⁸ Видети Стевановић (2017: 259–280).

док математичар Михаило Петровић Алас после својих истраживачких путовања пише *Роман Јегуље* (1940), истовремено и путопис и научно-популарни роман.³⁹

Међутим, на путопис се понекад гледало као на стручну литературу чије се информације нису доводиле у питање. Подаци о некој земљи доводили су и до погрешних представа и заблуда које више нису могле да се искорене. На пример, путописи о Индији Европљанима су потпуно обликовали свест о овој земљи и изазвали велико културно неразумевање, али и колонијалну жудњу. Такође, намера многих путописаца била је да пренесу слику друштва како би уверили читаоце у истинитост и оправданост колонијалних активности на појединим подручјима.

Тек у скорије време јавила се свест о утицају путописне књижевности на колонијална истраживања и освајања, што раније није било лако увидети. Својим истраживањима везаним за британске путописе о Индији овој области много је допринео професор Прамод К. Најар (Pranod K. Nayyar) с Универзитета Хајдерабад у Индији. Он је својим монографијама, чланцима и студијама објединио, груписао и разложио различите путописе о Индији, махом из пера британских аутора. Оиграо је кључну улогу у изношењу мало доступних чињеница о британским путописима о Индији. У својим темељним вишедеценијским истраживањима ове области пружио је истраживачима контекст и анализу који су неопходни за разумевање историјских, политичких, друштвених и културолошких услова у којима ови путописни наративи настају. Његове студије дале су нови методолошки приступ истраживању путописних текстова.⁴⁰

Путописци су први извештавали о неистраженим територијама и њиховом богатству, егзотици и на тај начин постали су прво моћно колонијално оружје. Тако су пионирски путни записи о неистраженим пределима често били својеврсни колонијални хибрид састављен од детаљних нацрта о новим пределима. Читајући путописе британских и других путописаца западне Европе од XVI до XIX века не можемо а да се не запитамо о функцији путописа. Да ли су путописи део лепе књижевности или резултат освајачких интереса? Да ли су лажна слика света или је реч о документима времена од пресудног значаја за културно-политичке прилике датог историјског тренутка? „Неочишћен” терен путописања довео је до тога да су се после колонијалних интереса путописи занемаривали, или да се није много пажње посветило оним местима која нису била од колонијалног интереса.

Дела путописне књижевности у класичној књижевној традицији одређена су на основу једне заједничке и суштинске одлике, а то је путовање. На основу присуства или одсуства различитих других елемената се и вреднује, односно критикује неко дело у оквиру овог, како је већ утврђено, флуидног жанра. Ипак, временом се дошло до некаквог консензуса да је путопис отворен жанр и стога се вредновање неког дела не може свести на формална или тематска обележја једног дела. Упркос другачијем погледу на путописну књижевност, путописна дела имају ту судбину да се она „најчешће тумаче тако што се препричавају и превише цитирају” (Гвозден 2011: 5), уместо да се осветли

³⁹ Михаило Петровић Алас био је страствени путник и са бројних путовања доносио је и путне белешке. Ово чувено дело објављено је 1988. под насловом *Путописи*.

⁴⁰ Део дисертације који се односи на путописе о Индији заснован је на резултатима ових истраживања. Неке од најважнијих студија које је Најар објавио су: *Postcolonial Literature: An Introduction* (Pearson, 2008); *English Writing and India, 1600–1920: Colonizing Aesthetics* (Routledge, 2008); *Postcolonialism: A Guide for the Perplexed* (A&C Black, 2010); *Colonial Voices: The Discourse of the Empire* (John Wiley & Sons, 2012); *Ecoprecarity: Vulnerable Lives in Literature and Culture* (Taylor & Francis, 2019); *Indian Travel Writing in the Age of Empire 1830–1940* (Bloomsbury Publishing, 2020); *An Introduction to Cultural Studies* (Viva Books Private Limited, 2022).

историјски, политички, друштвени и културолошки контекст њиховог настајања, као и анализира њихова књижевна вредност.

У историји српске књижевности Павле Поповић међу првима посвећује пажњу путописима као до тада скрајнутом књижевном жанру. Значајна су дела „Чедомиљ Мијатовић као путописац” (1902), „Јоаким Вујић у Србији” (1903), „Један стари књижевни лист: Вила, 1865–1868” (1921), „Љубомир Ненадовић као путописац” (1922), и „Јоаким Вујић и његов пут на Исток” (1935). Скерлић, који није имао разумевања за путописни жанр, једно поглавље дела *Омладина и њена књижевност* (1906), посвећује путописној прози једног од најистакнутијих и првих српских путописаца Љубомира Ненадовића. Он вреднује његову путописну прозу као изузетна књижевна дела, закључујући да „оно што ће му сачувати име од заборава, и због чега се и данас може са задовољством читати то су његови путописи” (Скерлић 1906: 450). После тога поново следи јаз у изучавању путописне књижевности.

Књига о путопису (2001) први је зборник радова у нас који се детаљније бави жанром путописа и доприноси бољем позиционирању путописне књижевности у оквиру науке о књижевности. Резултат је научног скупа „Путопис у српским часописима” одржаног 1998. у Београду.⁴¹ Обухвата четрдесет и пет радова, али се путописне белешке кнеза Божидара Карађорђевића у њему не налазе иако су делови његових *Записа о Индији* преведени на српски и објављени 1933. у *Времену* што значи да нису били недоступни српској академској јавности. „Уметнички путопис” кнеза Божидара који је у Паризу 1899. изазвао велику пажњу у српској јавности на почетку XXI није познат читалачкој и критичкој публици и то може да се припише проблему аутора, односно чињеници да је кнез Божидар члан породице Карађорђевић која је у својој земљи доживела судбину прогона. Горан Максимовић (2013) у тексту „Значај и маргинализација” сагледава могуће разлоге литерарног заборава, истичући као могуће слабости књижевног дела због лоше рецепције аутора или недовољног познавања његовог стваралаштва, или читалачка очекивања, као и немар према очувању традиције. Чини се да у овом случају сви разлози имају потенцијал да допринесу недовољном истраживању путописног дела и живота кнеза Божидара Карађорђевића, али сматрамо да је првенствено немару према потомку војда Карађорђа допринела политичка ситуација смене династија и потоњег комунистичког режима који су се, сваки на свој начин, трудили да се о Карађорђу и његовим потомцима много не говори.

Већ је више пута истакнуто како путописни жанр у српској књижевности није довољно истражен и на неки начин представља скрајнути део наше културе (в. Радоњић 1995; Гвозден 2005) чије вредновање почиње тек недавно (в. Роровић 2013). Деретић недвосмислено указује на њихов значај и истиче да „говорити о теми наших књижевних путника значи говорити о српској књижевности у целини полазећи од једне њене специфичности, која се понавља из епохе у епоху, те се може узети као једно од њених трајних обележја” (Деретић 1996: 213).

Ови жанровски мешанци тек од средине двадесетог века почињу озбиљније да се посматрају и да се прихвата њихова литерарност. „Од књижевно-документарне врсте потиснуте на руб литерарне продукције и критичког интересовања прерастао је у привилеговани предмет разноврсних хуманистичких проучавања” (Костадиновић 2016: 17), посебно када је реч о постколонијалним студијама. Тако се овај „клизни жанр”

⁴¹ Ова дисертација која првенствено има намеру да академској заједници приближи путописно дело кнеза Божидара Карађорђевића до неке мере залази у токове историје српске путописне књижевности XIX века, али нема за циљ да синтетички сагледа ову област. Циљ је да установи место путописне прозе кнеза Божидара Карађорђевића у њеном оквиру. У средишту њене пажње јесте да осветли културе Индије и Балкана кроз путописна дела кнеза Божидара посвећена овим културним просторима.

(Thompson 2011: 27) упркос укрштањима с другим књижевним врстама ипак изборио за своје место у оквиру књижевне теорије. Иако „озбиљније проучавање путописне литературе дуго је било занемаривано, делом зато што су путописи били сврстани у инфериорни поджанр који није вредело истраживати, а делом и зато што је изузетно тешко одредити границе између путописа и других сличних књижевних облика (нарочито дневника и писама)” (Пековић 2001: 11) временом се све више истражује вредност путописне прозе. Значајни су записи и документа које остављају „путници у земље које њихови сународници углавном до тада нису имали прилику да посете, па чак ни стекну било каква озбиљнија обавештења о њима” (Гвозден 2011: 9).

Публикација *Заборањени књижевници* (2013) Горана Максимовића показује да се у новије време збиља јавила тежња да се празнина путописне традиције попуни. Ова значајна публикација тако из заборава враћа и значајне путописце као што су Милан Јовановић Морски, Михаило Петровић Алас, Чедомил Мијатовић и Сава Бјелановић, али не указује на кнеза Божидара Карађорђевића као на једног од наших писаца у имиграцији који још крајем XIX века објављује своје путописне записе. То показује да је кнез Божидар Карађорђевић у нашој култури доста дуго занемариван упркос великом европском успеху његовог књижевног путописа о Индији. Никола Кусовац га у свом делу *Српско сликарство XVIII и XIX века* убраја међу српске сликаре, али га нико од српских историчара књижевности не убраја у српске писце или путописце, нити пише о његовом књижевном и преводилачком раду, или чланцима које за париске листове у то време објављује.

Изузетак у осврту на кнеза Божидара Карађорђевића као српског писца је српско-румунски песник, прозни писац и публициста Иво Мунћан који се бави баштином Срба у Румунији. Он у књизи *Наше горе лист (српски писци у Румунији)* објављеној 2010. у Темишвару кнеза Божидара Карађорђевића убраја међу српске писце који неко време бораве у Румунији, пошто кнез Божидар по рођењу у Београду детињство проводи у Румунији, на имању свога деде, Мише Анастасијевића. Према наводима аутора, „он ће у ове крајеве навраћати још и 1890. (када борави у Букурешту) или 1893. године” (Мунћан 2010: 113). Неки од разлога за занемаривање кнеза Божидара у историји наше књижевности могли би бити неупућеност у његово стваралаштво⁴², став да он не припада српском стваралачком канону⁴³, или особеност путописне прозе која се доста разликује од путописа тога и каснијих времена и тражи засебан приступ.

⁴² Нажалост, о династији Карађорђевић не зна се много, осим у круговима историчара. Делом за то заслужна је посткомунистичка политичка сцена која на сваки начин покушава да онемогући причу о краљевини. О самом кнезу Божидару се међу упућенијима не говори много јер он у том тренутку не припада претендентском делу династије и политички није занимљив. Међутим, то не оправдава његово занемаривање у канону српске књижевности, посебно када се узме у обзир и то да га Кусовац убраја у српске сликаре.

⁴³ Неко би могао да упуту примедбу да кнез Божидар Карађорђевић није писао на српском језику, нити је стварао у Србији. Он је одрастао у Паризу и његово се стваралаштво везује за Француску. Међутим, то би било исто као да кажемо да Краљ Петар није српски краљ јер је говорио на француском и слабо знао српски, или да Милутин Миланковић није српски научник јер је писао на немачком. Кнез Божидар Карађорђевић је српски кнез, он припада српској краљевској породици и праунук је оснивача модерне српске државе, вожда Карађорђа. Несумњива је његова припадност Србији, а обавезујући његов допринос српској књижевности и уметности.

5. ЖИВОТ У ПОКРЕТУ: ПУТОВАЊА КНЕЗА БОЖИДАРА КАРАЋОРЂЕВИЋА

Путовање у великој мери одређује кратак живот кнеза Божидара Карађорђевића. Од најранијег детињства, готово откако се родио, његова породица била је приморана на судбину изгнанства. Селили су се по Европи да би на крају пронашли свој дом у Паризу, крај Булоњске шуме где ће кнежеви Алексије и Божидар одрастати и провести своје животе. Као и код многих других чланова династије Карађорђевић, одрастање у изгнанству обележило је њихове животне путеве.

„Божидар је био рођени путник и рођени радозналац. После младалачког лутања Европом постао је Парижанин, француске културе, а с дубоком љубављу према земљи својих предака где осећа корене и са сентименталном везаношћу за Русију⁴⁴ којој су служили његов отац и деда” (Pavlović 2012: 96).

У животу кнеза Божидара путовања играју битну улогу, могуће због тога што је, никада не осетивши чврсте ослонце домовине, тежио сталној промени места. Стога не изненађује што путовање постаје не само средиште његовог живота већ и његовог књижевног и уметничког стваралаштва. Слободни дух водио га је у разне пределе на земљином шару, а мотив пута постаје кључно место његовог богатог опуса. Кнез Божидар и на папиру и на платну бележи утиске о пределима које посећује а повремено своје белешке објављује у париским листовима или излаже аквареле на изложбама. Иако је био правник по образовању, можемо рећи да је путник његово право занимање.

По завршетку школовања, кнез Божидар радо и често путује. Одлази у Италију, Аустрију, Велику Британију, посећује скандинавске земље, иде на Исток – у Турску, Алжир и Индију. Само два пута посетио је Србију, једном под лажним, а други пут под правим именом, а имао је прилику да путује и балканским земљама и да посети и Свету Гору.

Традиција одређене нације у којој путник–путописац одраста у великој мери утиче на његово путописање и поглед на културу коју на свом путовању упознаје. Код кнеза Божидара Карађорђевића, који одраста у Француској али до краја не припада њеној култури, припадајући српском културном обрасцу који не може да има у својој перспективи јер одраста далеко од отаџбине, ретко можемо да видимо тај утицај. Стога су нам његови путописи посебно драгоцени јер је аутор ослобођен идеолошких стега културног круга из кога долази.

Путовања код кнеза Божидара Карађорђевића никада нису била једноставан подухват. Он није класичан туриста који тражи разоноду. Одлази да упозна нове пределе, сретне нове људе, види нову културу али да пре свега осети дух неког места. Некада путује с пријатељима, а често и сам одлази на кратка или дужа путовања. Путовања постају његово занимање јер по повратку објављује кратке путописе у *Париској ревији*. Описује пределе које је видео и француске читаоце обавештава о посећеним пределима. То му доноси приходе за нова путовања, скромна, али довољно велика да се поново отисне на пут. На путу, њега не ограничавају утабане туристичке стазе и себи не намеће исцртане путеве да се њима креће како би се заштитио од изненађења или опасности на туђем простору.

⁴⁴ Његова бака Марија Трокин била је Русиња, кћерка руског царског дворског маршала Николаја Трокина. Удала се за Алексу Карађорђевића, Карађорђевог најстаријег сина, гардијског поручника у руској војсци, с којим је имала сина Ђорђа Карађорђевића, Божидаревог оца, који је такође био гардијски поручник у руској војсци.

Путописна проза кнеза Божидара Карађорђевића изазива у француском друштву велико занимање читалаца и књижевне критике. Она заузима средишње место у његовом књижевном развоју и свој највећи узлет доживљава с путописним делом о Индији које превазилази путописну прозу и достиже висок књижевноуметнички ниво. Стога можемо рећи да су најзначајнија путописна дела у његовом књижевном стваралаштву путописне белешке о Балкану и путни записи о Индији. Ова два удаљена географска подручја кнез Божидар обилази 1890-их година да би одмах по повратку предао своје путне записе *Париској ревији*.

Путописне белешке кнеза Божидара Карађорђевића у Француској на крају XIX века, када су и објављене, радо су читана литература. Али у корпус српске књижевности улазе тек после више од једног века када су 2018. преведене на српски језик. То данас представља драгоцен увид не само у путописну прозу кнеза Божидара Карађорђевића, као значајног члана српске краљевске породице Карађорђевић. Његови записи важни су као путописи „из прве руке”, да сведоче о другачијем погледу на балкански и индијски свет на заласку XIX века, погледу који није замагљен идеолошким сликама које су важиле и за Балкан и за Индију.

Посебно је занимљиво истражити како се један српски кнез од детињства одвојен од Србије понашао у својој отаџбини када је први пут на њено тло крочио као одрастао човек, како се снашао с локалним становништвом и обичајима, каква су га осећања обузела, као и каква су била његова очекивања, а шта је у својој несуђеној отаџбини затекао и искусио. Иако кнез Божидар као путописац потискује своје присуство у делима, успео је да их ненаметљиво зачини својим погледом на свет, те се итекако открива његова мисао о ондашњим приликама на Балкану и у Индији. Кнез Божидар имао је искрену жељу да упозна Балкан и Индију. Он се на путовању креће много више него што би се то очекивало од једног Парижана ненавикнутог на суровости балканске и индијске земље. Тако упознаје више предела и среће више људи него што би једно обично путовање без много напора дозволило, што му омогућује бољи приступ овим културама које би не тако радозналом путнику биле недоступне. Залазио је у разне делове и имао прилику да разговара и с владарима и са сиромашним живљем. И један и други путопис јесу доказ не толико доброг познавања колико непатвореног разумевања света Балкана и Индије.

Путописни записи кнеза Божидара Карађорђевића прате жанровска обележја попут хибридности, дескрипције, фактографије, али нису у равни очекивања читалаца тог времена. Читаоци тадашње Европе очекивали су да чују какав је свет који живи на Балкану или шта је то чега има у Индији, они имућнији где могу да иду и да виде лепе туристичке атракције, а они други где могу да окушају своју срећу. Како није припадао ни једнима ни другима, кнез Божидар као путописац не тежи да испуни њихова очекивања. Њега то не занима и он у својим записима бележи оно што његову душу испуњава – а то су уметност и радост стварања. Остаје веран свом естетском укусу и позиву писца и не жели да угађа укусима читалаца јер зна да то није његов задатак. Отуда зачуђује што је његов путопис о Индији у Паризу доживео велики успех, јер је пркосио устаљеној пракси. Можемо да закључимо да је можда један део Француске био „гладан” перспективе која није обојена материјалним и империјалним. Његови путни доживљаји мора да су побудили француску јавност која до тада није могла да сазна много о индијској култури сем ако то није било у складу с империјалним циљевима Западне Европе.

Многи путописци тога времена у намери имају да кроз своја дела јавност увере у истинитост друштвених теорија и политичких веровања тога доба, посебно у сврху настављања колонијалних активности и спречавању да се јави сумња у њихову општу добробит и сврху. Кнез Божидар у својим путним белешкама настоји да прикаже стварну

слику света, не обазирuћи се на постојеће путописе о тим подручјима. Та неусловљеност владајућом сликом света даје посебан значај његовим путописним делима.

Како историја књижевности мора тежити преиспитивању сопственог положаја, она неизоставно укључује и савремени контекст тумачења који омогућава нови вид њеног сагледавања (уп. Николић 2010: 10). Полазећи од уверења да дела из прошлости могу имати велику вредност и за данашње читаоце, овај докторски рад усмерен је на читању и тумачењу путописне прозе кнеза Божидара Карађорђевића с циљем да укаже на њен значај у оквиру историје српске књижевности и традиције путописног жанра. Сама чињеница да је један члан угледне српске краљевске породице Карађорђевић и потомак српског Војда неговао путописање, можда можемо рећи, као свој основни позив, који се у великој мери преплитао с његовим акварелима, очито налазећи сличну стваралачку нит међу њима, говори у прилог важности бољег изучавања традиције путописне прозе.

Овај књижевни жанр кнез Божидар користи као основну форму изражавања и обраћања потенцијалном читаоцу. Као путописац није бележио само чулне утиске са својих путовања већ су његове реченице прожете дубоким проницањем у страну културу, проживљавањем онога што се око њега збива и промишљањем историје, културе и традиције једног непознатог или мало познатог народа. Путописне белешке кнеза Божидара Карађорђевића повезују српску културу и европску традицију и с преводима његових путописних дела на српски језик обогачен је жанр који је у нашој традицији често бивао запостављен. Као припадник краљевске породице који је стасавао и образовао се по европским вредностима, даје нам угао гледања интелектуалца који добро познаје обе културне сфере. Он нам преноси шта се дешава без потребе да нам појашњава или оправдава зашто се то дешава. Када пише о деци која раздрагано босоноги трче прљавим индијским улицама не осврће се, како би сваки други Европљанин чинио, на њихово сиромаштво или беду индијског становништва. Док посматра заједништво српских сељака док праве пекмез, он не осећа потребу да правда њихове „примитивне” сеоске задруге с циљем поделе плодова заједничког рада. У томе препознаје виши циљ очувања животне радости која није упрегнута у материјалне токове живота.

У животу кнеза Божидара Карађорђевића, путовања су била много више од географског кретања. Живот у покрету био је његов пут сазревања, естетског и духовног. У сусретима с различитим, блиским и далеким културама, налазио је изворе надахнућа и прилику да сопствено наслеђе повеже с источним и западним обзорима. Већ у том односу према свету можемо да увидимо да нам путовања и путни записи кнеза Божидара Карађорђевића отварају нове видике када је реч о књижевно-културолошким изучавањима Балкана и Индије јер је он прошао пут од племића отвореног духа до ствароца који уме да обједини различита искуства у јединствен уметнички израз.

6. КЊИЖЕВНА ИМАГИНАЦИЈА БАЛКАНА КРАЈА XIX ВЕКА

Плејада западноевропских путника по Балкану – многих свестраних, богатих, образованих људи – у сусрету с културом на размеђи Истока и Запада налазила се у чуду због неочекиване разноликости балканског света. Балкан између Европе и Оријента, као незаобилазна дестинација на путу за Константинопољ, више је привлачио путнике који су туда пролазили него оне који би с намером долазили на Балканско полуострво као крајњу дестинацију свог пута. Путници који су долазили на Балкан са собом су имали слике традиције и обичаја својих култура и ново поднебље откривају полазећи од властитог културолошког искуства и модела размишљања. Већ изграђених представа о својој култури и свету спрам ње, ови путописци су несвесно све време поредили нову културу са оном из које долазе.

Мање истицан мотив за упознавање Балкана и нецивилизованих ратоборних народа који ове просторе насељавају била је његова оријентална култура и егзотика незнана и недоступна европским путницима. Иако ни у XIX веку границе Балкана нису биле јасно уцртане, ни у менталним ни у географским мапама, он постаје занимљива дестинација и све већи број путника долази да упозна овај, у најмању руку необичан, део света. Неизвесност судбине Балканског полуострва, преплитања различитих народа и обичаја, чинили су ово подручје исувише нестабилним и опасним за путнике из средње и западне Европе. Ипак, фасцинирани његовим легендама, у XIX веку све више одлазе у овај крај света сложених друштвено-политичких односа и узаврелих сукоба.

Српска национална самосвест фасцинира поједине путнике по Балкану. Тако Чех Вацлав Стањек (Váslav Staňek, 1804–1871) половином XIX века долази у Србију да буде лични лекар кнеза Александра Карађорђа, Карађорђевог млађег сина, деде-стрица кнеза Бождара. Стањек своје искуство описује 1846. у серији чланака у часопису „Poutník” под насловом „Пут из Прага до Београда српског” (Cesta z Prahy do Bělehradu Srbského). Заинтересован за историју и за националну самосвест, он увиђа да Срби чувају свој језик, историју и обичаје, истичући и да „српски народ је веома моралан, храбар и одважан, притом народ добар и познат по својој гостољубивости” што дозвољава да се у Србији један странац добро осећа. „Ако сељаку приђеш с поздравом ‘Помоз Бог!’, одговориће ‘Бог помози!’ (sic.) и све што има учиниће и поделити, као старог пријатеља отпратити. Али ако му приђеш као надмени странац, који му својим присуством указује милост, окренуће се против тебе, потегнуће поносно своју пушку (кубуру)....” (Staněk 1846:113 / Tomášek 2016: 80). Ови лични доживљаји српске земље врло су слични утиску кнеза Бождара на његовом кратком путовању кроз Србију, о чему ће бити речи у наредном поглављу.

У другој половини XIX века слично дивљење српском народу и његовој националној свести видимо и у описима француског књижевника Алфонса ла Мартина (1790–1869) који је био близак породици кнеза Бождара Карађорђевића. Он је у делу *Пут на Исток* писао о Ћеле кули коју је видео 1883. када је враћајући се из Јерусалима пролазио кроз Ниш. Био је згрожен пред турском суровошћу и задивљен над снагом једног народа да осваја слободу. Његове речи пуне су дивљења за храбар српски народ: „Ја поздравих оком и срцем остатке тих јуначких људи, чије су одсечене главе постале камен темељац њихове отаџбине. Србија у коју ћемо да ступимо, сада је слободна, и песма слободе и славе одјекивала је у кули Срба који су умрли за своју земљу.”⁴⁵

⁴⁵ Грађа из земунских архива за историју првог српског устанка, књига 2, Историјски архив.

Упркос оваквом омажу, било је и даље оних који су о Србима и уопште балканским народима писали као о свету на рубу европске цивилизације. Све што је прљаво, мрачно, затворено, назадно, окрутно, чак изопачено, без много даљег испитивања приписивало се балканским народима. Творећи слику о Другом који није у стању да изађе на крај са сопственим идентитетом, често замагљујући праву слику Балкана, путописи западноевропских путника и путописаца допринели су стварању слике која више није могла да се исправи. Балканско полуострво било је огледало Европе где се она мерила са својим достигнућима и задовољавала сопственим прогресом који је издвајао из ових закржљалих подручја на рубу цивилизације. У томе је Балкан делио судбину Индије. Чак и у путописима који описују лепоту природе Балкана и Индије, та лепота има антипод у сиромаштву, беди, прљавштини, неразвијености и недостатку цивилизацијских тековина, као и сталним претњама у виду немира, борбе и обрачуна који су били чест случај у овим деловима света.

То трауматично искуство, распето између лепоте и дивљаштва, утабало је пут путописне књижевности о овим крајевима. Различите мотиве путописаца из различитих земаља, њихове увиде и представе, у својим истраживањима прецизно и методолошки тачно анализирао је Сања Лазаревић Радак, пружајући историјске и културолошке увиде у сложеност балканског идентитета, у начелу представљеног као анти-слика Запада.

Путописи који су се односили на географску област балканског полуострва често су имали сличне епитете као они који су представљали пределе индијског потконтинента. Овакве колективне представе задржаће се дуго у путописима о Балкану, на сличан начин као што су преовладавале у описима индијског потконтинента и народа који тамо живи. Земље чуда али и чудовишта истим интензитетом привлачиле су и одбијале путнике који су посећивали ова места увек са стрепњом и страхом да их такав опасан пут може коштати живота.

6.1. Замишљање чудовишног: Представе Балкана и Индије у европским путописима XIX века⁴⁶

Балкан и Индија као *мали и велики* Оријент у европским путописима XIX века представљају гранична подручја цивилизованог света Окцидента. Иако се о њима пише и раније, XIX век је доба великог открића култура Истока када се појављује значајан број путописних дела с детаљним описима ових подручја. Приметно је да наративи различитости у контексту Балкана и обиља у контексту Индије у путописним описима постепено прелазе у готово истоветан дискурс о *чудовишном*. Тако и Балканско полуострво и индијски потконтинент постају негативни јунаци путописне прозе XIX века. Стога се у раду на примеру Балкана и Индије сагледава однос путописне књижевности према одређеном културолошком топосу с циљем да се увиде разлози за мапирање простора другог или различитог као предела *чудовишног*.

Када се говори о имагинацији монструозног у књижевности, прва и најчешћа асоцијација јесте књижевност научне фантастике, с дистопијским приказима будућности. Чудовишно је своје место нашло најпре у овој области, почевши од *Франкеништајна* (1818) Мери Шели. С друге стране, реалистичне описе зликоваца у књижевности налазимо у делима класичних аутора као што су Шекспир и Достојевски, али и код савремених писаца. Један од убедљивих примера је лик надзорника у роману *Раки* (1994) српско-аустралијског писца Б. Вонгара, изграђен на основу стварне личности окорелог нацисте Курта Валдхајма, аустријског дипломате и потоњег генералног секретара Уједињених нација, који је дуго прикривао своју прошлост есесовског ратног злочинца.

Зликовци и чудовишта у књижевности најчешће су бића, у људском или неком другом лику, и појаве. Ређе, али сасвим извесно је да зло и чудовишно срећемо у путописној књижевности чији је процват у XIX веку омогућен индустријском револуцијом после чијег узлета путовања бивају доступнија већем броју западноевропских путника. Али, није реч о изобличеним бићима, натприродним силама или злим појединцима. У овим случајевима, чудовишта су сама географска подручја, описана као сурова, варварска и мрачна. Таква су у историји путописне књижевности тла индијског потконтинента, афричког и аустралијског континента и Балканског полуострва. Њихови становници, Индијци, црнци, Аборицини, Балканци у путописној књижевности деле сличну судбину. Ишло се и до тога да први посетиоци Аустралију назову *terra nullius*, што у преводу значи *земља без људи*, иако су је насељавали припадници преко пет стотина древних племена Аборицина. О становницима индијског потконтинента или Балканског полуострва никада се није тако отворено говорило као о „субхуманим”, као што је то био случај с аустралијским или афричким црнцима, али и ове народе је свет Европе сматрао нижим расама на рубу земљиног шара. Ова места временом су постала попришта претећег, опасног, злог и чудовишног.⁴⁷

Уз све своје врлине и недостатке који су се кроз историју испољавали, путописна књижевност слика је времена и прилика у одређеном делу света. Она је пре свега „важан медиј за проучавање свеобухватног кружења информација међу културама” (Гвозден

⁴⁶ Ово поглавље је у целисти објављено у истоименом научном раду у зборнику објављеном као резултат пројекта *Хуманопоетика* Филолошко-уметничког факултета Универзитета у Крагујевцу (в. Стевановић 2023а: 105–115). У мањој мери, поглавље је измењено и допуњено за потребе овог докторског рада.

⁴⁷ Ваља напоменути да није случајно што се у западноевропској књижевности у контексту Балкана помињу први вампири и што роман ирског писца Брема Стокера (Bram Stoker) *Дракула* (Dracula, 1897) доживљава велики успех.

2006: 189). Иако се у почетку није узимала као веродостојан сведок времена, тек од прошлог века све више се указује на значајну улогу ове књижевне врсте чије су импликације превазилазиле оквири књижевности и директно утицале на стварност означених подручја.

Путописна књижевност је кроз историју добрим делом обликовала представе о културама одређених делова света. Почиње као мисија обавештавања о новооткривеним пределима, најчешће у служби империјалних интереса, док средином XIX века, постаје исходште личне жеља за учењем и упознавањем с другим и другачијим. Још од Доба открића, међу путницима је било трговаца, поклоника, мисионара, најамника, лекара, ботаничара и свих других авантуриста жељних откривања новог и егзотичног света. Потрага и путовање у непознато постају пожељни модел образовања који путнику омогућава непосредно упознавање са светом који му до тада није био доступан. Већину њих привлачи Исток. Географско-физичка експанзија западне Европе у далеке источне крајеве света као што је Индија побуђивала је истраживачку машту многих путника који покушавају да открију чудесан, до тада непознат свет. „Како се средина деветнаестог века сматра добом успона империјализма и успостављања колонијализма, делови света који су откривени у том периоду, деле сличне особине” (Lazarević Radak 2013: 205). У XIX веку, Балканско полуострво и индијски потконтинент јесу честе дестинације путописаца који покушавају да речима ухвате дух ових предела. Упркос многим разликама, ови битни културолошки топоси западноевропске путописне књижевности XIX века пролазе кроз готово истовестан образац.

„Стицајем историјских околности, Балкан је био подручје недоступно европским путницима све до почетка деветнаестог века” (Исто).⁴⁸ Тада престаје да буде само успутна станица на путу ка Истоку јер политичке околности упућују на потребу за бољим упознавањем културе овог рубног дела Европе. Путнике посебно побуђује мистериозност Балканског полуострва које тек треба открити и истражити, као и тежина таквог подухвата. Разликовање регионалних типова балканских народа збуњивало је свет западно од овог европског полуострва и често су ови народи заједно смештани у одредницу „Балкан”. Чак и када није било политичке агенде, а самим тим ни потребе за одређеним конструисањем, путници који су долазили са Запада и посматрали Балкан из своје перспективе настављали су да шире митове о њему, као што је то био случај и пре.

Балкан је поднебље које географски припада Европи, али никада није био права Европа. У складу са својим граничним положајем, ово полуострво битно одређује динамика економско-политичких дешавања, друштвених кретања и истраживања.

„И географске одреднице, неретко, имају своју политичко-вредносну дискурзивну компоненту, створену било као део историјског наслеђа што повлачи и перцепцију посматрања физичко-географских датости, било као пројекцију будућих намера ‘провучених’ кроз сагледавање именованог простора. У ужем смислу се може говорити о геополитичким одредницама, тј. о геополитичком дискурсу који дефинише, указује и усмерава одређене просторне целине са својим географским датостима у политички жељеном правцу. Геополитички дискурс, дакле, обједињава историјско-развојну перцепцију са стратешким интересно-политичким пројекцијама кроз њихово именовање и одређење” (Гајић 2023: 8).

Од самог почетка, XIX век означен је као време борбе и великих искушења за Балкан. То је време када је Србија, као средишња земља Балканског полуострва, доживела знатне промене јер је после повлачења Турака с њених простора крајем XIX века дошла до независности и 1882. до проглашења Краљевине Србије. Тада овај део

⁴⁸ Балкан се као културна имагинација појављује на размеђу XVIII и XIX века (уп. Todorova 2006).

Балкана почиње убрзано да се развија, али, Запад већ одликују значајна научна, техничка и технолошка открића, као и знатно повољнији економски услови. Од Балкана се, а посебно од Србије, очекивало да се брзо приклони европским токовима и циљевима, али се овај гранични део света још увек држао оријенталних веза у материјалном и културном смислу, као и у свакодневном животу.

„Историјска именовања овог простора такође указују на присутност његовог посматрања кроз призму (гео)политичких дискурса, позајмљујући називе од царстава и цивилизација која су се на њему смењивала. Ово се дешавало чешће него за било коју другу од већих европских географских целина, и узрок томе су свакако јаче политичке и културно-цивилизацијске турбуленције на овом простору у односу на остале делове Европе” (Исто, 10).

Хибриднаост која је годинама стасавала на овом простору била је у директној вези с географским положајем и ширила се и ка свим другим сферама. Као последица тога, хибридни идентитет Балканског полуострва постао је и његово прво лице. Та хибриднаост деловала је застрашујуће једноличној Европи. Путовања у залеђе Балкана виђена су као опасност за путнике са Запада. Балканско полуострво препознато је као место недовољне развијености Европе и самим тим извор ратова, сукоба, зараза, нечистоће и зла. Путописи о Балкану гледали су на овај део света као мали Оријент, стрепећи од контакта с дивљим, непознатим, суровим, прљавим, пре свега другачијим. Тако су сва открића Балкана сведочила у прилог чињеници да је Балкан негативни предзнак (Западне) Европе. Он је у литератури означавао све оно лоше што се збива на старом континенту – у бити варварски крај и гнездо културне и друштвене заосталости.

Тако је за путнике деветнаестог века Балкан углавном тачка где цивилизација престаје. Сања Лазаревић Радак (2013: 68–69) истиче утисак Вилијема Битија (William Beatie) који после обиласка дела Славоније и Србије у књизи *Дунав* (The Danube, 1842) преноси такав утисак: „Као да смо се опраштали од цивилизације и улазили у велику праисконску пустињу где је човек још увек полу-варварин, где вештине уз помоћ којих је савладао природу још нису познате, где се још припада детињству човечанства”. Према његовим речима, тамо се могу видети „чудна лица, гротескна ношња и дивља музика, њима су стране уметност и наука” (Lazarević Radak 2013: 69).

Путници на Балкан јасно су оцртавали границе између себе и народа на малом Оријенту; они су чисти, просвећени, док су становници Балкана немарни, прљави и заостали, неупућени у идеју прогреса на којој читав остатак Европе почива. Балкан је за њих био тло коме је потребна помоћ да некако постане део просвећеног света. Од тада преовлађују стереотипне слике Балкана које имају много сличности са сликом Оријента, али и неке своје специфичности.⁴⁹ У начелу, оне су означене као супротност Западу. Поред „хтоничке ауре која формира половични идентитет као деформисан и демонски” (Lazarević Radak 2011: 9) у делима западноевропске путописне књижевности „Балкан се креира као парадоксално подручје испуњено супротностима бинарне балканске логике која обликује модел света путем изражених опозиција попут оних: рат/мир, мушко/женско, добро/лоше, живот/смрт” (Исто). Уопште, положај на граничној линији Европе у великој мери је одредио мисао о овом делу света (в. Goldsvorti 2005). Тако готово сви описи Балкана истичу његов гранични положај (Todorova 2006: 68) што у великој мери одређује потоњи однос према њему.

⁴⁹ Иако Балканско полуострво никада није у географском смислу колонизовано, у идеолошком, али и геополитичком смислу јесте колонија западних сила. О овом „граничном” простору одлучивало се и интервенисало с циљем да се он унапреди, цивилизује, модернизује и тако редом. Србија је као срце Балкана најилустративнији пример јер се војном интервенцијом 1999. године на њеном тлу још једном показало да је реч о колонији.

Балкан и Индија су се, паралелно с током европске путописне књижевности, развијали као књижевно-културолошки топос који се налази изван главних токова цивилизације и у великој мери одступа од њених норматива. Сlike дивље лепоте Балкана и Индије увек су садржале и упозорења путописаца да је реч о опасним и суровим пределима у којима увек вреба нека невоља за странца. Сами путописци никада нису могли да се потпуно опусте у овим пределима јер их је непрестано пратио страх од неизвесног и дивљег, насилног и варварског. У томе се губила разлика *малог* и *великог* Оријента, Балкана и Индије.

„Један аустриски државник био је наредио да се проучи административно уређење индиске провинције Декан. Када су га упитали чему ће то, одговорио је: ‘Да исте уредбе применимо и у Босни; Оријент је Оријент, била то Босна или Индија!’” (Дворниковић 1990: 145). Ово можда довољно говори о односу Запада према народима Балкана и уопште Истоку. Зато су многи путописи тога времена друштвенополитички обојени и одражавају владајућу слику света коју путописац доноси из два разлога. Први је да је та слика одавно уткана у његов поглед на свет као сочиво које више не може да промени, а други да он на уму све време има могуће читаоце и пише у складу с њиховим очекивањима. Мало је европских путописаца који су себи смели да допусте слободу на другачији поглед на источњачки свет од оног који је већ давно уцртан у све менталне мапе Европе.

Европски свет је много више стрепео од Балкана него од Индије. Индијска дивљина била је далеко и само оно што се преради и извезе могло је да стигне у Европу. Односно, Европа је имала контролу над овим неукроћеним и плодним делом света. Али, Балкан је био ружно паче старог континента. Исувише близу, територијално му је припадао, али његов дух много се разликовао. Ту неукротивост Европа никада није могла у довољној мери да обузда. И ту је извор њених страхова, да тај део нарушава монолитност европске цивилизације. Такви страхови преносили су се из путописа у путопис. Редом су понављане, допуњиване и слагане слике Балкана који је за Европу симболисао претњу. „У карактеру балканских народа, путници налазе оријентално и варварско, социјално-психолошки их фиксирајући на маргину Европе” (Lazarević Radak 2013: 105). Односно, када би као књижевни анти-јунак Балкан попримио људски лик, био би несумњиво приказан као незграпан човек чудног имена, нескладан, мршав, прљав и с подераном одећом, биће лишено хуманости од кога би се у сваком тренутку очекивао некакав преступ.

Балкан, предворје Оријента, збуњивао је својим сплетом два света, двострукошћу коју Западна Европа није могла да схвати. Оваква разноликост у односу на друге европске становнике фасцинирала је путнике XIX века који покушавају да докуче праву природу Балкана, али то код њих изазива културолошку анксиозност. Врло често, „географије које су се постављале изван искуства биле су насељене необичним појавама, често ‘монструозним’ бићима, или бар другим расама” (Исто, 108). Балкански народи постајали су зликовци самим тим што су били другачији. Ако је Европа јунак, Балкан је онда анти-јунак. „Ликови и учесници у путопису су окарактерисани изгледом и наративном улогом према конвенцијама и стереотипима у погледу националне позадине” (Исто, 109). Балкан је сматран заосталим делом европске цивилизације. „Попут сваког система, и Европа је у прошлости морала имати неку несавршеност. У једној фази своје еволуције, у њој су застали, задржали се примитивни, дивљи и касније, варварски народи” (Исто, 111).

Тако је Балкан постао синоним за латентну претњу која би могла да угрози домете и стандарде европске цивилизације. „Стално присутна свест о могућности мешања црног и белог; доброг и лошег; цивилизованог и нецивилизованог и на крају, Истока и Запада изазива нелагодност и показује амбиваленцију” (Исто, 137). Зверски народ,

полуцивилизован и неук – како га британски путописац Едмунд Спенсер (Spenser 1850) види, постаје ружно лице Европе, баш као у чувеном делу Роберта Луиса Стивенсона *Доктор Цекил и господин Хајд* (1885) које говори о притајеној звери. Путописци XIX века Балканско полуострво виде као друштвену лабораторију за експеримент *in vivo*, користећи истраживања за закључке који оправдавају интервенције на овим просторима. Балкан је велико заморче XIX века – о њему се шире непроверени подаци који се у путописним белешкама изнова преписују, на сличан начин како су се и представе о Индији понављале из путописа у путопис. Оне су довеле до тога да Балкан и Индија постану негативни јунаци путописне књижевности XIX века.

Док је Балкан до XIX века био само транзитни пут ка Оријенту, Индија је добрим делом већ истражена и чини значајан део европске путописне прозе. Индијски потконтинент постаје битан део открића још у XVI веку када се увидело тамошње обиље у сировинама без којих индустрија Европе никада не би могла да се развије у мери и времену у којима је то успела (в. Петровић; Стевановић 2018; Stevanovic; Sachdanandam 2020). Путници који крећу на далеки пут до Индије испрва су очарани њеним природним богатствима, првенствено рудом, као и плодношћу индијске земље. Занимљива је антиномија коју Вилијам Кларксон (William Clarkson) види у Индији и њеним житељима. Он сматра да је исувише велики јаз индијске плодности и духовне празнине тамошњих људи. „Ова земља, чија се плодна поља, лелујавих високих бујних кукуруза, или снежнобелих стабљика памука, или уљарица, дубоко косе с духовном јаловошћу људи... ‘Ах! Ко ће да насели ову прекрасну земљу?’” (Clarkson 1850: 14).⁵⁰

Индија, далеки свет за Европу, иако од почетка очарава својим раскошним пределима, дели сличну судбину с Балканом. Разлика је само у интензитету јер се у њеном случају осећа још јачи страх од непознатог, због географске удаљености, али и потпуне геолошке, биолошке, културолошке, и сваке друге разноликости ове чудесне земље раскошног и разноликог обиља. Овај нови свет још од XIV века фасцинира путнике који су, увек се бојећи њене величине, покушавали да је открију, поједноставе и тако упрошћену уцртају у своје менталне мапе.

У откривању Индије, Прамод Најар (Nayar 2012) види три доминантна наративна модела: визуелност, чуђење и опасност. Први сусрети с раскошном Индијом, бескрајном палетом боја и укуса, изазивали су чуђење код човека западноевропског света који није навикао на тако бујну и чак дивљу разноликост. Због тога су путописци у својим белешкама почели да своде Индију на категорије које ће они и њихови читаоци бити у стању да разумеју. Покушали су да прецизном класификацијом разврстају њена богатства. Међутим, покушај да се индијски потконтинент сведе на европске димензије изазивао је напетост и дубоку анксиозност. Она убрзо прераста у непрестани осећај опасности од обиља које европски човек није могао да схвати и сведе на себи познате и јасне целине. Тако Индија постаје претња европском путнику који почиње да пројектује све видове опасности. С једне стране жудели су за њеним обиљем, а с друге се прибојавали њене дивљине (в. Stevanovic 2017).

У већини путописа о Индији стога превладава *наратив тежине*. Путници уверавају своје читаоце да је збиља неугодно путовати до далеке Индије, као и да је неудобно и опасно пролазити кроз њене пределе, што због лоших путева, што због разних опасности на путу. Топографија није била једини проблем, већ и несхватљиви обичаји и свакодневица тамошњих народа. Западноевропски путник осећао је претњу на сваком кораку.

⁵⁰ У оригиналу: “This country, whose fertile fields, waving with tall luxuriant corn, or the snowy cotton-plant, or oil-plants, contrast deeply with the spiritual barrenness of the people . . . ‘Oh! Who will occupy this beautiful land?’”

„Колонизатора и његову или њену културу егзистенцијално (и физички и психички) угрожавају колонизовани и њихова ‘мрачна’ природа. Пејзаж, клима, флора и фауна играју доминантну улогу у безличним варијантама овог сукоба. Британска индијска колонијална литература обилује причама у којима су врелина, суша, влажност, поплаве, грмљавине, земљотреси, клизишта или било какви други потреси које му индијска природа можда спрема, осујетили циљ колонизатора и отерали га назад на сигурнија и познатија места или алтернативно у лудило или смрт” (Stilz 2002: 92).⁵¹

СТИЦАО СЕ УТИСАК ДА СЕ ПУТОВАЊЕМ У ИНДИЈУ ЗАИСТА УЛАЗИ У ЈЕДАН ПОТПУНО ДРУГИ СВЕТ, У НЕКАКВУ САЊИВУ ДОЛИНУ ЧУДНОВАТИХ БИЋА КОЈА ВРЕБАЈУ ПУТНИКЕ. УВЕК СЕ ОСЕЋАЛА ИСТА НАПЕТОСТ ПУТОВАЊА КОЈА ЈЕ УСПЕВАЛА ДА НАДГЛАСА СВАКУ РАДОСТ ПОЗИТИВНОГ ИСКУСТВА. „ПОСТОЈАЛА СУ ДВА ГЛАВНА САСТОЈКА У ИМАГИНАТИВНОЈ КОНСТРУКЦИЈИ МЕСТА ИЗВАН ПОЗНАТОГ: ЧУДО И ЧУДОВИШНО, КАО И ЧУДЕСНО ШИРЕЊЕ У ДАЛЕКЕ КРАЈЕВЕ ПОЗНАТОГ СВЕТА” (Nayar 2011: 6).⁵²

Ова подручја истовремено су их привлачила и одбијала јер су се дубоко косила с њиховим уверењима и погледима на свет. Због тога су чак почели да сматрају да „те нове светове насељавају чудовишта” (Nayar 2012: 22).⁵³ Несумњиво, „културолошка чудовишност”, како је назива Најар (Исто, 23), застрашивала је путнике западног света који су с неповерењем прилазили Индији као дивљој звери. Пут на Исток био је путовање до руба познатог света, а на ивицама су била – чудовишта и чуда” (Исто, 22).⁵⁴ Чудне звери необичне вере и необјашњивих обичаја оживљавале су у сликама путописаца који су обилазили ове крајеве. „Егзотика, опасност, авантура, разлика, варварство, зло и друге ‘карактеристике’ Истока су стога већ у шеснаестом веку биле део европске културне уобразиље и обезбедиле су речник пре било каквог искуства” (Nayar 2011: 6).⁵⁵

Сва рационалност и сабраност европских путописаца и на Балкану и у Индији понирала је пред противречностима ових граничних источних предела. Узбурканост мисли замагљивала им је поглед и спречавала да јасно осмотре културе у којима су се обрели. Од предмета који се посматра виша је људска мисао и она у великој мери одређује његов квалитет. Тако се у путописној књижевности од наратива непознатог и чудног дошло до дискурса о чудовишном који је стално искрсавао пред очима западноевропских путника.

Није тешко увидети да су путописци на сличан начин посматрали Балкан и Индију. Назнаке егзотичности на Балкану и пуна егзотичност Индије путнике су очаравале, али су истовремено и у већој мери побуђивале одбојност која би онда завладала читавим утиском. Почетно одушевљење разноликошћу и обиљем тако је убрзо прерастало у страх кога западни човек више није могао да се ослободи. Како су у већини случајева имаголошке слике или идеализоване или демонизоване, без могућности да се одређени простор и његови житељи рационално сагледају, Балкан и Индија добили су

⁵¹ У оригиналу: “Landscape, climate, flora and fauna play a dominant role in the impersonal variants of this conflict. British Indian colonial literature is full of tales where heat, drought, humidity, floods, thunderstorms, earthquakes, landslides or any of the other shake-ups that Indian nature might have in store, thwart the colonizer's purpose and drive him either back into safer and more familiar places or alternatively into madness or death.”

⁵² У оригиналу: “There were two main ingredients in the imaginative construction of places beyond the known: wonder and the monstrous, and the wondrous expansion into the distant reaches of the known world.”

⁵³ У оригиналу: “The new worlds were peopled by monsters.”

⁵⁴ У оригиналу: “The voyage to the East was a voyage to the edge of the known world, and at the edges were – monsters and wonders.”

⁵⁵ У оригиналу: “Exoticism, danger, adventure, difference, barbarism, evil, and other “characteristics” of the East were therefore already a part of the European cultural imaginary by the sixteenth century, and furnished a vocabulary in advance of the experience.”

епитет зверског, а народи са зверским лицима, који по својој физиономији и култури мора да припадају нижој раси, постали су честа појава у путописима о Балкану и Индији. Те слике дубоко су се урезале у подсвест западноевропских путописаца и њихових читалаца. Оно што нису могли да разумеју, јер их је пре свега кочио страх од другог и другачијег, плашило их је до те мера да су замишљали чудовишта тамо где их није било. На Балкану су се бојали сељака који би могао да им пререже врат, док су у Индији зазирали од свега – бујне природе, дивљих животиња, необичних ритуала, а чак би им и храмови деловали претеће и злослутно. Тако ови предели добијају хтонске, демонске обресе, чак чудовишне, црне, изазивајући страх у посматрачима. Демонизована слика другог преносила се од путописа до путописа, потврђујући да је реч о варварским народима недостојним цивилизацијског поретка.

Човек беконовског система вредновања није успевао да разуме просторе Балкана и Индије. Чак и да је то истински желео, није могао да схвати све противречности ових подручја јер је образован у беконовско-декартовском систему европског просветитељског круга. За њега су обичаји Балкана и веровања Индије само празнословље друштвено закржљалог хомо сапијенса. Као и нова прилика да докаже своју просвећеност. Зато је образац готово без изузетка исти – „путник најпре предлаже трансформацију стварности коју затиче – стварањем света који би био ‘усавршенији’ и ‘бољи’” (Lazarević Radak 2013: 62).

За западноевропског човека центар живљења је град, то јест коцка, а не као у древним културама сфера, односно Сунце. Овај прелазак са сфере на коцку, који је данас најизраженији у савременом Вавилону, Њујорку, изменио је још пре доба просветитељства поглед на живот и самог човека. Путник западне Европе све што је изван граница града посматра на другачији начин, прво као егзотично, али одмах после и као дивље, мрачно и злокобно. Озидани град симбол је сигурности и извесности, док је неограђени простор претња, јер ту могу да искрсну свакојаке прилике, свакаква варварства и зверства.

У древној индијској култури која се у Индији негује до доласка империјалних колонизатора, иако морамо да признамо да се ниво њеног разумевања и практиковања временом смањивао, свако биће, све што постоји и што се креће, обавијено је ауром божанског. То је записано и у древним *Упанишадама*. И зато има права на неограђени, слободан простор. За западноевропског освајача и путописца, то се косило с идејом цивилизације јер се свет одавно поделио на субјект и објект, некога ко врши и онога ко трпи неку радњу, без могућности да оно што се не сматра субјектом испољи сопствену вољу.

Многи путници који су путовали Балканским полуострвом или индијским потконтинентом, у својој подели света на субјект и објект, као и у страху од непознатог, нимало нису успели да их упознају. Њихова знања нису се изменила у односу на пређашњу слику коју су обликовали још пре својих путовања на *мали* и *велики* Оријент. Нужно, они су своје читаоце ускратили за нова открића или и њима пренели искривљену слику света о коме су мислили да довољно знају јер су га сместили на страни објекта и поделили у себи знане подврсте. Тако су Балкан и Индија и дан-данас непознаница за свет Западне Европе. Предрасуде, неразумевање и погрешни увиди прекрили су сваку могућност да се они збиља разумеју. Чак ни они који су се у ова подручја више пута враћали нису имали јасну слику о овим народима и земљама. Свет зато увек на исти начин реагује на помен Балкана и Индије – збуњено и с неповерењем које из те збуњености проистиче. И данашње политичке и друштвене прилике на Балкану и у Индији нису разумљиве човеку јер су његова сазнања о овим местима непрецизна, непотпуна и добрим делом нетачна.

Ако стога покушамо да направимо нацрт односа путописаца према Балкану и Индији у XIX веку, најједноставније ћемо се оријентисати помоћу три појма, *привлачно*, *опасно* и *чудовишно*. То је, најкраће речено, пут творења не само књижевног идентитета ових места. Балкан и Индија су од првих путописа, када су означени као места егзотичног и пре свега другачијег, полако преобликовани у подручја опасности изван контроле цивилизације, да би на крају та неконтролисаност се испољила као страшна и чудовишна. Од почетне привлачне силе ових места дошло се до претеће одбојности, а да ни Балкан ни Индија нису таквој мисли могли, барем не у знатној мери, да допринесу. У путописној књижевности, истину ових граничних подручја одредила је „колонијална имажинација” њених аутора. Они су обликовали свест о Балканском полуострву и индијском потконтиненту, вршећи књижевно-културолошку колонизацију чији су дometи дугорочни и далекосежни. Замишљање чудовишног стога, плод је њихове мисли, а не истинска слика ни Балкана ни Индије.

6.2. Кнез Божидар Карађорђевић путевима Балкана краја XIX века

Кнез Божидар Карађорђевић, париски уметник и балкански кнез, како га Стеван К. Павловић назива, био је немирног духа и стално у потрази за новим авантурама, што није одлика само овог члана династије Карађорђевић. Жудео је да види Балкан, да посети Атос, али није тешко закључити да га је срце највише вукло ка Србији. На овом путовању кнез Божидар није могао дуго да се задржи, али му је оно упркос мањку времена дало прилику да се по први пут сретне са својим народом и ближе га упозна у свом изворишту.

По повратку с путовања, кнез Божидар Карађорђевић објавио је путописне белешке и то о Црној Гори и Албанији у *La Revue de Paris* у новембру 1894, да би се превод овог текста појавио у *Српском књижевном гласнику* тек 16. марта 1913, затим о Атосу у *Revue nouvelle*, а о Србији 27. маја 1894. у часопису *Figaro*, док је њихов превод освануо у новосадској *Застави* тек 1903. Ове белешке о Балкану обједињене су у целину штампану под насловом *Путевима Балкана* 2018. када, можемо рећи, у српском културном кругу оживљава занимање за путописну поетику српског кнеза у изгнанству. Његова путописна проза о Балкану драгоцено је искуство и сведочанство једног времена и открива нам један другачији поглед на овај део света источне Европе.

Овај део земљине кугле за туристе не само XIX века када га кнез Божидар обилази, неистражен је, надасве егзотичан и неизбежно опасан. Општи је став да тамо живе необични људи који не знају за чврсте границе, у том свету све се прелива и меша, али се и исто тако и препознаје по границама. Мешавина култура, идентитета, обичаја и менталитета у средини прожетој парадоксима није странцима уливала поверење и често су с прикривеним ужасом прилазили овом делу Европе. За кнеза Божидара, Балкан је дом. У његовом путопису, чини се да је једва дочекао да крене на овај пут. Стеван К. Павловић описује да је био нестрпљив да проговори на свом језику и да се већ у Задру осећала блага нервоза због доласка на Балкан.

Кнежев први сусрет с Балканом одиграо се сасвим спонтано и лично. Није било никаквих културних посредника или друштвено-политичких околности да га привуку овом делу света већ истинска чежња за домовином. Иако сликарски описи у овим кратким путним белешкама нису доживели прави узлет као у путопису о Индији, описи ових предела имају посебну тежину јер се кнез Божидар Карађорђевић после много година егзила обрео у свом завичају. Оно што веома зачуђује је присуство аутора у путописним белешкама које није карактеристично за његов стил. Он у путопису о Индији себе скоро у потпуности искључује, док у овим путним белешкама заузима битно место и себи даје слободу да својим приповедањем утиче на читаочеву слику о Балкану.

За разлику од неутралног приповедања у другим путописима, путни записи о балканском полуострву обилују његовим личним утисцима, мислима и доживљајима о местима која обилази. Читалац чак може да помисли да кнез Божидар намерно то ради имајући у виду да је у многим путописима балканско полуострво приказано као непријатељска, чак претећа територија, да би створио једну другачију и топлију слику о овим пределима и људима. Чак се повремено ствара утисак да није реч о кратким путописима већ дневничким записима. Као да је аутор писао дневник да забележи своје утиске на које ће се у неком тренутку осврнути да би се присетио свог пута, али нам у том дневнику не открива своје намере и мисли које мора да су узбуркивале његову свест када се после толико времена нашао у близини своје отаџбине. У том смислу нас не изненађује што су описи Тополе најличнији и што немамо ниједан негативан утисак из ове српске вароши из које је потекла борба за слободу.

Кнез путује прво на Атос, затим у Тополу, да би на овом путовању обишао и Далмацију, Скадар, Цетиње, Косово. Иако ћемо се кратко осврнути на путне записе из свих ових дестинација, посебно место у нашој дисертацији заузеће његова посета Тополи коју ћемо посебно обрадити из разлога што је то први пут да кнез Божидар одлази у родно место свог прадеде Карађорђа и судећи по путописној белешци бива преплављен сплетом различитих осећања. То је вероватно за њега био најизазовнији део пута јер је морао добро да сакрије свој идентитет и да не дозволи себи тренутак непажње и отворене љубави према својим коренима. Путни записи о Балкану, стога, имају потпуно другачију вредност када се у њихово разматрање узме и чињеница о пореклу и личности аутора. Ове крајеве није посетио још један путник из западне Европе. Посетио је потомак оца модерне српске државе, од малена одвојен од своје историје и народа.

Пре него што ће се упутити у родно место своје династије, кнез Божидар Карађорђевић неколико дана проводи на Атосу, с монасима. Он не пише шта га је одвело Атосу, али сигурно да је то истоветна веза с православљем коју је осећао и његов прадеда који извориште своје борбе налази у православним манастирима.

6.2.1. На Гори Атос⁵⁶

На гори Атос, кнез Божидар Карађорђевић обрео се у септембру 1893. У свитање бродом стиже на свето острво православне вере где ће провести неколико дана. Он при првом сусрету с бреговима који се промаљају иза измаглице описује како верници побожно клече и клањају се узвишеној Гори, певајући химну. Први поглед на „узвишену Гору” док јој се с мора приближава, указује нам да је свестан улоге коју Света Гора има не само за његову породицу већ читаву српску државу.

Када су пристигли, ђакон манастира Пантелејмон у који се кнез Божидар упутио, помаже му око формалности добијања пропуснице за боравак, да би даље наставили пут ка луци где се искрцавају за ово сеоце манастира.

„Пола сата барком и ево мале руке Пантелејмона. То није манастир него село од манастира којима доминира огромна грађевина са куполама са зеленим кровом. У манастирима, који се постепено спуштају према мору, има седам цркава. На врху њихових купола налази се крст или огромни украси од стакла који блистају на сунцу.

Након што смо напустили малу луку, остављамо са десне стране две дрвене грађевине, напола срушене, и пењемо се стазом оивиченом врбама и ловорима који цветају белим и црвеним цветовима. У сенци под дрвећем огромне хортензије шире цветове бледозелене са одсјајем веома старе слоноваче” (Карађорђевић 2018б: 85).

Кнез речцом „ево” када пристиже у манастир Пантелејмон у путопис уноси нагли прелаз, као да жели да нагласи границу са спољним светом који у том тренутку ишчезава и пробуди свест о присуству на једном другачијем, светом тлу. Овим реторичким гестом којим истиче непосредност брише временску дистанцу и оживљава тренутак искрцавања на ово свето место као да ће га сваки пут изнова кроз путопис поново

⁵⁶ У путописној збирци *Путевима Балкана*, део о посети Светој Гори смештен је на крају књиге, после путовања у Србији, Далмацији, Црној Гори и Албанији. Међутим, хронолошки, кнез Божидар прво борави на Атосу, затим из Солуна одлази у Србију, Тополу, да би онда наставио пут ка Далмацији и даље, тако да ће ова дисертација испоштовати хронолошки ред путовања, посебно да би се истакло како се идеја да посети Тополу родила на Светој Гори.

доживети. Он читаоцима преноси узбуђење због доласка у духовно прибежиште у коме се одмах осећа смиреност духа коме није тешко да се одрекне овоземаљског света.

Збиља, и други описи овог манастирског комплекса сведоче о томе како, посматран с мора, делује као градић црквених купола. Манастир Пантелејмон чувао је мошти Богородице Јерусалимске, светог Јована Крститеља, светог Пантелејмона и делове моштију многих светитеља. Кнез Божидар по доласку добија малу келију у којој ће неколико дана остати на овом светом месту. Једноставност живота у светогорским манастирима вероватно му прија после узавреле француске престонице и салонског живота.

Занимљиво нам је да приметимо да на овом молитвеном месту кнез Божидар у својим записима по први пут осећа страх од смрти.

„Изван скупине грађевина које чине манастир има једна капела са зидовима омаланим у црвено, прочеље држе четири четвртаста стуба беле боје. Улазим; нема олтара, а на месту иконостаса у средини зида, икона ускрснућа, и са обе стране свете слике, од пода до врха капеле, лобање преминулих. На свакој лобањи мастилом су исписани крст и датуми; бочни зидови капеле закрчени су посмртним остацима, а покрај врата у једној корпи налазе се кости сабрата који је умро 1890, и јуче су ископане, како мислим, да би се начинило места за монаха који је покопан овога јутра. Никада нисам осетио тако ужасан физички страх од смрти као пред том корпом и костурницом... излазим из капеле на ваздух, да нађем цветове, светлост, живот. Са моје десне стране, башта” (Исто, 88).

Та огољеност смрти у овој костурници натерала је кнеза Божидара да престанак овоземаљског живота почне да посматра другим очима. Физичко присуство смрти оставља снажан утисак на њега и изазива страх. Ни на једном другом месту, чак ни у Албанији где га обузима немир због кише, неудобних, једноличних и претећих путева и наоружаних Албанаца, не осећа страх од смрти, већ само узнемиреност. Док у Индији посматра гхатове где спаљују мртве, или Куле тишине на којима се лешинари госте остацима тек угашених живота, не осећа никакву нелагоду због близине смрти. Али на Светој Гори, у овом месту где је смрт тако живо предочена, он признаје да га обузима страх. Каква су искушења испунила срце кнеза Божидара нисмо сигурни, али на овом месту вероватно осећа сву крхкост живота и маленост човека спрема Бога.

Те ноћи кнез Божидар је на вечерњој служби у средишњој цркви у Пантелејмону, где описује велелепност иконостаса сачињеног од пет икона.

„Толико има драгоцених светих слика, апсида их је препуна, као да је неко начинио омотач око стубова који придржавају брод цркве. На стубу испред мог седишта, једна веома велика икона. У дну велике златне плоче Богородица, у златном огртачу, са первазом од плавог емајла, држи малог Исуса у наручју. Хаљина Богородице, облак на који је положила стопала, кошуља детета Исуса, све је од злата. Сви украси, ауреоле, Богородичина круна, изведени су у емајлу у две нијансе плаве боје. Оквир иконе чине мали стубови, позлаћени или пресвучени емајлом, и придржавају свод који се при врху претвара у ромб” (Исто, 90).

Службу која траје до четири ујутру, кнез Божидар на неколико страна описује врло детаљно, дочаравајући и атмосферу и начин на који се она врши на овом простору светогора, да би се у јутарњим часовима износиле реликвије Светог Пантелејмона које сви присутни, двоје по двоје, целивају, клањајући се ничице. Иако свестан неизрецивости овог сабрања, када се све окончало, вероватно у миру своје келије, аутор је настојао да истакне сваки детаљ свете службе на овом сакралном простору.

После овог детаљнијег приказа следи опис недељне службе и радости коју она изазива док појци, према речима кнеза Божидара, чудесно певају. После тога, монах који

му је одређен као домаћин, одводи га до једне старе цркве, иконостаса и украса у дуборезу. Тамо се среће с архимандритом и ускоро сви заједно одлазе у трпезарију. Кнез Божидар описује начин седења, где „на само чело великог стола, седе игуман. Покрај њега су најстарији монаси у манастиру, тако стари, сви тако стари, да сам се међу њима осећао као дете” (Исто, 94–95). Није нам познато колико је породица Ђорђа Карађорђевића била блиска Српској православној цркви јер једини њихов биограф, Стеван К. Павловић, о томе не пише. Ипак, по записима кнеза Божидара чини се да му ни служба ни манастирски живот нису непознаница.

После ноћне службе, недељне литургије и заједничке трпезе, кнез Божидар добија нову снагу. Ишчезле су све слике од претходног дана када је почео да га обузима страх и пише како је весео и раздраган.

После одмора, одлази с ђаконом у посету једном монаху сликару који живи у кућици надомак Пантелејмона. Бележи како га црвени кров те куће од самог доласка привлачи и описује монахов атеље пун икона и предмета.

„Брат је и вајар, такође, и показује ми изванредне дрвене кашике које је начинио. Сви монаси израђују ове кашике имитирајући што је више могуће кашику која је представљена на икони Светог Пантелејмона. Она је веома једноставна, завршава се стегнутом шаком са два испружена прста који благосиљају” (Исто, 96–97).

У току овог вишедневног боравка, на Светој Гори кнез Божидар осећа смирење и спокој испосничког живота и молитве. Посебно га радује чињеница што је овај манастир био духовно уточиште Светом Сави и што темељи грађевине у којој је смештен јесу његово дело.

Могуће је и да се сусрео и са Савом Хиландарцем који је у то време у Хиландару, али кнез Божидар не одаје много о својој посети и не знамо да ли монасима на овом светом месту открива свој прави идентитет. Оно што са сигурношћу можемо да увидимо је да му прија испоснички начин живота на Светој Гори, као и једноставност манастирског живота. У молитви и раду види сву радост живота који увиђа крхку природу пролазности на којој се свет темељи. Кнез Божидар пуно шета по Атосу и обилази и друге манастире, диви се расцветаним вртовима и високим планинама које се кроз измаглицу називају у даљини. Доста времена проводи у атељеу с монасима сликарима и вајарима. У једном тренутку видимо и Карађорђево преки дух који се баш ту, на Светој Гори, открио у његовом праунуку. Када га вратар пред грчким манастиром Ксиропотамом који је кнез Божидар желео да посети враћа и не пристаје ни да преда његову визиткарту, овај учтив младић који је испрва покушао да се присети свог грчког с лицеја и убеди вратара да га пусти унутра, на нељубазан и љутит одговор „охи”, што значи „не”, узвраћа псовкама.

„И ја одустајем од посете, уз једину утеху да вратару саопштим све оно чега сам се присетио од простаклука на старогрчком.

Али бојим се да ништа од тога није разумео” (Исто, 101).

Овај догађај није младом кнезу пореметио осећај радости и мира после неколико дана проведених на Светој Гори. Упркос томе, ове дане сматрао је правим извором божанске светлости и животне радости, о чему речито говори његов, помало сетан, последњи утисак приликом поласка с Атоса.

„И као што се све окончава, ови дани у манастиру, дани потпуног мира, заоденути у музику и спокој, међу најсрећнијима у мом животу, такође су се окончали.

Монаси су дошли да се поздраве са мном у мојој келији, доносећи ми иконе, кашике, или мале крстове од дрвета.

У часу поласка, док сам прелазио двориште, један сасвим млад монах, појац лепог стаса анђела, великих светлих очију, као одблесак неба, маше ми руком, подижући је и спуштајући, како чине само мала деца. Понећу са собом читаво сећање на манастир, које је стало у тај поздрав, тај покрет човека тако наивног, тако чистог, као да само дете још живи у њему” (Исто, 101–102).

Сплет сете што напушта ово узвишено место и радости јер је искусио снажно упориште у њему представљају сасвим ново искуство за младог француског интелектуалца и уметника, али пре свега српског кнеза православне вере. Ови дани проведени на Гори Атос остаће дуго уткани у његовом срцу, као што је то случај и с потоњим Карађорђевићим потомцима који ће од првог сусрета с овом „узвишеном Гором” бити дубоко везани за њу. Први Карађорђевић који ће после кнеза Божидача, за кога претпостављамо да није открио свој прави идентитет, отићи на Свету Гору био је краљевић Томислав Карађорђевић, да би после тог искуства био решен да прикупља средства за манастир Хиландар и његове метохе како би се ово српско огњиште сачувало за будуће генерације. Искуство на Гори Атос приближавало је Карађорђевиће свом дому, а то се најбоље може видети код краљевића Томислава који убрзо након посете Светој Гори доноси одлуку да се врати у Тополу и да ту нађе свој дом, и код кнеза Божидача пре њега, коме није било могуће да живи у својој отаџбини, али кога опасност од утамничења није спречила да после Свете Горе оде да обиђе свој несуђени дом и породично огњиште.

Очито се кнез Божидар управо искуством на Светој Гори оснажио да крене на своје ходочашће у Тополи и да се коначно сретне са својим коренима које је политичка ситуација у Србији мислила да је пресекла. Кнез Божидар пише како се у септембру, по повратку са Атоса, док је накратко боравио у Солуну, родила жеља да оде до Србије и посети Тополу (в. Исто, 27). Иако је овај пут био неизвестан због опасности да неко не примети да је реч о једном Карађорђевићу, кнез Божидар возом се упутио ка Тополи. Ове путне белешке, које ће објавити по свом повратку, насловио је „Часови у отаџбини” што с једне стране указује на исувише кратко време боравка које се чак не мери данима већ сатима, а с друге стране недвосмислено ће показати које место кнез Божидар Карађорђевић сматра својом земљом. Србија је за њега, иако је као дете одвојен од ње, отаџбина. Због тога он користи топоним ходочашћа да нагласи како је ово место тачка сусрета са својим коренима. Топола је за кнеза Божидача попут светилишта на коме ће он учврстити своју веру. Она је, за сваког Србина, митски простор рађања модерне српске државе из окова турске владавине, те је карактер ове вароши у централној Србији и метафизички.

Књижевно обдарен, свестран, радознао и отворен, кнез Божидар Карађорђевић на овом путу први пут доживљава Србију непосредно. Хронотоп завичајног пејзажа битна је одлика ових путописних белешки јер се из њих лако може закључити да писац покушава да успостави лични идентитет у колективном. Да би се сусрео са завичајним пејзажем, који носи у себи завет борбе за ослобођење земље коју је повео његов прадеда, он се спремно суочио с ризиком да га ухапсе. Потрагу за просторним повезивањем уочавамо кроз његове изненађујуће детаљне и врло личне описе начина одевања, обичаја, исхране, понашања. Вредни су његови описи опхођења шумадијског народа, однос према незнамцу, а најпре према сопственој историји и коренима. Искреност и родољубље које кнез Божидар на путу по Шумадији среће задивљују и сведоче о шумадијској честитости која се и после Карађорђа наставила. Путне белешке након „часова у отаџбини” спој су етнографских података и личних доживљаја који сведоче о осећају националног поноса. У тренутку његове посете, Србија још живи у идеји Првог устанка; иако је мало оних који су се борили уз Карађорђа, сећање на њега још увек куца у њиховим срцима. За кнеза Божидача то није само сусрет са историјом своје отаџбине

већ сусрет са самим собом. Посебно место у његовом итинерару заузима Кошутњак, односно брдо Оплепац. У нашој мемоарско-путописној литератури краја XIX века нема приснијег односа према Тополи обликованог у драгоцено сведочанство о шумадијским селима, људима, њиховим обичајима и свакодневици.

6.2.2. На ходочашћу у Тополи: Србија краја XIX века у путним белешкама кнеза Божицара Карађорђевића⁵⁷

Кнез Божицар Карађорђевић у Србију први пут долази 1894. године. Са Свете Горе креће на гроб претка у Тополу, „срце Србије” где сећање на његовог славног прадеду вожда Карађорђа пулсира неумањеном снагом. Српски кнез у отаџбину стиже с лажним пасошем јер му боравак у држави чије темеље поставља његов прадеда није дозвољен. Овом европском путописцу, сликару, преводиоцу, књижевном и уметничком критичару Србија је блиска, али он никоме не открива свој идентитет. Иако у Тополи борави врло кратко, не осећа се као странац и добро разуме ондашње обичаје и традицију. Своје путне записе кнез Божицар објављује врло брзо по свом повратку у мају исте године у угледном париском часопису *Фигаро* чији је стални дописник.

Путопис Божицара Карађорђевића о Србији драгоцено је полазиште не само за разумевање књижевног стваралаштва српског кнеза већ и историјске, културне и политичке средине тога времена. Међутим, до данас, књижевно-културолошки значај ових путописних белешки о Србији није сагледан. На тај начин, оне као да деле судбину не само кнеза Божицара, о коме се у Србији мало зна, него и целог језгра Шумадије, годинама скрајнутог предела српске државе. Управо нас то прећуткивање наводи да се у овом делу рада осврнемо на путовање кнеза Божицара Карађорђевића у само срце Шумадије, у Тополу.

„Шумадија је, као што је познато, била област у којој су се одиграли догађаји од пресудног значаја за државну српску самосталност. У њеном централном делу налазе се важна историјска места. Једно од најзначајнијих је Топола, у којој је живео Карађорђе. Топола је била Карађорђева престоница и центар акције устаника за ослобођење. У њој је планула она варница коју је на основу култа Раса, Студенице, косовске и других трагедија распалио српски народ против Турака угњетача, прво у Орашцу и Тополи, затим у читавој Шумадији и шире у српским етничким оквирима” (Влаховић 1986: 95).

Али шта може једног париског интелектуалца кроз чији је породични салон прошло небројено интелектуалаца, дипломата и уметника да доведе у малу варош централне Србије, названу по дрвету тополе, месту где су се трговци састајали да би разменили робу?

Мало место у срцу Шумадије постаје центар збивања на почетку XIX века када Ђорђе Петровић постаје врховни српски вожд који са својим народом започиње велику борбу за слободу. „Долазак Карађорђа крајем века (XVIII, прим. аут), који се настанио на, до тада ненасељеној, десној обали реке (Каменице, прим. аут), учинио је прекретницу у историји Тополе” (Вићентић 2011: 186). Ова мала варош постаје епицентар Првог српског устанка и велике борбе за слободу којој се и Наполеон диви. Али то се све

⁵⁷ Ово поглавље представља незнатно измењени научни рад ауторке ове дисертације. Видети: Стевановић 2023б: 429–441.

одиграва много пре него што ће кнез Божидар стасати у интелектуалца и уметника француског кова. Међутим, француски одгој и манири нису у кнезу Божидару избрисали сећање на то одакле је дошао. Отуда он зна где треба да иде. „Потомак највећег тополског јунака, слично судбини својих предака, био је осуђен на вечно лутање у егзилу. Њему није дата шанса да се укорени, али је зато за време свог кратког живота будућим генерацијама даривао драгоцене путописне белешке и уметничке описе места која је посећивао” (Стевановић 2022а: 401).

Кнез Божидар Карађорђевић, откако је као дете отишао из Србије, у родно место први пут се упутио 1894. Како смо већ сазнали из његових кратких путних белешки о данима проведеним на Атосу, осећајући да је то свето место духовно средиште и сјајна луча не само српске државе, није могао а да не оде и до Србије. „После тих манастирских дана, које ће памтити као ‘дане пуног мира, натопљене музиком и спокојем, срећне, вратио се у Солун да би кренуо на још једно узбудљиво ходочашће. Возом је стигао у Србију, у Тополу, колевку Карађорђевића” (Pavlović 2012: 129). Упркос изазовима које је ово путовање носило, са Свете горе кнез Божидар креће право у Тополу, на гроб славног претка. Судећи по описима дана проведених у отаџбини, ово му је било једно од најважнијих путовања. Кнез Божидар (Карађорђевић 2018б: 27) пише да је један од разлога за његову посету било сазнање „да краљ Србије намерава да постави круну на Карађорђеву гробницу у Тополи”. Вероватно му је то био знак да је повољан тренутак да посети Србију.⁵⁸

Још пре него што је стигао у Србију, имао је велику жељу да проговори на матерњем језику, иако му је српски био „архаичан и париски” (Pavlović 2012: 121). Његово узбуђење порасло је још у Задру, када је коначно могао да проговори на језику који је сматрао својим. „Овај пут успостављено је савршено споразумевање између Карађорђевог париског потомка и водича Задранина, што их је све одушевило. Један је очаран што својим језиком говори на улици, са човеком из народа, други што чује странца који говори ‘нашки” (Исто, 122).

Иако значајно место не само за српску државу већ и општу идеју слободе која не познаје границе, Топола краја XIX века није место које може да привуче значајнију пажњу европских путника и путописаца. Константин Јиречек (2022: 64) за ову варош у централној Србији бележи да:

„Топола лежи у долини и састоји се у ствари од једне улице. У средини се налази стари српски град, доста велики, са четири куле. У једној кули је ‘читаоница’, како означава велика плоча. Из друге расте доста дебело дрвеће, по чему се може закључити да је већ одавно порушена. У дворишту града расте трава; ту у малој кућици станује поп. Мало даље је црквица у византиском стилу и гробље. На њему под црквеном плочом почива први ослободилац Срба”.⁵⁹

Али за кнеза Божидара, вредност ове вароши надилази њену историјску улогу и туристичку понуду. Давно распаљена жеравица слободе за коју је крварио и Карађорђе, кнезу Божидару несумњиво је основни мотив путовања. За кнеза Божидара, овај пут својеврсно је ходочашће. Истовремено је и прави подвиг пошто у то време, у место

⁵⁸ Та намера, како и сам кнез Божидар бележи, није спроведена у дело. Уистину, за време владавине краља Александра Обреновића (1889–1903) у неком тренутку истицале су се везе ове две династије и било је назнака помирења, посебно када је обновљен споменик ослободиоцима Београда, који 1848. подиже кнез Александар Карађорђевић и када је Краљ посетио Карађорђев гроб, који је 1877. порушен по наредби његовог оца, и положио венац, уз речи: „Полажем овај венац у славу и спомен оном човеку који је први почео Устанак за ослобођење Србије, великом Карађорђу. Слава му!” (Српске новине, 27, август 1893).

⁵⁹ Јиречек у свом делу *Србија: земља и народ у средњем веку*, упућује и на важност Тополе за Први српски устанак. „Топола је место врло важно и знаменито у најновијој српској историји. Ту се родио Карађорђе; одатле је почео устанак против Турака” (Јиречек 2022: 63).

својих предака и оних који су земљу ослободили тамничара, овај српски кнез из Париза није добродошао. Како је династија Обреновић у то време била на власти у Србији, кнез Божидар ризиковао је да га утамниче. Међутим, тај ризик био је немоћан спрам његове жеље да посети Тополу. Да би ушао у Србију, позајмио је пасош пријатеља Жоржа Киртена (Georges Curtin) (Pavlović 2012: 119). У белешкама насловљеним „Часови у отаџбини” он пише: „Егзил ми је бранио да уђем у Србију; али жеља да видим Отаџбину, да учиним, и ја такође, ходочашће на гроб претка, била је јача и пошао сам у Србију са лажним пасошем, сасвим исправним” (Карађорђевић 2018б: 27). Ова реченица речито сведочи о заветној важности овог пута, али и захвалности кнеза Божидара за све херојске подвиге прадеде Карађорђа чијем гробу је одлучио да се поклони.

„Играјући улогу француског уметника, путника који помало говори немачки, руски и српски, прешао је једноставно границу и с воза сишао у Младеновцу. Ето га, дакле, самог усред Србије, у једну рану зору, на станици тридесетак километара удаљеној од Београда, први пут откако се родио” (Pavlović 2012: 129–130). Носталгија и жал за домовином о којој је само слушао приче нагнали су га да, иако му то као члану династије Карађорђевић није било дозвољено, посети родно место. Упркос жељи за домовином, пореклом и наслеђем, кнез Божидар није имао никакву жељу за престолом и династичка питања, на жалост његове амбициозне мајке Сарке, нису га дотицала. Кнез у својим описима „часова у отаџбини”, што недвосмислено говори о томе колико му је сваки тренутак у Србији био драгоцен, не крије узбуђење када се приближава свом циљу пута.

„У Младеновцу, пред зору, силазим с воза и у свитање колима полазим ка Тополи.

Добар, широк пут, кроз поља жутог кукуруза, зрелог за бербу, винограда и пространих ливада, а на свакој ивици поља неколико стабала дрвећа и шумарци.

Пространа свежа поља, сва сила бодљикавог растиња које је израсло више од човека и трње у стоговима које у бело злато боји осушену траву, праменови чкаља; преко травнатих површи, тамо у даљини, појављују се чисти плави обриси, скоро прозрачни, планина у чијем се подножју налази Топола” (Карађорђевић 2018б: 28).

Иако ни у једном моменту то не истиче, кнез Божидар несумњиво жели да се приближи свом наслеђу. Њега занимају породична традиција и завичајне теме. Од доласка у Тополу, не понаша се као туђин већ одмах успоставља присан однос са својом отаџбином и народом. Бележећи своје искуство у Тополи, кнез Божидар Карађорђевић осликао је широко срце Шумадије и оставио вредне записе о домаћем становништву и потомцима Карађорђевих сабораца који негују успомену на своје претке и њихов несаломиви дух. Његов први сусрет с коренима одиграо се у селу Белосавци, на самом уласку у Тополу. Застао је да предахне у крчми „Зелена круна” где га је дочекао вредан и љубазан домаћин.

„Крмар ме послужи слатким од купина, свежим, мирисним као само воће и пита ме шта ме то, као странца, довело у ову земљу.

—Карађорђе.

На то је он учинио наклон и постали смо пријатељи. Када сам хтео да платим, одбио је, и то тако љубазно да сам одустао од убеђивања” (Исто, 29).

Када је коначно стигао у Тополу, чим је сишао из кола кренуо је у цркву Пресвете Богородице коју је у јеку борбе за слободу подигао Карађорђе (Исто, 30). Она је уједно и гробница у којој тада почива његово тело.

„Мала црква окречена је у бело, мали прозори са решеткама просецају зид као на тврђави. У средини pročеља цркве налазе се место за паљење свеће и једна

четвртаста кула за велико звоно, а такође и као осматрачница временских прилика или појаве Турака у равници Тополе. Унутрашњост цркве веома је једноставна, зидови омалани у црвено и бледозелена боја плесни и лишајева; иконостас од позлаћеног дрвета угасле боје. Даље, на десној страни налази се велика плоча од црвеног мермера под којом почива Карађорђе. На зиду, једна га фреска приказује у плавој униформи са гајтанима од злата, широком црвеном колајном на грудима и пиштољима за пасом. На једној траци испод слике исписани су његово име и датуми ступања на власт и смрти (1804–1817).

Пред њим, као пред ‘светом сликом’, једно мало кандило пламти непрестано” (Исто, 31).

Истанчаног укуса, уметничког ока осетљивог на природне лепоте, кнез Божидар био је очаран густом и зеленом шумадијском шумом, жутих пољима кукуруза, „кућама окруженим воћњацима које једне од других одвајају виногради” (Исто, 30), као и узвишењем на коме ће касније бити саграђен маузолеј, задужбина свих Карађорђевића. У Тополи покушава да примети сваки детаљ народног живота. Он исцрпно описује и ношњу шумадијског сељака, коју види по први пут.

„Широке беле панталоне сужене на листовима, упасане у вунене чарапе. Око чарапа уплетено ремење од коже које држи *опанке*, кожне сандале које овде сви носе. Кошуља од белог штофа, веома лагана; одозго дугачак прслук, плетени, а на раменима само пребачен кратак жакет од браон штофа, широких рукава. Црни шешир широког обода, који скидају пред путником, прати њихове поздраве и добре жеље.

Жене носе беле сукње веома наборане, али падају равно, кецеље од вишебојног платна, једну напред, другу позади, беле кошуље широких рукава и преко кратки прслук без рукава. На глави бела повезача са везом златним или црвеним, повезана као код сељанки у Савоји” (Исто 28–29).

Иако је овај непознати човек по имену Жорж за њих само странац који је дошао у посету њиховој малој вароши, одмах се остварује присна веза између њих и бришу се све границе одвојености које се природно јављају при првом сусрету с неким. „Када сам се вратио у крчму, власник ме је дочекао као старог пријатеља. Овде обожавају Карађорђа и овај им је странац који се враћа са гроба великог човека, изузетно драг. Потом одлазим на скупштину сељана, да добијем дозволу да сликам у цркви” (Исто, 32).

Први дан у Тополи поред Карађорђеве задужбинске цркве и шумадијске ношње види и различите обичаје људи: коло које играју и у које га, иако он одбија, позивају и на крају на силу увлаче. „Разуме се да је започињао разговоре с људима, с попом, с учитељем, са сељацима, тако да су га позвали на неки веридбени ручак. Вереничин брат се такође звао Божидар, па се он нехотице окретао када год њега позову. Био је на врхунцу среће, разговарао са званицама о Карађорђу, јео, пио и спавао у крчми. Сутрадан се вратио у цркву да би завршио акварел” (Pavlović 2012: 130). Кнежева присност с Тополцима сведочи о његовој великој потреби да се приближи народу који сматра својим. Топола је за њега непатворено уточиште где коначно може да осети топлину дома за којом је чезнуо.

Иако у устаничкој престоници борави врло кратко не осећа се као странац и добро разуме ондашње обичаје и традицију. Није му необично што га дочекују и позивају у друштво као старог пријатеља и што му сви прилазе да пожеле добродошлицу, нити што уместо фабрика за производњу пеку ракију и праве пекмез у казанима довољним да се напоји и нахрани цело село. Он у томе види лепоту заједништва, а не недостатак предузетничког духа. Посматра крајолике и диви се пространим пољима, виноградима, шумама као и српском сељаку у опанцима и белој платненој кошуљи. „Мој млади пратилац одлази и ја остајем сам дуго да посматрам шуму, околину и плави хоризонт.

Покушавам да призовем у свест живот свога претка у овој земљи коју је толико волео. Његов устанак против Турака, ослобађање отаџбине, непријатеља кога је протерао” (Карађорђевић 20186: 33).

Док су страни путници посматрали „сирови менталитет” српског сељака и чудили се различитости у навикама, обичајима и свакодневном животу, кнез Божидар се неспутан европоцентричним предрасудама и представама хармонично саживео с њиховим идентитетом. „Белина костима, црвена боја кецеља, на зеленој позадини од траве и растиња, тако слатка музика на отвореном, све то чини једну свепржимајућу хармонију” (Исто, 34). Ни у једном тренутку се код њега не осећа одвојеност од света у коме се обрео.

Кнез Божидар, односно посетилац Жорж, како се представљао, уживао је у музици, друштву, посматрању игре коло, обичајима и рукотворинама као што су ткани ручници које сватови каче на руке и који симболишу повезаност. „Музичари, такође, ове ручнике каче на своје виолине и свирају *растанак* веома тужно, и та ме слатка туга очарава, и односи ме далеко, и по први пут откако сам у Србији, изазива nelaгодну помисао да сам у Тополи под туђим именом и да већ сутра морам отпутовати” (Исто, 35). Али, ризик од заточеништва спречава га да свој прави идентитет открије и пожуре га на пут. „Другога дана увече Божидар је кренуо на воз, из бојазни да власти не посумњају ко је” (Pavlović 2012: 129). Тиме се завршила његова прва, кратка посета Тополи и Србији, земљи у којој никада није имао прилике да борави, али коју је у својој краткој путописној белешци описао верније од многих путника пре и после њега.

„Кола ме чекају. Сви они са којима сам јуче и данас разговарао долазе да ме поздраве; црквењак ми доноси мараму пуну ораха, други суве шљиве, а млади будући управник школе лепи бели ручник од свилене тканине.

У часу поласка, док им свима казујем збогом, кајем се због свог сакривања, због свог лажног имена; то је добро због жандара и овдашње полиције, али срамота ме је пред овим дивним људима” (Карађорђевић 20186: 35).

Према Тодорову (в. 1994: 331), путнику импресионисти најважнији су утисци које земља и људи оставе на њега и његов циљ нису фактографске истине о месту. Кнез Божидар не мари за детаље о овој шумадијској вароши колико покушава да упије карактер њеног живља. Њега не води уобичајена (новинарска) страст за откривањем нових чињеница већ се препушта утисцима које крајолик и људи од којих је и сам потекао остављају на њега. Али овде није реч само о утисцима и тежњи да се „ухвати” субјективни утисак света, пре него што он у следећем тренутку већ ишчезне. Није реч само о тренутном делићу атмосфере већ потреби да се дочара права слика српског народа који искру живота чува у завету, историји и обичајима. Није ли овакав опис Срба у Шумадији можда прво право лице Србије у француској штампи?

Игра потеза бајковитог крајолика помаже му да лакше прозре слојевитост њеног народа који се на том богатом и плодном тлу досељавао из различитих предела. Кнез Божидар у Тополи, поред природе, описује моралне особине људи, њихово опхођење према странцу, дарежљивост при растанку, живописне обичаје везане за празнике и веридбу. Он тим детаљима употпуњује слику о својим коренима, продире у дух људи који су окупљени око војда Карађорђа кренули у битку против далеко моћнијег непријатеља и ослободили све будуће нараштаје. Нама су његови описи драгоцени јер се у њима открива љупкост народа који оберучке прихвата незнајца. После векова ропства, није неповерљив нити зловољан према једном странцу, већ га посматра као део сопственог рода. Како ли би тек дочекали кнеза Божидара да су знали да је он у ствари праунук њиховог вољеног Војда?

Кнежеве белешке о Балкану и народу који тамо живи редак су истински приказ тамошњег живља. Сликвитим, али једноставним језиком, без много речи дочарао је

њихов свакодневни живот. Кнез Божидар их заиста види као људе, а не као хибридна бића на размеђу варварства и цивилизације како их многи путописци тог времена представљају. Он открива њихов идентитет слободе и поштује завет који у битној мери управља њиховим речима и делима. За њега тај народ није без личности и смисла. Њихова вера и племенитост огледају се у односу према незнамцу, али и према ономе што је део прошлости. Њихова готово витешка оданост коренима кључан је доказ да је реч о људима пробуђене свести и морала. Кнез Божидар стога пре свега цени њихово поштовање предачке историје и стамену част која куца у њиховим јуначким срцима. У Тополи открива народ достојан дубоког уважавања. Како другачије, јер није могуће да варвари и неучи људи незаинтересовани за свет око себе у тој мери воде рачуна о историји, цркви, вери, и о другим људима.

У овим путним записима видимо да описи кнеза Божидара Карађорђевића у великој мери одударају од записа других путописаца XIX века који пролазе Србијом и уопште Балканом, скицирајући неугледне и варварске народе овог подручја. Чак и када о Србима пишу с дозом уважавања за неке њихове особине (на пример искреност, љубазност, срданост или телесну снагу), западноевропски путописци их и даље посматрају као објекте свог путописања, не дајући им субјективитет. За њих они нису личности. Изолованост од токова модерности чији је ритам Европа диктирала, не подразумева нужно заосталост и то кнез Божидар очито добро разуме. Стога он обичаје, предања, веру, етику и пожртвованост људи у Шумадији не гледа с подозрењем већ дубоким поштовањем јер у томе види истинску врлину и божанску искру једног народа.

Време када кнез Божидар обилази Србију по први пут, дошавши у њу као стасео париски интелектуалац изграђеног укуса за уметност и добар познавалац друштвених прилика у Европи, јесте време великог откривања Балкана, не само као географског већ пре свега културолошког раскршћа светова. У XIX веку одвија се „најзначајнија фаза менталног мапирања Балкана, време текстуалног освајања и стварања британских колонија, колико и географског и сваког другог ‘откривања’ до тада непознатих земаља” (Lazarević Radak 2013: 57). За путнике XIX века, Балкан је, како је већ поменуто у претходним поглављима, углавном тачка где цивилизација престаје.

Кнез долази управо у то место, коме су, како је Вилијам Бити у књизи *Дунав* записао, „стране уметност и наука” (в. Исто 69) да би у Карађорђевој цркви у језгру устаничке вароши открио невероватне живописе које је у јеку борбе за слободу осликао Петар Молер, Карађорђев одани устаник и један од најврснијих сликара српске уметности. У Карађорђевој цркви остварио је своје најзначајније дело и уједно једно од најлепших дела српског сликарства XIX века. Сама црква у Тополи, за коју Ребека Вест у свом знаменитом делу *Црно јагње и сиви соко* пише да је натопљена магичношћу, у то време била је једно од најлепших архитектонских дела у читавој Србији. Али поред архитектонске, још сјајнија је њена лепота завета који врховни вожд Карађорђе ставља испред свега. И Димитрије Давидовић Карађорђеву цркву у Тополи доживљава као место славне српске историје, што пише у писму упућеном кнезу Милошу 1821. године (в. Вићентић 2011: 189). Како је кнез Божидар на својим путовањима носио сликарски прибор није пропустио прилику да, надахнут Карађорђевом задужбином, њену ванвременску лепоту у камену пренесе на папир. Акварел Карађорђеве цркве, према сведочењу његовог биографа, до краја живота држи на радном столу у својој соби.

Уместо да и други путописци из западне Европе на Балкану открију лепоте крајолика, топлину дома, гостољубље и племенитост духа који иако нема додира с токовима европске уметности, негује сопствени уметнички израз, путописи о Балкану XIX века стрепели су од контакта с „малим Оријентом”, непознатим, дивљим, суровим и суштински другачијим делом Европе. Они не виде лепоту веза и народне ношње, већ наговештавају суровост људи који је носе. Не разумеју суштину заветног темеља црква

већ мере архитектонске домете грађевина. За њих жртвено живописање Петра Молера у Карађорђевој цркви нема неку вредност јер је црква физички мала. Не разумеју ни зашто би војсковођа какав је био Карађорђе у јеку своје битке имао потребу да сагради цркву.

Код кнеза Божидача не осећа се страх, а ни одбојност према Балкану јер он своје знање о местима којима путује не црпи из устаљене и препоручиване литературе већ им отворен за нова искуства иде у сусрет. Кнез Божидар чврсто стоји на свом идентитету, како француском тако и српском. Он у Тополи не налази непознат крај већ плодну њиву у којој је семе његове породице проклијало. Стога са сигурношћу можемо рећи да је одлазак у Србију за њега збиља поклоничко путовање.

Док у путописима о Србији мало путника оставља сведочанства о изгледу домаћег становништва, о ношњи, веровањима или обичајима који чине окосницу живота српског сељака, кнез Божидар не само да описује изглед тамошњих људи, него преноси и атмосферу крајева које обилази, повремено залазећи и у психологију личности. Иако није имао довољно времена да упозна те људе, кнез Божидар као да може да их без много речи разуме. Битан недостатак путописне књижевности је то што се аутори често ослањају на описе својих претходника уместо да се приближе посећеном месту и прозру његов дух. Мноштво предрасуда, неразумевања и погрешних увида временом је прекрило сваку могућност да се они збиља спознају и прихвате. Чак и они који су се у ова подручја враћали нису имали јасну представу о овим народима и земљама. Свет зато увек на исти начин реагује на помен Балкана а на такав утисак доста су утицали путописи западноевропских путника који с неповерењем и зазором прилазе Балканском полуострву. Зато Балкан није могао да се развије као аутентични књижевно-културолошки топос јер је у очекивањима он увек био изван западне цивилизације. А бити изван цивилизације, значило је бити „други”, неразвијен, и недостојан.

Иако се мислило да Србија нема снаге да се одупре отоманској империји и да покрене револуцију, „догађајима у Орашцу и Тополи, почетком XIX века, Србија поново равноправно седе за велики историјски сто” (Влаховић 1986: 95). Тада је Истоку и Западу показала да има воље и снаге да се успротиви надмоћном непријатељу. Устанак који се зачиње у Тополи и стасава у околним местима стихијски се ширио по целој Србији, а храбра дела устаничких војвода под снажном руком Карађорђа препричавала су се и изазивала страхопоштовање. Иако је реч о маленој вароши, она је срж српске славе, чувар славне историје на успехе и битке које су се збиле на прагу XIX века. Због тога, парадоксално њеном потискивању, „током прве половине века устаничка Србија је средиште интересовања многих европских народа” (Вићентић 2011: 184).

У Тополи се зачело семе наде у ослобођење од турског јарама и одатле, из малог шумадијског места, кренула је велика борба за трансценденталну слободу. Барјактар српске слободе био је вожд Карађорђе. Као у славна стара времена, оснажен у манастирском огњишту, подржан храбрим војводама, у молитви креће у поход који ће српском народу донети ослобођење, не само за време Турака већ и касније, јер ће се српски народ, опоменут Косовским бојем, оснажити да верује у победе и онда када је непријатељ много већи и снажнији. Али Топола и Карађорђе, по свему судећи, неће непријатеља имати само изван, него и унутар српске државе.

Од времена Првог устанка, о Тополи не може да се говори или пише а да се не помене Карађорђе. То је уједно разлог зашто српски путописи о устаничкој престоници од доба владавине Милоша Обреновића, преко комунистичког периода, све до новије српске историје у великој мери занемарују историјску важност ове вароши. Устаничка прошлост једног градића, какву немају други европски или светски градови, једна је од потиснутих тема не само путописне књижевности. Иако „Топола се у XIX веку у основи препознаје по Карађорђевом граду и задужбинској цркви посвећеној Рођењу Пресвете Богородице у којој су похрањени Карађорђеви земни остаци” (Исто, 187), о њој се много

не пише. „Шумадија, као средишна област Србије, са видљивом, а и несумњиво водећом, улогом коју је имала у нашој новијој историји, није у етнолошкој науци, поготову у последњих пола века, довољно проучавана” (Антонијевић 1996: 7).

Историјска улога Шумадије умањена је потоњом судбином прећуткивања. „Легенде о Карађорђу – Црном Ђури или Карађорђију, односно Мавросу Георгиосу код Грка или Кара Георгију код Бугара, прешле су границу устаничке Србије већ 1805. године” (Влаховић 1986: 94). То је Милошу Обреновићу много сметало и за време његове владавине култ Карађорђа брисан је до те мере да се о Тополи није смело отворено писати. У том смислу, занимљиво је поменути утиске из Тополе једног од првих српских путописаца, који „под покровитељством кнеза Милоша 1826. креће на путовање по Србији, с намером да проучи земљу и њене старине” (Вићентић 2011: 189). Јоаким Вујић у свом делу описује Карађорђеву цркву, али неке податке изоставља или погрешно преноси (в. Исто). Отуда Вујићу „епитет ‘отужног ласкавца кнеза Милоша’, а замерене су му и многе нетачности” (Исто, 190). Ђорђе Магарашевић о Карађорђевој цркви и месту где је некада била кућа славног српског устаничког вође даје градитељске детаље (в. Исто), али не помиње њен заветни значај. Било је мало покушаја да се врати значај ове устаничке вароши. У том смислу, важан је опис Тополе из пера анонимног аутора, објављен 1845. у *Србским новинама*, под насловом *Писмо пријатељу*. У наредном броју објављен је, такође анонимни, *Одговор пријатељу* (уп. Исто, 192).

Страни путописци који су долазили у време владавине Обреновића, такође нису много писали о Тополи. Један од изузетака је руски путописац Евгениј Љвович Марков, који у Тополу путује крајем XIX века, у слично време када и кнез Божидар Карађорђевић. У то време још неколико знаменитих европских путописаца посебну пажњу посвећује идеји Првог српског устанка и врховном војводи Карађорђу. Занимљиво је путописно дело Феликса Каница који у Тополи борави 1860. године. И он као кнез Божидар ради цртеж цркве и имања на коме је живео Карађорђе. За цркву Каниц (1991: 336) пише да је „мала и тесна, светло се једва пробија кроз уске прозоре и да није кандила тешко би се шта видело”. Каниц с посебном пажњом пише о војводи Карађорђу, његовом животу и борби, али и карактеру. И он, као и кнез Божидар три деценије после њега, истиче да успомена на Први српски устанак, утемељивача нововековне српске државе и његове војводе још увек живи.

Поред Феликса Каница, битно је поменути и англиканског свештеника и писца Вилијама Дентона који у Србију долази 1862. године. И Дентона (в. 2013: 206) занима Први српски устанак, где он посебно истиче војничке способности Карађорђа да управља устаничким током. Скоро деценију после њега, немачки путописац Густав Раш путује по Србији и с намером да посети Карађорђево имање одлази у Тополу. О Карађорђевој цркви, врло слично Каницу, пише да „у њен заиста стешњен простор с муком допире дневно светло кроз уска напола непрозирна окна. Једно кандило баца своје слабе зраке на кнежево знамење и друге натписима украшене надгробне каменове и једну црвену, једноставну мермерну плочу” (Раш 2001: 225).

Кнез Божидар за разлику од њих не осећа стешњеност простора већ бескрајну веру у слободу, небеску, али и земаљску. Он у центар обновљене српске државе ставља етос народа који је спреман да погине за слободу. У томе види нит коју његов прадеда негује као завет Косовског боја. „Као код Срба уопште, и код Божидара Карађорђевића стално је била присутна успомена и увек жива легенда о косовском боју 1389. године, боју у коме је српске великаше потукао султан” (Pavlović 2012: 127). Надахнут великом борбом за слободу, он у Тополи иде траговима предака да осети сву величину завета. „И сам задојен таквим причама, Божидар се осећао потпуно Србином, још више у турском Призрену него на слободним црногорским висовима” (Исто). Зато је одмах после Свете

Горе морао да крене на пут у место где је устанак постао лице борбе, а њен живаљ отелотворење слободе.⁶⁰

Међутим, упркос тим идеалима чијих су висина свесни и странци, сама унутрашња политика српске државе окреће леђа Тополи и њеној историји. Иако је Шумадија срце данашње Србије, не само у географском већ и историјском смислу, њено потискивање наставио је комунистички режим. Он се природно надовезао на Милошеву политику занемаривања Карађорђа као Оца Србије, како га је назвао сам Његош. Није у питању била само љубомора према култу врховног вође коме се дивио и Наполеон, него и свест о сопственој слабости која се врло лако може угрозити. Осим на почетку XX века када је на власти династија Карађорђевић, и пре и после унутрашња политика учвршћивала је непријатељски однос према устаничкој престоници. Према сведочењу Предрага Цунета Гојковића, уредник Радио Београда Раде Ђурић опомињао га је да на концертима не помиње у песмама Шумадију, већ Мораву (Димитријевић 2020: 187). То није био усамљени случај. Тако су браћи Бајић комунисти „одузели пасоше и забранили наступе у свим друштвеним и државним установама” јер су певали о Шумадији (Исто, 195). Очито да се никада није прекинуо тај ланац обезвређивања Шумадије и Тополе што речито говори о иманентном страху оних на власти јер никада не знају када ће се појавити нови Карађорђе. Топола је устаничко тло од кога и дан-данас зазиру. Зато су огрезли у политици самопорицања.⁶¹

Упркос потискивању, култ вожда Карађорђа никада није избрисан. Кнез Божидар, пркосећи свим изазовима путовања, као поклоник долази на гроб свог прадеде, где од времена његове смрти, у тајности да власт тога времена не дозна, многи људи одлазе јер верују да је место свето и да ће им поклоњење донети спас од невоља и болести. „Долазили су верујући да ће им Бог молитвом на Карађорђевом гробу дати моћ и снагу да се зла ослободи” (Ненадовић 1883: XXXIX).

На свом ходочашћу у Тополи кнез Божидар открива свет непатворене лепоте и идеал честитости и радосног живота. Ово је била прва и последња посета кнеза Божидара Карађорђевића Тополи и Шумадији. Више никада није имао прилику да посети родно место своје династије нити да се поклони цркви коју је подигао његов прадеда. Његов последњи утисак из Тополе била је управо Карађорђева црква, као и удаљени руднички манастир Благовештење из кога је Устанак потекао. „Са ливада, подиже се густа измаглица, и док последњи пут посматрам Тополу, видим само цркву како се уздиже мало изнад магле, и осамљену веома складну, са врховима који се губе у тами, тамо у даљини, планину Благовештења” (Карађорђевић 2018б: 38).

Свежина разговора с Шумадинцима, присност као да се одавно познају, али непрестани опрез да никоме не открије свој идентитет, као и топлина утисака о вароши која чува успомену на борбу његовог прадеде, чине ову кратку путописну репортажу изванредним делом које је спрегло и лично и ауторско и донело један другачији поглед на Тополу краја XIX века. Свест о историји код људи који с поштовањем говоре о Карађорђу мора да буди снажне утиске у њему. Кнез Божидар у њиховим обичајима, речима и делима препознаје вредност неговања заветне нити и посвећене оданости

⁶⁰ Помало је чудно што једини биограф кнеза Божидара Карађорђевића, Стеван К. Павловић, о његовом боравку у Тополи пише тек неколико детаља и не више од два пасуса. Оно што је вредно у овим кратким цртама јесте податак да је кнез Божидар други члан породице Карађорђевић који се вратио у Србију после смрти кнеза Михаила. Али, из самих записа о овом путу сазнајемо колико му је значао овај кратки сусрет с Тополом и отаџбином.

⁶¹ Занимљиво је да се у доба титоистичке Југославије наставио и оснажио наратив о Србима као варварском и ништавном народу без корена. Оно што је био западни наратив откривања овог дела Балкана постао је самонаратив комуниста. На пример, Црни талас на челу с филмом Сакупљачи перја Србе представља на маргини (в. Димитријевић 2020: 194-195).

традицији. Повратак у колективну историјску и личну прошлост очито је кнезу Божидару битан и он је на неком свом личном ходочашћу у Тополи, вароши која је била средиште животне борбе његовог прадеде Карађорђа.

Путописни записи кнеза Божидара Карађорђевића о Балкану везани су највише за пишчев завичај који му је од рођења био далек и забрањен. Његови утисци о Тополи сведоче да му је она упркос даљини одувек блиска и да у њој открива радост живота спремног на жртву. На овом путу кнез Божидар открива људе који негују лучу заветне борбе његовог претка за сва времена и у свим искушењима. Долазак кнеза Божидара Карађорђевића у Тополу битно је сведочанство јер показује да српски кнез, иако одраста далеко од отаџбине, никада није престао да доживљава Тополу као средиште своје лозе и снажан генетски код који се уткао у његов осећај за свет. Зато он на ходочашће долази баш у Тополу, јер зна да је дужност сваког Србина, ма где он био, да дође једном у Тополу и да се попне на српски Олимп. Топола је срце српске историје и због тога не могу а да нас не ошину својим оштрицама мудре речи Матије Бећковића који пита „Што би Топола била тамо нека касаба кад је то главни град Србије?”⁶².

6.2.3. Обала Далмације – Босна

Из превода путних записа о Балкану сазнајемо да је кнез Божидар у ове крајеве стигао 8. августа 1894. „Изнад савремене и бучне Ријеке, трговачке луке Ријеке, са доковима препуним робе, куда се пробијају трамваји, један пут полако се успиње под крошњама дрвећа са местимице посланим каменим плочама, тако да чине степенице и воде до Трсата; неколико кућа, манастир, црква поред које две старице продају *ex-voto*” (Карађорђевић 2018б: 39). Овим описом кнез Божидар описује први сусрет с обалом Далмације која у њему очито буди носталгију минувих времена. У Трсату посматра стари замак породице Франкопан, продат лорду Нугенту, заљубљенику у Далмацију. Ту их дочекује кустос музеја Нугент који их води у обилазак замка и гробнице. Велики утисак на кнеза Божидара у овом приморском месташцу остављају хладни шимшири и усамљени чемпреси. Како ту проводи само једно поподне, нема много времена да упије дух приморског места пустих камених улица, а већ увече је на пароброду Лојд који га води даље на пут.

Наредног јутра већ је у Задру, где проводи један дан. Чини се да у Задру највећи утисак на њега оставља далматинска ношња.

„Подалеко од Ријеке, налазе се ова врата под лавом Венеције, која затварају град са лучке стране, његове мирне улице поплочане су црним и белим мермером и њима пролазе људи одевени у далматинску ношњу; мушкарци, у широким панталонама суженим у коленима чинећи гамашне све до опанака. Прслуци, кратки, тамне боје, а око струка неколико редова црвене вуне, која такође виси на калотама дечијих коралноцрвених капица, порубљених финим црним везом. Жене, у белим кошуљама са рукавицама широким и извезеним, у кецељама од штофа за ћилим, са мотивима предивних старинских цртежа, уједначених у пригушеним тоновима који разбијају белу боју сукњи” (Исто, 41).

Кнез Божидар доста пажње посвећује посматрању тамошњег живља и њихове одеће, записујући како на пијаци „на сунцу трепере чаробне боје разнобојних везова на белој ношњи трговаца” (Исто, 42) не пропуштајући да каже како су жене од којих купују

⁶² Изговорено у Краљевској винарији подно Опленца 6. априла 2023.

кецеље и кошуље веселе и пријатне. Он исто каже и за локалног водича који је, након што их је водио по граду, бринуо о њима и чак водио рачуна о цени док су куповали на пијаци, да би на растанку одбио новац који је кнез Божидар желео да му да за труд. Пише како му је, одбивши новац, на растанку само рекао „Нека Бог сачува лепу боју здравља на твом лицу” (Исто). Мора да је кнеза Божидара дирнула присност овог народа и спремност да љубазношћу сачекају и испрате странце.

Када се вратио на брод, видео је групу далматинских резервиста који ће као и он кренути ка Сплиту, а који су, након што се обратио једном од њих, били одушевљени што чују странца како говори њиховим језиком.

„Обраћам се једноме; потом, он онда позива остале: Е! Ви тамо, дођите да чујете Енглеца (путника) како говори ‘по-нашки’; то ‘по-нашки’ (наш језик), јесте српски, који је далматински у Далмацији, босански у Босни, или хрватски, црногорски, већ према земљи у којој се говори и који у разговору људи на обали зову ‘наш(к)им језиком’. Тада, сви долазе да ме виде и, попут веселих школараца, потом поседају на сам мост” (Исто, 43).

Како са заласком сунца стиже у Сплит, посматра оронуте грађевине, мермерне плоче, улице и људе који равнодушно посматрају странце док седе на улазним степеницама својих кућа.

Ујутру се испловљава за Метковић, а на том путу прво долазе до Брача, о коме му прича млади фрањевац који путује истим бродом. Он му говори о делу острва где су далматинци који су радили у Америци изградили куће, о кути која је опустошила Далмацију 1810, о замисли краљевине Илирије и Наполеоновом путу који пролази кроз ова брдовита села која су често у прошлости била на мети пљачкаша с пучине. У току пловидбе упознао је и једног босанског фрањевца у грозници због које се није усудио да говори с њим да напрезање на морском ветру не би додатно угрозило његово ослабљено стање. Даље су прошли кроз Метковић да би стигли до железничке станице и наставили пут ка Мостару. Очито да се у Мостару кнез Божидар задржао само те ноћи јер уз коментар да се овај град „једва назире у ноћи” (Исто, 49) једино пише како је један градски сержан који им се придружио на путу до хотела причао о томе како се град од аустроугарске окупације све више развија и турски обриси овог места полако постају прошлост.

Сутрадан је кнез Божидар већ на путу ка Сарајеву. У спором возу стиже да посматра крајолике који се смењују од поља већ сазрелог кукуруза и јечма, тек никлог пасуља, и зрелог грожђа преко расцветалог цвећа све до сивила и белина планина са мало вегетација. Увече стижу у Сарајево где му следи разочарање.

„Уместо мирног турског града какав смо очекивали – трамваји, предграђе са малим крчмама, немирно, загађено и бучно, где бицикличке кациге и одећа старе Енглеске завршавају на носачима, гласним и наметљивим. Скоро је читав град, који је већ изграђен по аустријском моделу, у високим малтерисаним кућама на којима се неко играо тесаним каменом” (Исто, 50).

Поред Лотија који је био очаран турским орнаментима, кнез Божидар сигурно је очекивао да ће у Сарајеву имати додир с оријенталном културом. Како је, једним делом под Лотијевим утицајем, нагињао ка источњаштву, не крије разочарање када види да град није онакав како га је замишљао. Увече не може да спава од музике која допире до његове собе и по ноћи одлази у шетњу. Тек у Мостару ће видети нешто налик на „прави турски град” (Исто, 53). Дивиће се каменом мосту „који једним тананим луком изнад Неретве, невероватном грациозношћу и на висини од које се врти у глави, спаја два дела града” (Исто). Посматраће децу како се безбрижно купају у овим брзацима, роне у вртлозима реке, а онда испруже на шљунку да се осуше на сунцу. Из описа стварамо

слику једне раздрагане атмосфере која влада градом захваљујући мостом који надвисује све разлике које су га у историји разарале.

Већ 17. августа наставља своје путовање колима ка Дубровнику. Кочијаша Мехмеда кнез Божидар описује као причљивог али поузданог. Први предах праве на извору Буне, леве притоке Неретве, која за њега „једини је обојени део усред свега сивог што је окружује” (Исто, 54). На путу кнез Божидар среће једног младог затвореника кога су жандарми ухватили када је покушао да пређе у Црну Гору. Ова дирљива сцена коју описује не говори нам само о снази романтичке љубави тога времена већ и да су такве приче важне кнезу Божидару и да је он на њих осетљив до те мере да одбија да седи скрштених руку и нуди своју помоћ. Када је поразговарао с младићем, коме је тек било седамнаест година, сазнао је да је заљубљен у једну Црногорку, коју је упознао када је дошла у Босну да посети рођаке. Младић је кнезу Божидару рекао како ће када после годину дана изађе из затвора отићи у Црну Гору код ње. Када му је понудио да је нађе у Црној Гори и пренесе јој неку поруку, младић му је рекао да „никаква реч није довољно лепа за њу” (Исто, 55). У овом делу не само да читамо о дирљивој романси између двоје младих, него сазнајемо и о кнежевој осетљивости на најнежнија осећања. Он не остаје равнодушан кад чује о судбини овог младића већ нуди своју помоћ у оснаживању ове трагичне љубави.

Док сведочи овом истинском сјају љубави, с друге стране кнез Божидар не пропушта да види лажни сјај превише нашминкане власнице гостионице у којој су те ноћи вечерали. Он је оштар посматрач света око себе и у путним записима бележи велике и мале, важне и неважне детаље који у свом сплету чине овај свет.

Наредног дана кнез Божидар опет је на путу. После смене сивила и зеленила стиже у Билећу. Иако је тек девет ујутру неочекивана група Црногораца окупљена је у игри која му не делује занимљиво, као ни музика јер у бескрај понавља три такта. Ови пејзажи испуњени су тамнијим тоновима и недостаје им ведрине коју ће пронаћи тек када се буде пробио до мора. Кнез Божидар преко планинских превоја тек увече стиже у Требиње, „разорено, уништено, заборављено” (Исто, 58). Ово је последња станица пред долазак у Дубровник и о Требињу не сазнајемо ништа из његових записа. Закључујемо да не ужива у пределима на путу од Требиња ка Дубровнику које описује као чисту монотонију.

„Сиво је свуда око нас, сиво без одблесака, без огледања на сунцу, без боја у сенкама. У даљини, затварајући равницу, у испарењима јутра, планине брзо задобијају тон између црвеног и љубичастог, али то не траје дуго, све се враћа у монотонију, сиву и зелену, у исто зеленило грабовине. Коначно, са једне узвишице, примећујемо плаво, дубоко плаво, невероватне прозрачности, седефа сунца, испресецано дугим беличастим линијама; море” (Исто).

При сусрету с Дубровником кнез Божидар диви се његовом некадашњем сјају и одолевању нападима који су га разарали али не и уништили. Овај медитерански пејзаж и богато историјско наслеђе пружају му прилику да твори контрастну слику после једноличних и сивих подручја из којих је управо дошао. Уопште, примећујемо да је његово путописно ткање резултат супротности уплетених у један велики путописни акварел. Контрасти и нагли прелази одлика су свих његових путописних белешки, дајући динамичну слику света који нам он кроз своје речи дочарава.

У Дубровнику је кнез Божидар посетио и катедралу у којој им показују реликвије, руку Марије Магдалене, кост Светог Влаха, руку светог Јована Крститеља, као и платно на коме је примљен Христ када га је Богородица донела у храм. Пред тим „обожаваним сукном” (Исто, 60) обузела су га осећања и није могао да заустави сузе.

Ове путне белешке кнез Божидар завршава описом Локрума, острва надомак Дубровника, до кога стижу барком и где влада потпуна тишина. Далеко од вреве

ужурбаног града, острво које ретко кога остави равнодушним, „Локрум чува сећање на своје мртве у плавичастој сени” (Исто, 61). Чини се да током читавог пута кнез Божидар успоставља присан однос с морем. Према његовим записима, сваки приказ извире из мора, све ту почиње и на мору се и довршава. Као да никада неће бити сит тог плаветнила које мора да је видео као огромно сликарско платно на коме се може насликати читав живот. Море не дозвољава ниједном приказу да буде статичан у чему кнез Божидар проналази лепоту несталне сталности.

На путовању по Далмацији и Босни скоро сваки пут после једноличног пута стиже у шаролики свет испреплетаних верских обичаја, ношњи, култура, снажних фолклорних набоја. Ту динамику која обликује овај део света кнез Божидар Карађорђевић добро разуме. Контраст оријенталне затворености и медитеранске отворености дају овом месту егзотичност која му годи, а наглашена разноликост оријентално-европске раскрснице задовољава његову жеђ за овим просторима на размеђи светова.

6.2.4. Црна Гора – Албанија

Кнез пише да у зору напушта Дубровник који се не распознаје у јутарњој магли. Упутио се ка Црној Гори и у првом сусрету овим подручјем опет истиче контраст лепоте бококоторског залива који ће пресећи једноличност увек истог мора. Кнез Божидар и у овим описима служи се контрастима да појача утисак новог места и да читаоца преведе из старог у неки нови свет.

„Море, тамноплаве боје, увек истоветне свиленастоплаве боје, веома непомично, једнолично, са врховима својих стена, без жала, без залива, без ичега што би сведочило о животу покрај њега: у свом сјају, свагда истом, постаје све тужније, све више плаво како се сунце подиже.

Испред нас, широки залив, дубок, окружен вегетацијом, који се завршава, тамо, на свом крају, силним стеновитим масивима: Бока которска. Све живи, вода се покреће, задобија боју различитих нијанси. Одроз зелене боје дрвећа тамним линијама сече палете тамножуте боје, одраз тла које таласи комешају. Лакше се удише ваздух шибан ветром. Подаље је један слап који се пресијава на сунцу, жуборећи полагано” (Исто, 63).

Стиче се утисак да залив Боке которске прекида сивило својим шаренилом и ведрином олакшава и омекшава унутрашњи свет посматрача. Кнез Божидар био је врло осетљив на промене у природи и умео је да их вешто запази и прецизно опише у својим путним белешкама. Увек су прве слике сусрета с новим местом прожете контрастима у природи и на неки начин, оне успостављају ритам наредних дешавања.

Време када кнез Божидар обилази Балкан, и касније Индију, обележено је механицистичким погледом на свет и све тананијим духовним везама са природом. Описи природе често су искључивали духовну димензију света и све што се рађало, расцветавало, мењало и умирало у природи за њих није имало много важности. Кнез Божидар у својим описима првенство даје управо природи у којој све почиње и све се довршава. Свако јутро почиње буђењем природе да би тек онда приметио и грађевине и људе око себе, увек нам откривајући дубљи смисао човековог постојања. Динамика природе надахњује кнеза Божидача много више него што то чине људи и предмети које на свом путу види. Путописна динамичност у овим белешкама подстиче се и честом променом места, сменом дана и ноћи, с пратећим описима, покретима коња,

непрегледним путевима, мрачним превојима, отвореним пољима, сменама кршних стена и равница.

На броду пролази кроз Херцег Нови, Пераст, Котор и све га углавном подсећа на Венецију. Србију у овим записима помиње само када види Црногорце који носе црвене капе, везане златом и покривене црном свилом, „бојом жалости за великом Србијом” (Исто, 64).

У сумрак, искрцава се с брода и коњима иде ка Цетињу, док му се Бока которска издалека чини као „нестварни пејзаж бескраја” (Исто, 65). Крајолик Црне Горе ускоро постаје огољен, стеновит, мрачан, а отвореност мора замењује се претећим крајолицима обученим у мрак. Чак примећујемо да је ово ретка прилика када кнез Божидар пише о нелагоди коју осећа окружен тако необичним готово мртвим призором.

У свитање коначно стиже у Цетиње, „укљештено између две високе планине” (Исто, 66) у посети кнезу Николи. Црногорски престолонаследник дочекује га срдечно и жели да слуша о Паризу. Дан проводе у разговору, песми, тенису, а увече одлазе у Белведере. Друштво су им кнез Никола, кнегиња с кнегињицама, брат Мирко, грофица од Серсеја, супруга отправника послова Француске и први руски секретар. Кнез Божидар бележи како разговарају о Паризу, Академији и париском кабареу *Црна мачка*. Чини се да му прија ово друштво, где коначно не мора да скрива свој идентитет. Али не пише да су разговарали о приликама у Србији, његовој породици или животу у изгнанству. У својим записима не одаје ништа из приватности кнежевске породице или разговора с њима. Чак не помиње да је ту први пут срео свог рођака Петра, о чему пише његов биограф Павловић (2012: 76). Могуће је да баш зато у неколико наврата пише како су се водили разговори о Паризу, како не би писао о ономе о чему су разговарали, чувајући пре свега приватност породице црногорског престолонаследника.

Иако се овде задржао врло кратко и није могао ближе да упозна земљу и народ, кнез Божидар изнео је више детаља који могу да послуже да формирамо слику о Црној Гори краја XIX века када је овај део Балкана већ популаран међу европским путницима, али још увек велики део њих не може да се отргне од стереотипне слике о народу који ту живи. Описује тешко проходне путеве кроз црногорске кршеве, неприступачне терене, али и раскошну лепоту крајолика који се издижу изнад мора. Оваква лепота настала у кршевитом пределу сведочи о Црној Гори и њеном народу као горостасном, дивљем, али истовремено чудесно лепом.

Већ сутрадан, упутио се Ријеци, кнежевом зимском конаку на Скадарском језеру. Иако се ту задржао само кратко, на вечери, ово место допало му се у свом складу и малености.

„Попут је играчке, ова мала Ријека, са својим, тако старим, тако трошним мостом на два неједнака свода; тргом на којем се налазе радње, широм отворене, где занатлије поткивају, искивају метал, шију, под свећама чија се светлост пробија кроз велике бокале пуне воде. На свим кућама дрвени балкони, са којих се шири мирис цвећа, које одозго додирује пролазнике” (Исто, 70).

После вечере укрцавају се на јахту кнеза Николе, укотвљену на дубљем делу Скадарског језера, како би испловили ка Скадру. Тамо их дочекује права врева живог и ужурбаног турског места.

„Шетња кроз град. У близини хотела., бучни базар, са великим тезгама воћа, овцама окаченим за стрехе месара, пуно предмета од бакра, гвозђурије. Усред свега тога, врве деца, слепци, теретни коњи, гамижу по ситној, оштрој калдрми, каква се налази по целој Турској. Затим гробље, разлокани путеви; и када помислим да смо се већ удаљили, напустили Скадар, пред нама се појављују џамија, касарна, купатило и нема краја граду који је докон и неразумно раштркан,

са кућама раздвојеним великим необрађеним пољима на којима понеки нахерени камен означава место древних гробница” (Исто, 72).

Мора да су кнезу Божидару пријали ови контрасти малог и великог, мирног и ужурбаног. Посматрао је тамошњи живаљ, како „пролази горе доле, нестаје у диму наргила, у омаи сунца и жамора” (Исто). Како проводи три дана у Скадру, имао је довољно времена да осети атмосферу овог места, које би се вероватно због турског стила допао његовом пријатељу Лотију. У Скадру му је француски конзул, господин Д, чије нам име не открива помогао у тешком подухвату да нађе коње за пут преко планина Албаније. Кнез Божидар пише како је с њим још и његов сапутник, али не открива о коме је реч, водич кога описује као потпуно бескорисног и један „приглупи и поносити Албанац, зверског изгледа, на чијем лицу понекад заблистају очи и осмех благ као у детета” (Исто, 74).

Преко Албаније кнез Божидар путује на слабашним коњима и овај део пута је можда и најопаснији због наоружаних људи које туда срећу. Ово је једини део у коме пише о томе како је пут био неудобан, како су ручавали у неуљудним гостионицама и спавали у неком страховито прљавом хану, што су детаљи које је занемаривао чак и на свом путовању у Индији.

„Хан, бакалница и коњушница, у којем затичемо око нејаке ватре караван који превози уље. Смештамо се близу ватре; не успевамо да једемо страхоте које се осећају на лој и лежемо празног стомака. На земљи један прекривач; то је постеља.

Ватра скоро да више не светли. Људи спавају, а само коњи настављају да се комешају вукући уларе. Ова чудновата коњушница, сва од мириса уља, дима ватре и цигарета, ови сумњичави, у бело одевени Албанци, који спавају ту, близу мене, са оружјем које им пресијава за појасом, изазива у мени очајање што сам далеко, далеко... води ме у тугу која се претвара у кошмар” (Исто, 76–77).

Ови описи албанских предела, мрака који их окружује, речито говоре о немиру који је завладао у срцу младог Карађорђевића који се обрео у непријатељској земљи. Први пут у његовим путописним белешкама стичемо утисак о некаквој претњи која се промаља из пејзажа. Он је у свим другим путним белешкама, што ће се посебно видети у његовом путовању по Индији, у сваком делићу земље проналазио нешто лепо, радосно или смислено. Када је реч о његовом најобимнијем путопису, *Записима о Индији*, ни у једном тренутку пејзаж није претећи, чак ни када се налази у уском кланцу Кајбер Паса, на путу ка авганистанској граници, окружен разбојницима. Ни тада не осећамо напетост и претњу, нити међу редовима проналазимо да му је нелагодно, што је био случај с многим другим путописцима који су у дивљини Индије непогрешиво видели мрак, претњу и чак смрт. И у најтуробнијим сликама, као што ће бити описи куге у Индији, нема ни трунке суморног осећаја какав прожима његов пут кроз Албанију. Све је претеће и осећа се немир између ових редова путописа. У Албанији тек осећа како је далеко од куће. Остаје нејасно на шта кнез Божидар мисли када пише о очајању што је далеко – далеко од Француске, или можда далеко од Србије. Међутим, то нам никада неће бити дато да знамо. Остаје само да претпостављамо шта се скрilo иза његове нелагоде на овом путу.

Киша која пада откако је започео пут кроз Албанију, у овим путним белешкама само доприноси осећају узнемирености и мучнине. За њега је земља којом пролази увек иста, што додатно доприноси осећају да никад неће изаћи из тих једноличних предела у којима киша не престаје.

„Једноличан пејзаж, иста зелена и црвена планина, виша, нижа, идентичног облика, заобљена при врху, која се полако шири при дну, увек зелена

и црвена. Око нас, ништавило; нема појединачне стене која би зауставила поглед нити дрвета; а у даљини увек зелене и црвене планине.

Под кишом, гацамо стазама, улазимо у јаруге; а онда добар део дана, корито реке, један поточић, служи нам као пут. И, тражећи плићак, прелазимо воду двадесетак пута, мокри, смрзнути и тако несигурни на седлима која, при сваком кораку, прете да се изокрену” (Исто, 77).

Једноличан предео не надахњује га да га боље опише већ се концентрише на своја осећања немира и муке која ће се доласком до коначишта само умножити. Његови описи прљавих ханова у којима одседају и ноће доприносе осећању мучнине овог пута који, чини се, никако да се заврши, баш као ни киша која је у потпуном складу с путниковим унутрашњим светом. Излазак из туробних предела „земље без културе, без цивилизације, скоро без становника” (Исто, 79) кнезу Божидару донеће олакшање. Он жури да их што пре напусти и стога иде доста брже од својих сапутника и чак убеђује чувара моста, Албанца, да га пусти да пређе мост, а водич ће донети пасош и платити мостарину. Али, чувар је лагано подигао пушку и окренуо је ка кнезу Божидару, што је био довољно јасан знак да не може даље и да мора још мало да остане у земљи у којој се тако лоше осећа.

Тек послеподне стигли су у Призрен, град „избоден белим минаретима” (Исто). У Призрену кнез Божидар размишља о прошлим временима када град није био тако „турски”. Док посматра „веома лепе џамије, старе цркве које су Турци, након Косова, отели Србима” не пише о томе како се у тренутку посете осећа у овом отетом српском граду, иако је до сада већ навикао читаоце да у овим редовима прочитају и сазнају и о његовом унутарњем доживљају.

„Српска деца воде нас кроз град, казују нам џамије по имену, мостове, куће у којима живе важне личности.

Потом горе, на брду одакле се види рушевина на врху стене, орловско гнездо, стари српски замак који су Турци разорили, говоре нам о ‘српској отаџбини’ и о њиховој чврстој нади да ће је видети обновљену, о обележавању дана Косова сваке године... како би у срцу задржали сећање на слободу.

И, типично за Словене, преплићу те озбиљне приче са смехом, псовке са мноштвом ‘пошалица’ упућених Турцима, којима се подсмевају пошто нису у стању да их се ослободе” (Исто, 81).

Кнез Божидар очито је добро познавао нарав Словена. Осећа се и његова блискост с народом коме својим пореклом припада. Иако немају исто искуство живота, не осећа се психолошка, а ни духовна удаљеност. Немир који осећа у непријатељској Албанији изненада престаје са сусретом растерећеног српског живља који и у стању ропства има више духа него они на слободи. У овим кратким белешкама са пута по балканском полуострву јасно се открива личност кнеза Божидара, о којој, како је већ напоменуто, не знамо много. Из редова путописних записа оцртава се његов лик коме смета једноличност предела, не прија хладан звекет оружја, а не одговарају ни прљави и хладни ханови у којима одседају. Он се гнуша пејзажа без боја лишених животне радости. Тек у расцветаним или бујним пределима његов дух се буди и радује свету око себе. Прија му бескрајни обзор мора, зеленило бујних шума, цвркулт распеваних птица и шарена лепеза цвећа. Његов романтичарски дух ослобађа непрегледни сплет боја и облика. Стога, можемо јасно да увидимо како предели утичу на његов унутрашњи свет и ослобађају или стешњују његово писање. Функција његових описа је емотивна у истој мери колико је и естетска.

Тако се брзо и нагло смењују описи и његово расположење које их прати. За разлику од звецкања оружја Албанаца које су на путу сретали и њихових пуцања из пушака којим су се јављали једни другима (уп. Исто, 78), сада Призрен напуштају у

друштву веселих Срба који свирају гусле и певају, увесељавајући их током читавог пута (уп. Исто, 82). У редовима његовог текста јасно се види прелаз из једног туробног у раздрагани свет. Живописни приказ српског живља мора да радује његово сетно срце док путује са Србима којима не открива своје порекло.

Последњи део ових путних записа кнеза Божицара Карађорђевића доноси слику широког и равног косовског поља, средишњег места српске средњовековне државе. Косово поље види као живу слику славне српске историје у чије се редове крвљу уписао и његов прадеда. Широко српско поље, окружено високим планинама, натопљено крвљу за слободом и прожето легендама о славном Цару Душану, последња је слика којом завршава свој кратак пут по српским земљама и балканском полуострву. Њоме писац изражава и свој национални понос што је поникао из тако силне земље славне прошлости.

6.3. Закључне мисли о *Путевима Балкана* кнеза Божидара Карађорђевића

Из контекста белешки под насловом *Путевима Балкана* закључујемо да је кнез Божидар Карађорђевић желео да из прве руке доживи сусрет са светом коме од детињства није имао прилике да припада. Кратко бележи своје сусрете са српским народом, али већ иза тога можемо да назремо сету због одвојености. Ипак, иза емотивности једног српског кнеза који живот проводи у изгнанству, назире се изоштрен опис предела, људи и ситуација које дочаравају овај свет краја XIX века. Пркос животне радости у тешким условима складно је описан у његовим записима о Балкану. Иако је реч о врло кратким и вероватно успут писаним путописним белешкама, оне су успеле да ухвате дух овог народа боље од многих других који су ту живели, боравили или истраживали његове особености.

Његови путописни записи о Балканском полуострву складан су спој описне и фактографске путописне прозе високих уметничких домета. У овим путописима готово да нема фикције, иако је Борм (в. Borm 2004: 15) указивао да се она у фактографским путописима тешко могла избећи.⁶³ Дубока повезаност са родним местом свога праоца Карађорђа, као и таленат за приповедање чине ова сабрана искуства путовања по Србији вредним записима не само у литерарном већ и историографском смислу јер је пејзаж Шумадије живо и детаљно представљен.

У путним белешкама по Србији у делу кнеза Божидара својствена је употреба првог лица јединине односно изједначавање путника и путописца. У путопису о Индији путник односно путописац јавља се спорадично, док се првенство даје пределима, знаменитостима, народу, биљкама, животињама, живим и немим споменицима индијске културе. У путописним белешкама којима описује свој пут по балканском полуострву он отворено пише о себи и, посебно у Србији, размишља о сопственој улози у свету који по први пут непосредно доживљава и из кога је био неправедно, још као дете, отргнут. Наглашена је лична перспектива, повремено претварајући спољашње просторе у унутрашњи доживљај света, а неретко је његова путописна проза о Балкану прожета истинском тугом. Он зна да припада Балкану и његовој култури и због тога вероватно не може да се отргне личном доживљају, како је то успевао у путопису о Индији. Иако кнез Божидар Карађорђевић има више отаџбина, Србија има посебно место у његовом срцу. Отуда не чуди што по повратку са овог путовања, кнез Божидар у Бечу присуствује „освећењу нове српске православне цркве у присуству цара Франца Јозефа и посланства Србије” (Pavlović 2012: 82).

Као што је Ребека Вест, ауторка једног од најбољих путописа о српским земљама икада написаним остала непозната српској јавности и о њој се не није много говорило, кнез Божидар поделио је сличну судбину, иако је један од најдаровитијих Вождових потомака који у својим путним белешкама отворено исказује велику љубав према Србији. Њих двоје, иако Ребека Вест у Србију долази неколико деценија после кнеза Божидара, привлачи слична нит, а то је лоза Карађорђевића. Ребека Вест за Србију се заинтересовала први пут када је чула за убиство краља Александра у Марсеју (Вест 2004: 12). Можда је управо припадност Карађорђевићима, идеолошка у првом и крвна у другом случају, довела до тога да ова два врсна путописца у Србији остану под велом заборавља који се тек у ретким, свакако драгоценим, случајевима открива.

⁶³ Борм је у путописном жанру признавао нефикционалност као основно обележје, али фикцију није негирао већ истицао њену улогу.

Оно што свакако додатно спаја Ребеку Вест и кнеза Божидача јесте искрена љубав према Србији, иако и једно и друго припадају западној цивилизацији, где одрастају, школују се и стичу искуство света. Ауторкино темељно упознавање српских и југословенских простора, потпомогнуто вођењем врсне личности наше културе, Станиславом Винавером, обликује њену проницљиву свест о овом делу света, за који сматра да је неправедно жртвован, клеветан и омаловажаван од стране западних сила. Доживљаји на путу подупирали су њену љубав према југословенским и српским пределима и људима. Лична жртва, као и борба за слободу, постају кључне теме путописа *Црно јагње и сиви соко*. Слично, кнез Божидар, док пролази кроз широко Косово поље, присећа се борбе за слободу и жртве коју је у њено име српски народ поднео. И Ребека Вест и кнез Божидар Карађорђевић, чије је рођаке она ценила, сматрају српски народ витешким, спремним на борбу против ропства по сваку цену, а на косовском пољу осећају снажне налете истовремене радости и патње због судбине српског народа и колективног страдања. Оно што је сигурно, и за Ребеку Вест и за кнеза Божидача Карађорђевића обилазак српске земље важан је пут преображаја и бољег упознавања властитог бића.

У путописима по балканском полуострву, иако се то можда у неким тренуцима чини, заправо није реч само о географским кретањима и кратким белешкама о пређеном путу. Кнез Божидар Карађорђевић трага за својим идентитетом, коренима, религијом, смислом који недостаје човеку одраслом у изгнанству. Читајући његове утиске из Тополе можемо да се уверимо у пуну свест о свом пореклу, о српској традицији и свему ономе што је њега одредило да израсте у таквог човека, да га определи на поклоничко путовање у земљу из које су он, његова породица и народ потекли, да остави сведочанства о свему што је у тој земљи видео. Србију, земљу у којој је рођен, али није могао да је запамти јер је убрзо по рођењу напустио и никада се више није вратио у њу, очито је била урезана дубоко у његовој свести и срцу и није му била нимало непозната. Он се добро сналази први пут у њој јер је очувана у његовој свести. Србија је за њега неизбежна стаза да се сретне сам са собом и пробуди свест о припадању. У овим путописним белешкама не чуди нас отуд што запажамо и елементе аутобиографије, његов покушај да себи појасни ко је и одакле долази, ко су његови и за шта су живели. Ово путовање носи лични печат једног балканског и српског кнеза, док ће његов поетски израз доћи до изражаја тек у путопису о Индији где ће се видети и сва раскош његовог списатељског талента.

7. КЊИЖЕВНА ИМАГИНАЦИЈА ИНДИЈЕ КРАЈА XIX ВЕКА

Да би се мисаоно обухватила Индија кнеза Божидача Карађорђевића, треба сагледати шири европски контекст јер је његов путопис о Индији, писан у деловима, а онда спојен у целовити рукопис, намењен страној публици. Извесно је да кнез Божидар Карађорђевић никада није ни помислио да ће једног дана тај рукопис бити доступан и на српском језику јер је реч о опису земље која је била занимљивија Западној Европи због њених колонијалних интереса. Истоку Индија није била занимљива на начин на који је побуђивала Запад.

Писан за српско, француско, енглеско или неко друго читатељско окружење, стиче се утисак да ове путописне белешке нису имале читаоце у виду. Кнез Божидар Карађорђевић као да пише књигу зарад књиге, описује Индију зарад Индије, не размишљајући о томе шта ће даље бити с овим рукописом и какав ће књижевни успех доживети.

Пред сам пут кнез Божидар чита књиге својих пријатеља, *Освајање раја* Жидит Готје (Judith Gautier) и *Историја индијске књижевности* Жана Лаора (Jean Lahor) што усмерава његово занимање за индијску културу, а не привреду. Њега земља смештена у параграфе и колоне не занима и зато му се не допада књига коју су му препоручили да се боље извести о Индији.

„По мом аутору, а на основу најпрецизнијих прорачуна, у Индији влада такво обиље, такав ред, такво административно савршенство... а са хиљаду страница исписаних веома финим словима шири се неизмерна досада која у мени брише сваку жељу да видим земљу која је тако методично уређена, тако нивелисана и пописана... чита заносне приче о Индији коју Готје описује као рајску земљу” (Карађорђевић 2018а: 3).

Кнеза Божидача замара и сама идеја Индије у колонама и административним претинцима. Његов циљ, већ од првих страница, чини нам се потпуно је другачији и није у складу са намерама других европских путописаца који у Индију одлазе зарад историјских циљева.

„Надилазећи историјске слике које Европа одавно има о Истоку, он у Индију одлази с јединим циљем да духовно захвати њене разигране боје и разлије их на платно уморне и суморне Европе. Његов естетски осећај Индије није усмерен предузетничким доживљајем света, већ ојачан аристократском слободом духа” (Петровић; Стевановић 2020: 76).

После уводне белешке, у којима говори о намерама свог пута, као и надахнућу које црпе из књижевних дела својих пријатеља Жана Лаора и Жидит Готје, писац земљу коју описује у путопису лишава свог присуства као путника, сведока, аутора. По моделу жртвовања аутора зарад дела, иако не бисмо тврдили да је овде о томе реч, кнез Божидар као аутор „нестаје” да би допустио делу да неометано прикаже Индију онако како је она могла да се доживи крајем XIX века, без даљих објашњења или коментара у вези са сценама које као на некаквим платнима промичу пред читаоцима. Зато се радовао Индији какву приказују Готје и Лаор, чезнући да и он буде део те чаробне земље. „У тим магијским бајањима, свежим попут мириса и светлости индијских ноћи, Жан Лаор ми је показао природу коју је тај дубоко песнички народ преобратио у религију: киша, сунце, олује, дани, ноћи... обожени у једној бескрајно лепој митологији” (Карађорђевић 2018а: 5).

Индија у време када кнез Божидар Карађорђевић одлази да је ближе упозна, као и неколико векова пре тога, заиста привлачи много путника. Путовања су у овом веку

знатно лакша него пре. Томас Кук (Thomas Cook, 1808–1892), зачетник модерног туризма, довео је до омасовљивања путовања омогућивши добру организацију пута, водиче, преноћиште и заштиту. Већ тада постоје и туристичке брошуре (на пример водичи Џона Мареја (John Murray, 1808–1892) или Карла Бедекера (Karl Baedeker, 1801–1859) с корисним упутствима за путнике. Кнез Божидар Карађорђевић, сем неколицине индијских племића с којим га повезује пријатељ Спилман, нема никакве гаранције за овако далек пут на који одлази потпуно сам, ограничених средстава, али с бескрајном жељом да се отисне на ово путовање. Он у том смислу није класичан путник јер је његов пут врло ризичан, неизvestан и мало испланиран. Ни данас туристи не воле да обилазе Индију без водича или осигурања, што речито сведочи о авантуристичком и храбром духу кнеза Карађорђевића који то чини више од једног века раније. Његову одважност показао нам је на свом путу по Србији, где је ризиковао да га као припадника прогнане династије утамниче, а доказао током свог седмомесечног боравка у Индији без много гаранција да ће се тај пут безбедно окончати.

Путописи о Индији, махом написани из пера британских путника, најпопуларнији су у периоду од XVI века, када се она открива, све до XX века. Стога није непознаница да је Индија четири века велико надахнуће путницима и путописцима који одлазе на Исток, пре свега трагајући за ресурсима другог света, а онда и за егзотиком какву Запад до тада не познаје, а чак ни не успева да замисли. Данас, са сигурношћу можемо рећи да је Индија била много важнија као идеја, него као географски ентитет. Када се из данашње перспективе сагледа заинтересованост за индијски потконтинент, она је за Европу можда највеће откриће. Марсел Пруст у *Потрази за изгубљеним временима* даје упутство шта радити пре апокалипсе – обићи Лувр и посетити Индију. „Индија као да је родно место неке неодољиве силе која побуђује сваку осетљиву душу да крене у потрагу за изгубљеним временом” (Петровић 2018: XXII).

Индија у тренутку када је човек са Запада открива већ одавно је изучила филозофију, астрономију, разне науке, има своје религије, обичаје и свакодневне ритуале, богату и разноврсну исхрану, велелепна здања и храмове, јединствену уметност. Али, она духовношћу која се битно разликује од рационализма Европе побуђује људе да је изнова откривају. Истовремено, за западног човека она је један нови, млад и несазрео свет који треба увести у окриље моћне западне цивилизације. Просвећени човек Запада себи је зацртао мисију да све друге народе који заостају у програму цивилизацијског развоја привуче свом начину размишљања и смести у претинце свог рационалног погледа на свет.

Прва програмска путовања у Индију и открића њених богатстава удахнула су у XVI веку нови живот европским идеалима. Они се све више окрећу понуди индијског потконтинента. Предмет њиховог интересовања су најпре природна и рудна богатства. Тако су први европски путописи посвећени Индији пре свега материјални. Путописна дела европске културе стварана су с одређеним циљевима, у практичне сврхе, изостављајући етичко-естетске, културолошке доживљаје индијског потконтинента. Они су пре свега друштвено и геополитички детерминисани и доприносе образовању једноличне представе о Другом у овој књижевној врсти. „Путописна књижевност постала је помодни жанр и дала значајан корпус текстова у читавој Европи, с тим што је на најшири и најтоплији пријем наишла у Британији, која је имала најбољу прилику да популарише одређене ставове међу релативно најбројнијом публиком” (Todorova 2006: 191). Култура и уметност Индије у Европу су дошли само фрагментарно, кроз селективну перспективу тадашњих путника и путописаца који су извештавали о оним детаљима битним за европски истраживачко-освајачки свет.

Занимљив је податак да су у Британији од Доба открића путописи били „на другом месту по читаности одмах после романа” (Исто). Путописна проза служила је да најбрже шири интересе Империје међу домаћим становништвом и да унапред и изнова оправдава њене колонијалне активности. Знање о различитим крајевима света преношено је широм енглеског говорног подручја и енглески путописи постали су један од битнијих извора информација. „Оријент, чија се неопипљива природа тако разликује од конкретности Балкана, пружао је могућност бекства од цивилизације. Исток је, уопште узев, за Запад био егзотично и имагинарно царство, земља легенди, бајки и чуда; он је био оличење његових жудњи и могућа алтернатива прозаичном и профаном свету Запада” (Исто, 11).

Едвард Саид се у свом најчувенијем делу *Оријентализам* објављеном 1978. бави разобличавањем таквог дискурса о Истоку, супротстављајући се историјском знању које је овладало и светом Запада и светом Истока. „Све у свему, литература која припада овим искуствима образује један изнутра структурисан архив. Из тога произилази ограничен број типичних енкапсулација: путовање, историја, прича, стереотип, полемичка конфронтација. То су сочива кроз која се доживљава Оријент и она обликују језик, перцепцију и видове сусретања Истока и Запада” (Саид 2000: 82). Скоро век пре њега, такав историјски дискурс покушао је у свом писању да разобличи кнез Божићар Карађорђевић, представљајући Исток као извориште културе и неспутане радости, описујући његове лепоте и обелодањујући поједине истине о колонијалној управи британске круне, као што су кампови гладних, изабљивање индијских надничара, или понашање британских службеника у Индији.

Саид (Said 1993) је деветнаести век Европе видео као време репресије према Другом јер се његов глас систематски ућуткивао. Индијцима, и другим „откривеним народима” није се признавао глас јер се сматрало да не деле рационализам просвећене Европе. О њима се писало као о објектима западноевропских открића и ту није било места за другачије ставове. Чак и када би путописци одлазили с идејом да ближе упознају индијски свет, одлазили би с предубеђењем и унапред формираним сликама Индије које су онда само кроз неке своје примере и искуства потврђивали. Зато нису ни били у стању да прозру колонијалне наративе и увиде праву слику. На путу су се укрштали само са својим очекивањима и неретко закључке доносили у складу с њима. Тако се књижевна слика Индије пресликавала с путописа на путопис.

Управо из поменутих разлога, разумевање књижевне имагинације Индије захтева не само књижевно већ и културолошко сагледавање. Путописна проза пре свега била је културолошки мотивисана и не може се ограничити искључиво на књижевну анализу јер су путописи добрим делом и историјски документи. Стога њихово проучавање захтева интердисциплинарни приступ који комбинује књижевну критику, историју и културну антропологију како би се што боље разумео значај путописне књижевности и улога путописа (и путописаца) у преношењу културних значења и обликовању европског погледа на Индију.

7.1. Откривање Индије кроз путописе

Да би се јасније сагледала слика Индије кнеза Божидара Карађорђевића који у њу одлази крајем XIX века, када је колонијална управа у пуном замаху, морамо дати друштвено-историјски контекст развоја путописне књижевности о Индији и сагледати како се Индија постепено откривала, не само у књижевности и култури, већ и у историјској перспективи. Није једноставно сагледати сложен однос путописне књижевности и колонијалне управе, али на примеру Индије он се довољно јасно оцртава, што је и кнез Карађорђевић, иако у Индију сигурно није могао да оде добро упознат с британским праксама које су се дуго скривале, путујући по Индији увидео. Он је на те проблеме на неколико места у свом путопису и указао, представљајући светској публици шта се заправо догађало на тлу индијског потконтинента, иако то није била сврха овог путописа.

Откривање Индије као издашне тржнице за потребе британске империје побудило је многе становнике Острва да од краја XVI века крену у ову далеку и егзотичну земљу трагајући за њеним богатствима и обиљем. Не само књижевници и уметници, већ много чешће трговци, истраживачи, дипломате, војници, мисионари, лекари и чиновници одлазе на далеки пут до Индије како би истражили њено богато тло. Европа је дуго била опседнута Истоком и пре свега Индијом. „Дела Марка Пола и других источњачких путника на многим језицима кружила су Европом од почетка XV века” (Nayar 2012: 14).⁶⁴ Дуго се припремао терен да се озбиљније крене са истраживањима Истока. Енглези су у ствари први модерни путници и због колонијалних освајања код њих се традиција путовања много више развија него у другим деловима света. Многи Британци са задатком да извести о далекој непознатој земљи слали су или касније штампали своје путописне белешке нудећи читаву палету занимљивости о Индији. Ове „занимљивости” и „новитети” били су роба, зачини, драгуљи, злато, сребро, тканине... Многим путописцима путна географија дала је легитимитет писању. Почели су да пишу исцрпне путне белешке како би што верније (о квалитету и количини) обавештавали о местима које њихови сународници до тада нису имали прилику да виде.

„Књижевност има посебно место у схватању Индије јер је прожимање реалистичке или фантастичне књижевности и друштвених услова било пресудан подстицај за истраживање и освајање овог дела света. И пре и по независности и подели потконтинента, Индија је у жижи занимања Европе која је вековима открива, а посебно када се окреће ужурбаном развоју индустрије стасалој на сировинама с Истока” (Петровић; Стевановић 2020: 75).

Како је време одмицало, све више је расла жеђ за Индијом и путници почињу да трагају за егзотиком. Егзотичне жене, украшене златом, ароматични зачини и друго биље, бујни предели, драго камење, укусна храна и необично воће мамили су чула Европљана којима тмурна и сиромашна Енглеска није могла да задовољи ни најосновније потребе. Није тајна да је чак и исхрану Енглеца определила индијска храна (уп. Belton 2015). Први путници и освајачи враћали су се у Енглеску с откривеним новим укусима и када се прате извори индијске хране долази се до податка да је међу првим љубитељима био Едвард Тери (Edward Terry), још у XVII веку (в. Исто). Тери је у Индију отишао као службеник Источноиндијске компаније и придружио се амбасадору Роу (Sir Thomas Roe) на путовањима по југу земље. Сер Томас Роу аутор је једног од првих

⁶⁴ У оригиналу: “This cultural imaginary in Europe had, for a very long time, been obsessed with India and the East. Works by Marco Polo and other Eastern travelers circulated in Europe, in many languages, from the early fifteenth century.”

путописа о Индији. Касније је Едвард Тери писао о Могулском царству и храни југоисточне Азије. Његово чувено дело *Путовање у источну Индију* (*A Voyage to East India*, 1655) било је једно од популарнијих дела о Индији у то време, а Тери је до детаља описао етничке групе, религију, културу и језике индијског народа, и по први пут је Енглезима описао начин индијског вегетаријанства.

У књизи *Путовање у Источну Индију* не крије усхићење пред богатствима индијске земље. Тери (1655: 92) је индијски потконтинент доживео као „најпространију и најплоднију краљевину... која толико обилује свим потрепштинама за употребу и служење човеку, да га нахрани, одене и обогати...”⁶⁵. Оно што је Тери видео у Индији било је заједничко за већину Европљана тога времена и у каснијим путовањима. Они су посматрали ту чудесну земљу „изобила” како је Тери рекао, а затим се враћали у Британију са најфасцинантнијим извештајима о богатству земље, много плодније од британског острва (в. Nayyar 2005). Апетит Енглеза растао је са сваким новим извештајем, а све већи број путника отиснуо би се на опасан и далек пут да утоли своју жеђ за овим новим и непознатим укусима. Касније ће председник Управе прихода у Мадрасу, британски официр Џон Саливан (John Sullivan), добро сумирати политику Империје речима: „Наш систем делује као сунђер, црпе све добре ствари са обала реке Ганг и цеди их на обалама Темзе” (Dutt 1956: 140).⁶⁶

Мало по мало, Индија је постала средишња дестинација британских радозналаца и најамника с циљем да њено обиље допреме у британску империју. Мало њих је занимала индијска вековна култура или њен дух. Они су углавном изазивали чуђење и нелагодност код европских путника. У начелу, британски путници по Индији имали су амбивалентан став – дивили су се њеној плодности и истовремено бојали, а чак и гнушали њене дивљине. Сви британски путници који су имали велику страст према тачности ужасавали су се индијског кашњења и слободе од механизма времена. Али ту нелагоду и гнушање надокнађивала је разнолика дарежљивост богате индијске земље.

Парадигма енглеске путописне прозе о Индији од XVI века наовамо сводила се на прагматична програмска истраживања богатстава и каталогизацију, односно попис са свим детаљима како и где пронаћи пашмину, сандаловину, зачине, злато, драгуље и све што је тадашњем британском царству недостајало. Записи о крајевима које су путописци посећивали нису били само описи већ пре свега упутства где шта тражити.

„Период 1600–1750 за Енглезе био је пробни истраживачки период Индије” (Nayyar 2005: 214).⁶⁷ Повељом краљице Елизабете на прагу XVI века оснива се Источноиндијска компанија која битно одређује даљи ток откривања Индије, а која је у вези с овим путописима. Трговци су финансирали путнике очекујући детаљне извештаје на основу којих ће касније извучити велику новчану корист. Путнике су учили како да састављају извештаје и мапе. Френсис Бекон (Francis Bacon) у то време саставља чувени спис „О путовањима”⁶⁸ у коме наводи прецизна упутства за писање извештаја о путовању. Он даје смернице шта видети и како виђено читаоцима прецизно пренети. Многи путници и путописци тога времена доследно прате Беконова упутства и на тај начин састављају белешке. Наравно, овде није реч о путописцима у правом смислу те речи, већ о дописницима који шаљу корисне извештаје.

„Империјални дописници” су по налогу састављали белешке обавештавајући о разноврсним обележјима индијског потконтинента. У тим каталозима побројани су

⁶⁵ У оригиналу: “most spacious and fertile monarchy... so much abound in all necessities for the use and service of man, to feed, and clothe and enrich him...”.

⁶⁶ У оригиналу: “Our system acts very much like a sponge, drawing up all the good things from the banks of the Ganges, and squeezing them down on the banks of the Thames”.

⁶⁷ У оригиналу: “The 1600–1750 period was one of tentative exploration for the English in India”.

⁶⁸ Spedding et al. (eds), *The Works of Francis Bacon*, Boston, MA: Brown & Taggard, 1860.

раскошни везови, резбарије, емајлирани предмети, фигуре од месинга, бакра и камена, накит и предмети од злата и сребра, често украшени рубинима, тиркизом, смарагдима. Они су прави показатељ како предмети попримају специфична значења при сусрету раса, култура и ауторитета, а при томе не мислимо на трговину материјалним производима и увоз–извоз. Односи двају култура градили су добрим делом на материјалној подлози, а један од разлога за то је и што су се британски путници сусретали са много тога у обиму који нису могли да схвате. У првом плану путописне нарације су закључци о материјалним богатствима, али остајало је места и за описе ауторових доживљаја и истицања утисака о новој земљи.

Прамод Најар у својим делима дао је добар увид у тековине британских путописа о Индији. Он британске путописе дели на периоде где се у сваком издвајају одређене теме и специфичности везане за културу Индије. Тако путописи у периоду 1580–1700. са страхопоштовањем пишу о индијском обиљу и плодности. Описују плодна индијска поља, разне врсте воћа и поврћа, различити спектар зачина, али и богатство домаћег становништва (које се прво огледа у необично великом накиту од злата и драгог камења). (в. Nayyar 2008). Ти први сусрети с Индијом обилују чуђењем пред непрегледним природним богатствима индијског потконтинента. У овом периоду знатно се повећава број путника у Индији, али пред њима није нимало лак задатак јер покушавају да опишу један потпуно нови свет који нема скоро ништа заједничко с њиховим. Индија Европи даје прилику да обогати свој живот и своја чула. „Још од првог века када Европљани откривају чари индијских зачина и дају богатства да до њих дођу, зачини битно утичу на обликовање кухиња различитих цивилизација” (Радојичић 2012: 72–73).

Један од првих битних путописа овог периода који Најар издваја када пише о историји британских путописа у Индији, јесте *The Embassy of Sir Thomas Roe to India 1615–19, as Narrated in his Journal and Correspondence*, које се прво појавило у делу *Haklyutus Posthumus, or Purchas His Pilgrimes* (1625). Његов однос према идентитету једне нације дефинише се пре свега кроз материјалне објекте. Када је стигао у Индију, он није дозвољавао цариницима да прегледају његове ствари и оштро је упозоравао како нико не сме да их дира јер је то као да дира у идентитет британске краљевине.

Сличан однос има и Џон Овингтон (John Ovington) у свом *Путовању у Сурат, године 1689 (A Voyage to Surat, in the Year 1689)*. И Овингтон је, као и Роу, тражио посебна права у Индији на основу свог националног идентитета. Одмах се при доласку у Индију успоставила јасна граница између њега и домородаца. И он Индију посматра кроз материјалне предмете. Пише како су „посуђе и тањери који се доносе на сто од чистог сребра” (Ovington 1696: 396) и чини се да му само то привлачи пажњу, док у свему другом успоставља јасне границе између себе и тамошњег становништва.

Џон Фрајер (John Fryer) својим чувеним делом *A New Account of East-India and Persia* (1698) наставља сличну традицију. Он својим читаоцима у Британији преноси „новости” о Индији, за које верује да ће бити најкорисније европским читаоцима и будућим путницима. О Индији пише као о земљи чуда, месту с каквим Европа до тада није имала прилику да се сусретне. Непознато и мистериозно обрис су његових путних белешки. У овим путописима о Индији налазимо земљу која је огромна, мистериозна, разноврсна. Такође, у ранијим путописима доминантан је језик изненађења, гађења, одвратности. Путници су запањени дивљином индијског потконтинента и величином коју не могу да схвате. Да би уверили читаоце у веродостојност путописа, многи ранији путници по Индији обавезно би у својим путним извештајима цитирали раније путописе и тако успостављао везу с њима (в. Nayyar 2012: 44).

После ових првих путописа о Индији у којима се издваја чуђење над материјалним богатствима Индије, у наредним периодима доминантна је тема „открића” Индије у британским списима. Најар у књизи *Колонијални гласови (Colonial Voices)*

тврди како је „откриће” кључни дискурс који конструише Индију у европским списима XVI и XVII века. Пошто је Индија већ у великој мери откривена, испрва побуђујући чуђење и машту код европских путника XVI века, сада се са маште прелази на конкретна истраживања у наредна два века. Наратив у виду репортажа о виђеном и документовање откривеног обележили су европске списе о путовањима по Индији, а каталог је био у основи сваког путописа.

„Енглеz (било трговац, амбасадор, морнар, кувар или само авантуриста) који путује у Индију већ је био у својој машти *спреман* за Индију кроз културни имагинариј већ кружећих басни и наратива о богатству, претераној еротичности, задовољству, опасности и профиту. Док је путовао кроз Индију забележио је *искуство* стварног ‘открића’ Истока и саставио га у читљив лични извештај. Затим је наставио да *истражује*, објасни и документује оно што је видео” (Исто, 8).⁶⁹

Било је путника који су до те мере били решени да сецирају Индију да је један од њих распорио горицу да види шта је унутра, што би сваког савременог читаоца ужаснуло. Све је било предмет истраживања. „Горица или индијско богатство више није велика мистерија, или непремостива разлика – мистерија је решена” (Исто, 47).⁷⁰ Тежња првих истраживача била је да уђу у све тајне Индије, да не гледају споља већ да изнутра проникну у све њене поре. Овакав приступ давао је Енглеzима позу веома временских посматрача којима ни један једини детаљ не може да промакне. С ове временске дистанце, јасно је да су они боравили у Индији, а да је нису ни упознали ни схватили, губећи се у детаљима од којих нису видели ширу слику, фасцинирани призорима као што је, на пример, драги камен или мртво тело животиње, где им је све деловало чудно и страно.

Путници XVII века, већ упознати с причама о Индији били су спремни да доживе све оно што је чудно, бизарно, гротескно, неприродно. Наративи који су кружили о Индији били су застрашујући. С једне стране баснословна плодност, с друге неописиве опасности, формирале су слике које су почеле да опседају европског човека. Путници који су се спремали на путовање на Исток, већ су имали низ очекивања од Индије, помешана осећања задовољства због богатства, еротике, али у исто време страх од чудних појава и бића.

Када би крочили на индијско тло, покушавали су да дођу до свега о чему су читали и чули. Себи би задали циљ да документују призоре и своја искуства како би њихови надређени, пријатељи и породица могли да сазнају информације о овој новој земљи. Џонатан Сел (Sell 2006: 3; 2012) истиче постојање „контекстуалне различитости” између путника у Индији и читаоца у Енглеској и стога је путник у писању морао да премости тај јаз кроз своје описе, односно кроз језик и начин изражавања. Стога путници – писци тог периода уносе у своје писање личне доживљаје. Они се труде и да задиве своје читаоце код куће описујући невоље с којима су се сусретали, тешкоће на путу, бића и појава које срећу, а које сведоче о њиховој храбрости и непоколебљивој жељи да открију и схвате нови свет. Објективни извештаји који су преносили прецизне информације о Индији тако су добијали и примесе субјективног. Они су то сматрали мисијом јер су будуће путнике упућивали у све оно што их чека.

⁶⁹ У оригиналу: “The Englishman (whether trader, ambassador, sailor, cook, or just adventurer) traveling to India was *prepared* in his imagination for India through the cultural imaginary of already circulating fables and narratives of wealth, excessive eroticism, pleasure, danger, and profit. As he travelled through India, he recorded his *experience* of the actual ‘discovery’ of the East and compiled it into a readable personal account. Then he proceeded to *inquire* about, explain, and document what he observed.”

⁷⁰ У оригиналу: “The gorilla or Indian wealth is no more a massive mystery, or an overwhelming difference – the mystery has been solved.”

На том путу, највећи изазов европским путницима био је да одреде, опишу, разврстају индијско обиље и ширину. Чудесна, огромна земља различитости опирала се европским критеријумима и чинило се тешко могуће пописати све одлике ове густо насељене нације огромног потконтинента и пренети на Енглезима разумљив начин. Ова писања обележила су незванични процес припреме терена за колонијалну доминацију која ће уследити у XVIII веку (в. Nayar 2012) и променити индустрију Европе. „Зачини су заправо променили слику света и постали прва глобална индустрија на свету” (Mongroo 2005: 22).⁷¹ Нису у том смислу утицали само на приватну сферу живота већ су променили глобалну привреду.⁷²

Упркос привлачности обиља индијског потконтинента, нису одолевали осећају напетости и страха услед бескрајне и несхватљиве разноликости која их је окруживала, тражећи у њој нешто претеће, мрачно и дивље. Тумарали су тим новим светом не желећи да погледају шта се збива унутра. Нису успевали да обухвате погледом нагло смењивање сиромашних и раскошних светова Индије и то је у њима изазивало напетост. Што су више путева индијског континента прелазили, то су је мање разумели. Поред тога, све чешће се јављала мисао о црном човеку као дивљем, мрачном, суровом, назадном и нецивилизованом. Од Хегела који је сматрао да ништа није хуманизовано у њему, преко низа значајних писаца који ову тезу прихватају, као што су Вилијам Мејкпис Такери (William Makepeace Thackeray), иначе рођен у Калкути, и Чарлс Дикенс (Charles Dickens). Пишући о примитивним дивљацима, они су заправо подржали глобалну политику поробљавања црног човека. Џејмс Фергусон (James Fergusson) чије су књиге о архитектури читане широм света дивио се индијској градњи као чистој и изворној, али је сматрао Индијце инфериорним у односу на Британију. У свом чувеном делу *Les Civilisations de l'Inde* (1887) позивао је на британску доминацију овим делом света.

Идеал човека Западне Европе условио је представе индијских народа. Аутори просветитељства сматрали су одсуство цивилизације главном одликом Индије (в. Fergusson 1837). Индија је била само још једна дивља земља, али је за разлику од других, пружала непресушан извор најразличитијих благодати. Британци су, као просвећена цивилизација, сматрали да је њихов задатак да ову дивљу земљу укроте и савладају. Мислили су да је њихова мисија да на њеним богатствима направе један бољи и напреднији свет за себе.

Овакав приступ, за разлику од пређашњег, увек у чуду открића Индије, раздвојен на задовољство и гађење, омогућио је Енглезима утисак да могу да савладају, премере, разумеју и објасне ову непрегледну земљу обиља. После првих открића стекли су се услови да су довољно упознати с индијским потконтинентом да ће сваки његов део моћи да сажму у табеле и посложе у административне претинце. Тако су путописи давали ветар у леђа колонизацији и охрабривали на освајање Индије. „Наративи су морали да представе Царство (Мугалско, прим. аут) као простор који је (1) потенцијално тржиште, (2) извор ресурса, (3) у оштрој супротности са енглеском културом и друштвом. Прва два чине економски елемент путописних наратива, а последњи етнографску одлику у виду ‘истраживања’” (Nayar 2012: 16).⁷³

⁷¹ У оригиналу: “Spice, basically, changed the world and it became the planet’s first global industry”.

⁷² Уплив индијских зачина у британску кухињу био је и дugoочекивано ослобођење од утицаја француске кухиње према којој су Британци имали двојака осећања. Са експлоатацијом богатог индијског потконтинента, зачина и карија, отворио се читав нови свет занимљивих укуса (в. Stevanovic, Sachdanandam 2020: 241–252).

⁷³ У оригиналу: “The narratives had to present the Empire as a space that was (1) a potential market, (2) a supplier of resources, (3) in sharp contrast to English culture and society. The first two constitute the economic element of the travel narrative, the last the ethnographic component in the form of the ‘inquiry’.”

У XVII веку у откривању Индије прешло се са замишљања на истраживања. Путници, најамници администрације којима је то био циљ пута, али и они који би сами кретали у ову авантуру, пажљиво су документовали изворе ресурса, богатства, пределе, људе. Мапирање Индије одвијало се у свим њеним крајевима. Бирокарским ознакама, табелама и детаљним описима, покушавали су да обухвате све њене пределе. И кнез Божидар Карађорђевић, када се припрема за пут у Индију, истиче како су му сви препоручивали једну књигу о Индији која је пуна табела, скица, бројева и прорачуна.

„Док сам се у Лондону припремао да кренем за Индију, тражио сам књиге које би ме најбоље обавестиле о земљи коју је требало да видим.

Једнодушно ми је препоручивана једна веома велика и озбиљна књига која је на крају сваког поглавља имала табеле с густо збијеним ступцима бројева који су, годину за годином, пратили напредак који је покренула англо-индијска администрација” (Карађорђевић 2018а: 1).

Може се рећи да су XVII век обележили путописи очекивања. Путник је пре него што би стигао већ у глави имао низ различитих очекивања; колико и где ће каква богатства видети, где се које обиље налази, каква ће чудесна бића срести, на крају крајева колико ће профитирати. Добар део непријатности и пометености на путу резултат је погрешних и унапред одређених очекивања путника. Када би се затекли у Индији, коју нису претходно упознали кроз исцрпне извештаје њихових претходника, нису били у стању да схвате шта се око њих дешава, ни да својим очима сагледају свет у коме су се обрели. Стога слободно можемо рећи да су ова путовања идеолошка. Скоро сваки путопис био је пројекат за себе, а његов крајњи циљ зарада. Стога не можемо да не истакнемо вредност путописа кнеза Божидара јер он при сусрету с тридесет и осам различитих места у Индији бележи аутентично искуство Индије и описује је онако како је доживљава, не служећи владајућој идеологији тога времена.

Најар успева да обухвати сусрет Енглеза с Индијом као процес из три дела. Он увиђа да исти принцип важи за различите путнике.

„Прво, путник је у својој машти припремљен за Индију кроз културни имагинаријум већ постојећих бајки и наратива (као што су путописни извештаји) о богатству, претераној еротичности, задовољству, опасности и профиту. Друго, док је путовао кроз Индију, бележио је своје искуство стварног ‘открића’ Индије и саставио га у читљив лични извештај. Треће, наставио је да истражује, објашњава и документује оно што је приметио” (Nayar 2012: 16–17).⁷⁴

Вредност путописа огледала се у његовој ширини да обухвати и попише све што је вредело видети у одређеном делу велике индијске земље. Што је више детаља путописац убележио, то су његови путни записи добијали на вредности код европске читалачке публике. Читајући један такав путопис, кнез Божидар (Карађорђевић 2018а: 1), пре свог путовања у Индију, забележио је:

„У том задивљујућем делу ништа није изостављено. Оно залази у најстарија времена, дели Индију на области, расе, племена, врсте, набраја фауну, флору, рудна богатства, индустрију, трговину... Железничке пруге, канали за наводњавање, друмови – измерени су до танчина најмањих делова километра. Приходи појединих области процењени су тачно, готово до у једну ану. И увек

⁷⁴ У оригиналу: “The Englishman’s encounter with India often occurred as a three-part process. First, the traveler was prepared in his imagination for India through the cultural imaginary of already circulating fables and narratives (such as travel reports) of wealth, excessive eroticism, pleasure, danger, and profit. Second, as he traveled through India he recorded his experience of the actual “discovery” of the East and compiled it into a readable personal account. Third, he proceeded to inquire about, explain, and document what he observed.”

се, на крају поглавља које се односи на ту и ту област, налази табела која пружа непобитни доказ за наведене цифре”.

Неизоставно, путници су обавештавали о опасностима таквог подухвата. „Дискурс открића у XVII веку увек је био оптерећен сликама личне опасности, анксиозности и неизвесности, што све заједно указује на херојство путника намерника” (Nayar 2012: 39).⁷⁵ Обавештавали би своје читаоце о опасностима на мору, бујним и мрачним пределима индијских прашума, смртоносним гмизавцима, представљајући своје путовање као својеврсну авантуру из које само посебан човек може да извуче живу главу.

Тако, на пример, поред обиља богатстава које набраја, англикански свештеник Џон Овингтон у свом делу *Путовање у Сурат, године 1689*. истиче и опасност таквог пута, као уосталом и многи други путници по Индији који с ужасом обавештавају о опасности мора, силини олуја, дивљим животињама и чудним створењима, стварајући атмосферу страха код својих читалаца. Себе су представљали као хероје који да би нешто сазнали о овом делу света ризикују животе, а путовања као авантуру живота с неизвесним исходом. „Разуздани раст штеточина и отровних створења, у време монсуна, исто тако обилно откривају злоћудну трулеж у ваздуху”⁷⁶ пише Овингтон (1696: 144), стварајући слику ужаса. Све је у Индији наказно и покварено, чак и ваздух. Путник у свему види препреке и опасност. Односно, путописе обавезно одликује „дискурс тешкоће”⁷⁷ (Nayar 2003a).

За разлику од оваквих путних белешки, путопис кнеза Божидача не пружа нам детаље о ризицима с којим се сусрео. Он не пише о опасностима нити читаоце у неком тренутку упућује да помисле како је његово херојство велико што хода индијским тлом. У тренутку када долази у Индију, она је завијена у црнило страшне бомбајске куге која као нема гута животе. Међутим, не осећа се страх за сопствени живот нити читалац добија детаље о његовом здрављу, осећањима и мислима. Једини утисак који стичемо је да се он нимало не плаши за свој живот.

У XVIII веку, простор Индије је већ довољно откривен, обележен, пописан, класификован и преведен у Британцима јасне категорије. Ове категорије биле су геолошке, зоолошке, ботаничке, етнографске, топографске, археолошке, и уметничке (в. Nayar 2012: 57). То је омогућило успостављање колонијалне управе у Индији и у овом веку почиње огромна експлоатација индијских богатстава. Индија тада почиње да игра главну улогу у финансијском развоју Велике Британије. Већ пред крај XVII и на почетку XVIII века осећа се криза у Империји. Дели се мишљење да је једини излаз из кризе сачувати Индију по сваку цену (Nayar 2003b).

Најар у свом истраживању британских путописа о Индији период 1760–1850. издваја као тренутак када се гради однос према „Другом” јер је неопходна конструкција којом ће се указати на несумњиву разлику енглеског и индијског идентитета. Заједно с откривањем „Другог” било је потребно да се он одреди према класификацији која је већ позната односно, према одређеним представама или стереотипима (уп. Đerić 2009: 11–26).⁷⁸ Требало је непознати индијски свет превести у познате категорије и чинило се да је то први задатак који су путописци имали на уму када су писали своје белешке.

⁷⁵ У оригиналу: “The discourse of discovery in the seventeenth century was always loaded with images of personal danger, anxiety, and uncertainty, all of which together suggest a heroism on the part of the voyager-traveler.”

⁷⁶ У оригиналу: “The prodigious growth of vermin, and of venomous creatures, at the time of the monsoons, do abundantly likewise demonstrate the malignant corruption of the air”.

⁷⁷ У оригиналу: “The discourse of difficulty”.

⁷⁸ Морамо нагласити да када у овом раду разматра само значење стереотипа као појма „без кога је тешко објаснити друштвену променљивост и човекову адаптивност на њу” (Đerić 2009: 14), ауторка пише о

Како је стереотип означавао моћно „средство успостављања, расподеле и оспоравања моћи” (Исто, 20) путописци су га користили да успоставе културну доминацију над индијским народом. Индија је мало по мало постајала само објект „колонијалног знања” (Shankar 2001: 3) о Другом. Сви описи Индије представљали су заправо вредности западног света. Он их је посматрао као доминантна група већ креираних друштвено и цивилизацијски прихваћених ставова и вредности. Знаменито дело *Историја британске Индије* (*The History of British India*) Џејмса Мила (Mill 1817: 100–130) Европљане је сместило у сам врх напретка и цивилизације, а Индијце окарактерисало као народ који је, након што је њихова цивилизација достигла врхунац, стагнирао у сваком смислу. Индијци су посматрани као заостали народ који не уме да користи потенцијале своје плодне земље.

Конструкција Другог у својој супротности према Европи даље подразумева оправдање да се та другост укроти, обузда и доведе у ред како не би могла у неком тренутку да прерасте у претњу европском континенту. Простори разлике наглашавани су у путописима овог периода, а разлика се огледала, односно била је подржана претходним извештајима о претераној егзотици, бујности, естетици, материјалности.

„Сентиментална егзотика је тако произвела различитост Индије у погледу природе, културе и људског живота. Створила је каталог јединствености Индије: варварство, лењост, сиромаштво, рушевине, старине, безграничност, нејасност и тајанственост, женственост, женска заводљивост, обрасла природа, људска зараженост, претерана еротичност, итд. Овај каталог је, као што смо видели, систематски супротстављен енглеској уређености, савремености, хришћанској радној етици, врлинама, мужевности и уређеној природи” (Nayar 2012: 78).⁷⁹

Британски путописи неретко су истицали неукротиву окупност мугалских владара и писали о њиховим огромним богатствима. У њиховим наративима истицана је опозиција: на једној страни били су окупни, сурови и неправедни Индијци, на другој херојски, невини Енглези (в. Исто, 77). Пошто није било једноставно Европу убедити да је политички оправдано и друштвено прихватљиво Индију држати под контролом само због њене различитости и бујне природе, приступило се дискурсу *бизарног* који је остатку света требало да пружи и научну основу да Империја чини добру ствар. Бројни путописи који су извештавали о различитим бизарностима овог дела света, педантно и систематски сачињени, оправдавали су дискурс контроле у викторијанском добу. Империја се осећала позваном да се обрачуна с могућим претњама бујног и необузданог, суровог Истока који може лако да обрасте око европског културног простора. Припитомљавање, увођење закона и реда, управа и контрола били су неопходни да домородачко становништво и необуздану природу Индије држе под контролом.

„То је од Енглеза направило ‘посматрачко око’ а цео свет који се пред њим отвара постао је објект за гледање” (Nayar 2011 : 11).⁸⁰ Они су себи дали за право да као у каквој лабораторији под микроскопом посматрају Индију како би утврдили од чега је она саткана и како би они могли да је укроте и подвргну својим мерилима, или боље речено

самом поступку стереотипизације и о променама његовог значења и стереотипним представама о Балкану XX века.

⁷⁹ У оригиналу: “The sentimental exotic has thus produced India’s difference in terms of nature, culture, and human life. It produces a catalogue of India’s uniqueness: barbarism, indolence, poverty, ruins, antiquarianism, borderlessness, obscurity and mysteriousness, effeminacy, seductive femininity, overgrown nature, human infestation, excessive eroticism, etc. This catalog, as we have seen, is systematically, if implicitly, contrasted with England’s order, modernity, Christian ethics of labor, virtues, masculinity, and ordered nature.” Сви цитати у дисертацији преведени с енглеског на српски су превод ауторке.

⁸⁰ У оригиналу: “It positioned the Englishman as the ‘seeing eye’ and the worlds opening up around him as objects to be seen”.

циљевима. Кнез Божидар, док се спрема да крене на пут у Индију, пре него што ће видети стање ствари на терену, одмах схвата притајено лицемерство путописа о Индији. Увиђа да они подмећу лажну слику света правећи од себе некакве свеце који Индију избављају из раља окрутних раци и као највећи добротвори дарују јој економско благостање. Био је то заиста проницљив увид кнеза Божидара у време када су сви европски путописи о Индији понављали један исти наратив.

„На крају, да би се одморио од журбе, од тог пребрзог набрајања, писац почиње да детаљно описује херојску историју енглеског цивилизаторског освајања. Она није ништа друго до низ осујећених завера; раце су злочинци и издајници постављени на дужности пастира људи. А онда убрзо, чим је Индија освојена, завладало је изобиље. Богатство којим се мудро управља неограничено се шири. Покорени народи финансијски су обдарени економским режимом, једном управом којој у читавом свету нема равне” (Карађорђевић 2018а: 2).

Када се сагледа пут путописне књижевности о Индији и увиди да су прве путне белешке имале важну, готово пресудну улогу у обликовању колонијалног Другог, можемо с лакоћом да пратимо како се успостављала и одвијала колонијална управа у Индији, све у циљу експлоатације индијских богатстава: руде, минерала, тканине, зачина. И поред свега тога, бесплатне радне снаге. Индија је за Европу збиља била рајски врт и они су годинама чинили све да из тог рајског врта не буду отргнути.

Рајски врт Индија није била само због непрегледних богатстава већ и егзотичних жена које су побуђивале машту британских путника, морепловаца, чиновника, војника и дипломата. Лепе, бујне, другачије, мистериозне, привлачиле су их управо својом другошћу које су се они истовремено прибојавали. Од успостављања колонијалне управе, плесачице, назване *бајадеде*, које су биле врло поштоване у древној Индији јер су плесале у славу богова, постале су разонода за њихове слободне вечери. Сама реч бајадера вероватно потиче од португалске речи *bailadeira* која означава професионалну играчицу.

Енглески најамници врло брзо су приметили да су плесачице *ноча*⁸¹ у Индији врло поштоване (в. Науаг 2012: 69). Оно што је Британце највише привлачило код плесачица и индијских жена уопште био је осећај њихове плодности. „На основу страхопоштовања и мистерије индијског пејзажа и неприступачних индијских жена, Енглези су у опису земље/жена често прибегавали егзотизацији и пратећој еротизацији. Пејзаж, природа, и жене, сви су били део овог еротично-егзотичног дискурса различитости” (Исто, 70).⁸² Поистовећивали су плодност индијске земље са њиховим женама и то их је привлачило. Не чуди отуда податак да су се многа деца у то време родила у Индији као деца белих мушкараца и црних мајки. Док су се прибојавали дивљег индијског пејзажа који не може да се припитоми, једино су успевали да на неки начин припитоме ове дивље жене и у томе осете своју надмоћ над индијском земљом.

И кнез Божидар описује плесачице *ноча* што значи да су оне биле честе у Индији. Он плесачице које играју за странце среће у Бомбају, Делхију и Пешавару, док их на другим мање развијеним местима као што су Мадура и Чандернагор среће како и даље плешу у храмовима у част боговима. Чињеница да их је у великим трговачким центрима као што су Бомбај и Делхи видео како, подвођене, плешу за странце довољно сведочи о томе да су у време колонијалне управе углавном тако живеле, служећи као разонода

⁸¹ Ноч (*nauch*) значи плес. Реч је о традиционалном плесу Девадаси девојака (*дева* значи бог, а *даси* слушкиња) у храмовима.

⁸² У оригиналу: “Proceeding from a sense of awe and mystery at the Indian landscape and the inaccessible Indian woman the Englishman’s description of the land/woman often resorted to exoticization and an accompanying eroticization. Landscape, nature, and woman were all part of this erotic-exotic discourse of difference.”

британским најамницима. Очито да су их Енглези од плесачица за богове учинили плесачицама за забаву. Све су подређивали свом укусу и својим економским циљевима, оправдавајући своје радње чином цивилизовања нецивилизованих.

Вилијам Томпсон (William Thompson) у књизи *Memoirs of the Late War in Asia* (1781) подвукао је да сачувати Индију јесте једини начин да себе сачувају општег банкрота (в. Naar 2002: 57). Индија је била највећи драгуљ британске империје и упркос великим кризама и проблемима да огромну земљу држе под контролом, нису смели да изгубе ове непресушне изворе најразличитијих добара, као што су злато, минерали, зачини или тканине. Читава британска индустрија зависила је од ових сировина. Занимљиво је што су многи британски путописи истицали како Индијци не заслужују да тако, без муке, убирају непрегледне плодове које им је ова земља давала, док они не умеју да организују њене дарове и да их на прави начин искористе.

Најар наратив о Индији у викторијанско доба (1837–1901) у својој монографији *Колонијални гласови* обједињује под називом „управљање царством”. Сматра да „дискурсом управљања царством у овом периоду преовлађују две велике теме: (1) контрола и доминација и (2) добробит и мисија цивилизовања” (Naar 2012: 105).⁸³ У овом периоду наставило се с пописивањем, груписањем и успостављањем административне контроле. Велики споменици британске цивилизације у Индији биле су железничке пруге по читавом потконтиненту. „Одувек је намеравано да железница буде *симбол* британске моћи и посвећености својој колонији” (Исто, 107).⁸⁴

Ово овладавање индијским пејзажом и промене које је земља морала да претрпи означило је даљи корак у припитомљавању кроз технолошко овладавање колонизованом земљом, што је Британцима дало осећај културног освајања а у Индијцима требало да пробуди страхопоштовање према колонизатору (уп. Исто, 108). Пут до тога била је изградња инфраструктуре – путева и железнице, као и изградња објеката у којима ће се сместити администрација Империје одакле ће се становништво држати под контролом. Индијци су искоришћени као радници на непрегледним километарским трасама железнице која је онда послужила да се богатства индијског потконтинента допремају до мора и крећу на пут ка Европи. Организација простора била је Империји примарни циљ.

Путописни наративи су стога брже-боље извештавали о грандиозним пројектима Империје и коначном унапређивању индијског транспорта, трговине и уопште привреде. У Британију су стизале вести о великим успесима на тлу индијске земље. Знајући да је ова немирна и дивља земља пустиња, планина, мора, језера, река, шума, снегова и суша, јаких ветрова и монсуна, као дивља звер, извештаји о томе како она бива докраја укроћена годили су читаоцима на Западу. Чинило се да је Империја успела да укроти горопад и још једном свима докаже своју цивилизацијску надмоћ над другим световима.

У овом периоду, Империја се труди да успостави доминацију над локалним становништвом које на мноштво начина приморава да се диви њеном уређењу, доминацији и управљању. „Богатство које се у европској перспективи претворило у мрачну другост подстакло је тежње да се индијски потконтинент трансформише у културу која би личила на Европу изградњом цркава, брдских насеља, тврђава и административних зграда” (Stevanovic 2017).⁸⁵ Да би у својој колонији учврстили власт

⁸³ У оригиналу: “Empire management discourse of this period is characterized by two overwhelming themes: (1) control and dominance and (2) welfare and the civilizing mission.”

⁸⁴ У оригиналу: “It was always intended that the railways would stand as a *symbol* of British might and commitment to its colony”.

⁸⁵ У оригиналу: “The opulence that in the European perspective turned into dark otherness fostered aspirations to transform the Indian subcontinent into culture that would resemble Europe by building churches, hillsides, fortresses and administrative buildings”.

и спречили било какву могућност побуне, организује се 1877. Делхи Дурбар на коме се краљица Викторија „крунише” као Царица Индије. Тај догађај учвршћује колонијалну политику британске империје градећи идентитет колонијалног владара и повезујући британског монарха с Индијом.

Већ до средине XIX века, британске куће тискале су се с индијским, посебно на локацијама као што је Малабар Хил у Бомбају (Nayar 2012: 133), али су се углавном, у местима где је то било могуће, енглеске куће одвајале од индијских. Све више породица досељавало се у Индију због послова које су тамо водили. Почели су да граде палате, грандиозне куће, зграде, универзитете, библиотеке, железничке станице, меморијалне центре у стилу старог Рима и у циљу да покажу како њихове уређене грађевине могу да надвладају огромне индијске палате, храмове и споменике бескрајних украса. У овом веку, Британија је већ сасвим добро успоставила свој систем и начин живљења на индијском тлу, кога се још увек гнушала, док му се у потаји дивила због чуда и богатства којима је обиловало.

Путописци који у овом периоду обилазе Индију диве се уређености колонијалних здања која ничу у великим трговачким центрима Индије (као што су Делхи, Бомбај, Калкута, Мадрас) и у својим путним белешкама извештавају о сили британске империје и доброј колонијалној управи. За њих су ове британске грађевине биле симбол надмоћи империје над својом колонијом. О украсима на индијским храмовима писали су с одређеним гнушањем и чуђењем пред таквим изразом шаренила, док су о тековинама британске цивилизације писали као о највишим дометима архитектуре.

Материјални напредак Британци су поистовећивали с моралним. Стога је било неопходно увести британско образовање, закон и хришћанство (в. Исто, 167) у многобожачки индијски свет. Усађивање хришћанских моралних кодекса спроводило се кроз образовање, а мисионарски центри ницали су свуда по Индији. Путописни наратив истицао је хришћанске врлине, етику, морал, представљајући их као пут ка уређењу Индије зарад њеног напретка у свету цивилизованих друштава. Путописци су извештавали о преображеној Индији након што је у њу стигло хришћанство.

Одбијајући домаћи систем школства као ирационалан и проткан сујеверјем, Енглези су тежили увођењу британског образовног система који ће од индијске деце начинити рационалне људе. „Образовање домородаца није било сасвим човекољубиво у својој намери. Обука домородаца у енглеским школама, тврдило се, омогућила би велики број квалификованог становништва за помоћ у администрацији царства” (Исто, 176).⁸⁶ Они би на тај начин послужили као непосредна веза између британских чиновника и индијског народа.

Тако су први путописи о Индији колонијални хибрид на размеђи истраживачког и новинарског дискурса где је Индија експлоатисана жртва, испрва кроз речи које су побудивши освајачка чула прешла у дела колонијалне агенде која ће потрајати неколико векова. Стога су путописи о Индији били фактографски, огољени и поједностављени, конкретни, детаљни, профитни трудећи се да Европљане добро обавесте о свим богатствима Индије. Због тога ови путописи данас представљају сведочанство, историјски документ о времену које више не можемо да препознамо у Индији. Они нису много допринели постепеном склапању мозаика о Индији јер се њена слика обликовала и допуњавала само према империјалним потребама. Такође, њих не можемо да читамо с увереношћу да је реч о истини јер су писци ових путописа често били банкарџи, лекари, истраживачи и освајачи, а њихове очи биле су упрте у оно за чим су жудели. Топос

⁸⁶ У оригиналу: “The improvement of the natives was not entirely philanthropic in intent, however. Training the natives in English schools, it was argued, would enable the making of a large body of qualified natives to assist in the imperial administration.”

Индије био је непрегледан, неограничен, динамичан, бујан, дивљи, суров, егзотичан, нејасан, опасан... Све ово нису разматрали у погледу културе већ доступности ресурса. Уколико су се и дотакли културе, све ове одлике пејзажа Индије применили би и на саму културу и народ. Тако би зачуђено говорили о факирима или окрутним индијским племићима, који су им поред жена били највећи куриозитет, или о чудним обичајима и обредима Индијаца, а егзотика Оријента, ма колико мистериозна, мање их је привлачила од богатстава које је то подручје могло да пружи европском континенту. Пре свега, Индија је представљала непрегледни рудник ствари.

Све више предмета, артефаката и уметнина, кружило је британским радњама и домовима (Исто, 221). Ретко је било британских кућа без иједног индијског украса. Британци су жудели за овим егзотичним предметима које су трговци све више увозили из Индије. Од намирница до одеће, све су допремали Британцима (уп. Исто, 223). Британски укус изненада је потраживао другачије, егзотичне укусе и стилове (Исто, 224). То им је потврђивало да је једном непозната, неистражена, чудесна и далека земља сада део њих и њихове империје. Али, истовремено, имали су проблем са собом, како да не допусте да се тај бујни свет прелије ван свих граница. Морали су да чувају своју чистоту. Често, да би задржали осећај „чистоте” приликом мешања с Другим, они су присвајали храну и предмете као своје (в. Stevanovic, Sachdanandam 2020).

Према теорији постколонијалне критике значајног теоретичара Хоми Бабе, реч је о неухватљивом појму према којем једна култура не може да се гледа као нешто непроменљиво, чврсто, издвојено. Баба (в. 2004) у књизи *Смештање културе* (*The Location of Culture*, 1994) разматра хибридноћ кроз стварање нових културних образаца и истиче како контакт с другом културом твори хибридноћ насталу на мешању двају култура, у овом случају индијске и западноевропске, британске. Индија је место где се колонизатор и колонизовани срећу и у тој мери колико она мења индијски свет у толикој мери мења се и британски свет. То потврђује флуидну природу хибридности где нема јасно одређеног односа освајача и освојеног. Индија је добила административна тела Велике Британије, која су и данас саставни део њене републике, док је Острво своју индустрију, али и кухињу и моду развило баш у додиру с Индијом.

Док је Индија у великој мери прихватила оно што је британско, али само у оквирима администрације и цивилизацијских тековина, она је у суштини одбила да усвоји културне обрасце и промени обрасце на којима њена култура и религија вековима почивају. Културни идентитет Индије мењао се вековима, али је у том нејасном процесу колонизатор–колонизовани, остао у својој суштини нетакнут. Тако и дан-данас, на пример, у храмовима у Индији богослужбени језик је санскрт. Енглеском језику улазак у храм није дозвољен, иако би то олакшало разумевање међу људима из различитих крајева Индије чији језици немају никаквих сличности, упркос чињеници да је енглески језик службени језик Републике Индије, што је свакако класичан пример „опонашања” (мимикрије) о коме Баба говори у својој постколонијалној критици. У неким случајевима, Британија је потпуно променила Индију, у другим Индија је онаква каква је одувек била.

Истовремено, не можемо рећи да се колонизатор, једна велика и моћна империја као што је Велика Британија, може променити у сусрету с „нецивилизованим” Истоком Индије, док истовремено не можемо да порицемо конкретне примере где су се те промене догодиле и остале да буду део британског друштва. Овде се јасно види да је упркос моћи постојала криза европског идентитета. Један од добрих примера је британски национални бренд „chicken tikka masala”. У Великој Британији ово јело 2011. године проглашено је националним јелом Велике Британије (Collingham 2006: 2). Ово „право британско национално јело” (Helstosky 2014: 318) заправо је индијско, и само име открива индијско наслеђе. Највољеније јело Британаца не само да је пример

хибридизације, о којој је писао Баба, већ је и доказ да се тежило њеном прикривању, као што је то очито у овом случају.⁸⁷ „Тај други укус и знање о својим колонијалним производима и територијама променили су њихов осећај шта значи бити Енглеz, дајући им космополитски став” (Nayar 2012: 232).⁸⁸ Динамична природа хибридности о којој говори Хоми Баба, чита се као последица сусрета двају култура јер се она развила и у Индији и у Великој Британији, иако не у истој размери.

Индија је за Европу и Велику Британију такође приказ снажне амбиваленције, о чему ће касније бити речи, јер су путници истовремено осећали велику привлачност и одбојност овог потконтинента у југоисточној Азији. Индија је, чини се, најснажнија амбиваленција коју је Европа икада осетила. Она се врло јасно манифестује у већини путописа из пера британских и других западноевропских путника и путописаца.

Кнезу Божидару Карађорђевићу који сам живот проводи у изгнанству, распет између два идентитета, као што је случај и с другим писцима попут Џозефа Конрада, није тешко да уочи судар двају цивилизација и етичка питања која у том судару остају неразрешена. Док се у Конрадовом *Срцу таме* осећа његова отуђеност због сложених унутарњих идентитетских борби коме он уистину припада, кнез Божидар успева да премости свој осећај *неприпадања* (оно о чему су писали Едвард Саид (*homelessness*) и Хоми Баба (*unhomeliness*)) и да сагледа реалну ситуацију Индије – до које мере се она приклонила идентитету колонизатора и у којој мери му се отргла. Њега не прогони осећај отуђености док путује индијским потконтинентом и не дели искуство Џозефа Конрада или Милоша Црњанског који не могу да се саживе с другом земљом јер осећају отуђеност. Кнез Божидар, што можемо закључити из његових описа ове земље, Индију осећа чистим срцем, без идеолошких представа које замагљују слику. Зато уместо напетости, у његовим описима често налазимо радост како се шири из његових редова, било да је у питању песма птица или приказ велелепних палата, а чак и у тренуцима када описује метеж индијских улица, страћаре или тежак рад индијског народа, назире се радост живота који верује да ће сутрадан бити боље. Очито је он добро схватио индијску културу јер једино у земљама попут Индије може да се види осмех на лицу људи који се с радошћу носе и са срећним и лепим и са тужним и тешким ситуацијама. То је сваком европском човеку који је још од Доба просветитељства навикао да очекује осмех само у радосним ситуацијама тешко разумљиво. Ту се заправо и најјасније види да кнез Божидар није имао амбивалентан став према Индији, као што је то углавном случај, и како је уистину схватио логику њених противречности. Из такве јасне ситуације, онда нас не чуди што он тако прецизно тачно и јасно описује Индију, за разлику чак и од наше списатељице Јелене Димитријевић која није успевала да се отргне нелагоди пред силином свих доживљаја у Индији. Она није успела да пробије баријере својих мисли и да открије праву Индију јер се на свом путовању више водила афинитетима према изненађујућем, чудном и необичном.

Оно што је занимљиво, у овим додирима удаљених култура, једне која осваја, и друге која делује као да је освојена, није тако тешко схватити да су оне у бити врло различите. Док су се Британци борили са сопственим идентитетом истовремено желећи да искористе материјална богатства Индије, али да задрже своју чистоту не мешајући се с Другим, Индијци нису имали тај проблем (осим мањег броја индијских племића који су жудели да буду космополите). Они су чували своју културу и свој идентитет, живећи на начин који се миленијума одржавао, мењајући тек понеку одлику, али никада суштину.

⁸⁷ О овоме више у: Stevanovic; Sachdanandam 2020: 241–252.

⁸⁸ У оригиналу: “This taste for and knowledge about their colonial products and territories altered their sense of Englishness, giving them a more cosmopolitan attitude”.

Да закључимо, први наративи који су подстицали Енглезе да крену ка Индији нису само пуни фантазија о Истоку, већ представљају и извештаје о материјалној роби која је право откриће британског света. Луксузна роба с Истока мамила је европске путнике, а откриће Индије почиње пре него што је путник крочио на њено тло; његов пут утабан је текстовима његових претходника. Од првих сусрета с Индијом које издваја зачуђеност над њеним страшним обиљем, чудесним биљним и животињским светом, огромним просторима и још већим богатствима, раскошним драгуљима, дошло се до табела, пописаних мапа, имена, скупа фигура и цифара. Кодификовали су виђено да би кроз те „административне” путописе читаоцима понудили нешто од чега ће они даље имати користи. Истовремено, с новим сазнањима, посебно оним која су мамила чула британског света, мењала се и сама Империја јер се вољно и невољно окретала Истоку, жудећи за укусима, мирисима и бојама богатог Истока.

Представе о Индији, коју су исцртали сами Европљани, послужиле су као оправдање за колонијалне интервенције на индијском потконтиненту. Као што је Едвард Саид (Said 2000: 9) истакао у уводном делу свог *Оријентализма*, „главна ствар за европског посетиоца била је европска репрезентација Оријента”. Након сидрења уз индијску обалу, покушали су да усидре индијски идентитет. Међутим, незабележено богатство, застрашујуће обиље и нагли контрасти збунили су путнике са Запада у тој мери да су, уместо да признају неуспех да обаве задатак да га дефинишу и мислима укроте, покушали да исцртају нови индијски идентитет дивљег који треба укротити. Пошто је Запад навикао на амбивалентност и реалност „Џекила и Хајда”, они су изградили Индију у сопственом огледалу. Док је индијска пријатна раскош слична Џекилу и привлачна њиховим чулима, тачке непознатог и неукроћеног претвореног у Хајда западни свет се прибојавао. Чини се да је тешко могло да дође до помирења та два, али је Запад утеху нашао у материјалним богатствима које је Индија имала. Индоманија је изазвала колонијалне амбиције, а путописи су јој помогли да расте. У први мах, то је била једина њихова улога. То све данас баца сенку на искреност писаца у описима Индије и на веродостојност ових путописа који су настајали неколико векова.

7.2. Српски путописи о Индији

Иако постоји много веза српске књижевности с Оријентом (Јаков Игњатовић, Јован Јовановић Змај, Стеван Сремац, Бранислав Нушић, Бора Станковић, Јован Илић, Драгутин Илић...), Индију не срећемо тако често у делима српских писаца јер је њена далека и другачија култура, као и недостатак непосредног контакта, била велики изазов за путовање, као и за проучавање.⁸⁹ Оријентални елементи често долазе из непосредног контакта с Османлијама, али индијских елемената има много мање (в. Шоп 1982).

Индија је надахнуће и Лази Костићу. Он у *Даници* 1860. објављује причу *Минехаха* а 1861. у истом часопису причу *Махараџа*. Сими Поповићу, Јовану Суботићу, Војиславу Илићу, Милану Јовановићу Морском, Јелени Димитријевић, Николају Велимировићу, Индија је такође блиска и у својим делима показују велико занимање за њену културу.

Индију можемо открити и пронаћи у многим прозним, поетским и уметничким делима, али и у филозофији, социологији и политици. Уопште, култура Индије надахнуће је, непосредно и посредно, без кога много тога не би било у облику и суштини у којима јесу. Тако „теме источног света обликују неукроћена мисао и плодност стваралачких токова који се не уливају увек у исто корито, већ се неретко преливају и преко неочекиваних предела” (Стевановић 2024: 554–555). Индија је велико откривење за српске ствараоце који на њеним изворима увиђају да искру живота неће пронаћи у цивилизацијској самсари Запада. Милош Ђурић (1990: 8) у предговору *Бхагавад Гите*, коју је др Павле Јавтић превео по први пут са санскрta на српски пише:

„Европска свест се у свом дугом и сложенем историјском животу исувише израдила и постала једна духовна свршеност. И ту лежи сва тежина проблема Европе. И оно што обележава данашњи евроамерички дух то је: прекомерно уважавање материјалног блага и старање само за оно што годи доњој половини човековој; насилнички цинизам у спољашњој и унутрашњој политици; једно страшно беспуће од човека до човека, од душе до душе; у науци духовна кратковидост, јалова анализа, и регистрација ради регистрације; одметништво од вечних, живих стваралачких снага васељене и очајно одсуство богосиновског осећања; на све стране царовање техницизма, који је уништио ведри мит боговског живота, разорио здравље честитог тела и опустошио елементарну лепоту просте душе”.

Још много пре него што ће Ђурић написати овај предговор, српском академском и културном кругу није непознаница да је Запад зарад материјалних потиснуо хуманистичке вредности и да наставља да хрли јаловом друштву незаустављивог прогреса. Баш у потреби да се нађе пут изван тог беспућа, Индија за многе мислиоце, књижевнике и уметнике постаје својеврсни светионик смисла.

У нашој путописној књижевности мали је број приказа индијског потконтинента. Тек неколико путника на размеђи XIX и XX века оставили су иза себе записе из Индије и описе ових чак и данас недовољно познатих места. Што се српских путописаца који пишу о Индији тиче, треба издвојити Павла (Павела) Петровића, Милана Јовановића Морског, и Јелену Димитријевић као главне представнике због тога што су се они на

⁸⁹ О Индији као инспирацији у српској књижевности и култури видети у монографијама Александра Петровића, *Од Наланде до Хиландара* (Београд – Нови Сад; Филолошки факултет – Матица српска, 2017) и Немање Радуловића, *Где ружа и лотос цвета: слика Индије у српској књижевности и култури 19. и 20. века* (Београд: Федон, 2023).

својим путовањима највише приближили индијској култури и то искуство преточили у путописе. Код њих се може пронаћи велика заинтересованост за Индију, љубав према овој земљи, поштовање за њену древну културу и задивљеност, као и донекле страх пред њеним непрегледним пределима. Као ни британски, ни српски путописци нису одолели амбивалентном утиску када је Индија у питању. Док су се дивили њеној духовности, прибојавали су се њеног пространства и стога је амбиваленција једна од главних особина њихових путописа о Индији.

Сликар Павле Петровић четири деценије пре свог колеге сликара кнеза Божидача 1845–1846. објављује четири писма из Индије. Родом из Темишвара, имао је привилегију да путује светом углавном како би сликао знамените личности, краљеве и кнежеве. Индију је посетио неколико пута, израдио је портрет махараџе Далипа Синга 1846, а 1886. у време када се кнез Божидар спрема за велики поход у Индију, портретисао је и самог вицекраља. Његов итинерер има исту полазну тачку и дестинацију као што је то случај код кнеза Божидача, од Лондона до Бомбаја, што је за то време била уобичајена рута. Насликао је чак и грандиозни Кохинор пре него што је он завршио у рукама енглеске империје (в. Марковић 2015: 50–51).

Своје путописне белешке објавио је у *Српском народном листу* 1846–1847. Оне су упућене стрицу и родитељима те их сврставамо у епистоларне путописе. Очекивано, у њима налазимо и како се сам путописац осећао приликом посете индијским местима. Он пише о вреви, врућини, монсуну, болестима, свакодневици, кастама, као и карактерологији Индијаца и Енглеца који тамо живе. По томе се његове белешке, које имају тон интимности, разликују од записа кнеза Божидача где ни у једном тренутку не можемо да сазнамо како се борио с врућином, вревом, или болестима. Књижевна вредност ових белешки занемарљива је, вероватно делом и због тога што аутор пише писма својим ближњима, али њихов значај огледа се у приказу Индије тог времена и заинтересованости српског света за индијски. Оно што свакако ова писма одваја од белешки кнеза Божидача јесте његово поштовање за енглеску господу, које српски кнез Карађорђевић не дели.

Неколико деценија после ових путних записа једног знаменитог српског сликара, један угледни лекар креће на далеки пут до Индије. То је Милан Јовановић Морски. Он као лекар аустријског паробродског друштва Лојд у периоду 1878–1882, деценију пре кнеза Божидача, обилази Индију и постаје један од ретких српских путника тог времена који стиче искуство Истока. Као и касније кнез Божидар, своје путописне извештаје објављује прво у часописима (*Летопис Матице српске*, *Српска зора*, *Отаџбина...*) а касније у књигама *С мора и са сува* (Српска књижевна задруга, 1892) и *Тамо амо по Истоку* (Српска књижевна задруга, 1894). Његове путне белешке пуне су информација о Индији, али нису ограничене само на њу. Запањен величином Индије, као и скоро сви европски путници тога времена, он се труди да запише сваки детаљ о том далеком народу, његовим обичајима. „Ми смо пред вратима големе Индије” (Јовановић Морски 1894: 102), записује с дозом страхопоштовања за земљу из које је све потекло ка Европи. Он у свом путопису тежи да извештава о свему новом што види, о необичном и несвакидашњем.

„Када се брод приближио ‘вратима големе Индије’, Јовановић је са неком врстом посебног поштовања посматрао са бродске палубе тај мистични и далеки свијет потпуно свјестан чињенице да долази на извор свјетске цивилизације, па између осталог и ‘колевке нашег рода’. Посебно је био импресиониран љепотом природе и обалом сачињеном од серпентинских стијена, а онда и обрисима града Бомбаја, који је био други по величини у Индији. Изнад града се издизао чувени брежуљак Малабар-Хил обрастао кокосовим палмама и ишаран бројним бијелим здањима љетниковаца у којима су становници проналазили свјежину и

одмориште у спарним љетњим данима. На крају овога записа, Јовановић наглашава да овај милионски град контролише енглеска полиција и да је постојао потпуни ред и безбједност за све становнике, а највише за ону петину Европљана који су настањивали овај простор” (Максимовић 2021: 91).

За разлику од сликара Петровића, иако увиђа слабости индијске нације да се одупре колонизатору и донекле их криви за своју потлаченост, Морски нема много поштовања за енглеске освајаче и њихово мешање у унутрашње уређење Индије.

Он у свом путопису у великој мери следи вредносне судове Запада и стога тешко можемо рећи да је његов путопис аутентичан опис индијског потконтинента. Иако се он диви индијског древности, не стиче се утисак да има нека дубља знања о Индији. Чини се да су то само успутна и површна сазнања, која баш због тога и изазивају његово дивљење. „Индија која фасцинира Морског је она древности и она будућности, које су на неки начин исте, идеализоване. Индија пред његовим очима буди симпатију наратора, али не и дубоко поштовање” (Радуловић 2023: 79). У начелу, путописи Јована Јовановића Морског о Индији примљени су са значајем јер се индијски предели по први пут описују у српској књижевности. Његова путописна књижевност добрим делом постаје популарна због чињенице да је међу ретким српским писцима који имају прилику да се боље упознају с Истоком и Индијом (уп. Гвозден 2011, Максимовић 2021).

Ови путописи настају у време када путописна књижевност у нашој култури нема готово никакву вредност. Путописи су, како је назначено у уводном делу дисертације, тек касније потврђени као вредна литература. Можда је и то један од разлога што путописна проза кнеза Божидара Карађорђевића у Србији у то време није била запажена и што се тек однедавно пише о њој. „Наглашавамо да је у српској књижевности и култури крајем 19. вијека настала још једна путописна књига посвећена Индији. Написао је принц Божидар Карађорђевић (1862–1908), и то убрзо после издања Јовановићеве путописне књиге у ‘редовном колу’ Српске књижевне задруге” (Максимовић 2021: 90).

У периоду између два рата су се „значајни ствараоци, потврђени на пољу поезије, приповетке или романа, као никада пре или касније бавили и путописањем, што је допринело усложњавању и јачању књижевног поља...” (в. Гвозден 2011: 6). Том периоду припада и прва Српкиња путописац, Јелена Димитријевић.

За наша истраживања српских путописа о Индији ради поређења с путописним записима кнеза Божидара битан је XIX век, када он борави у Индији и објављује своје путописне белешке. Међутим, овде је начињен један изузетак. Сматрамо да је виђење Индије Јелене Димитријевић важно из неколико разлога. Прво, она обилази слична места као и кнез Божидар Карађорђевић и описује исте културолошке феномене што знатно помаже нашим покушајима да сагледамо путописну прозу кнеза Божидара Карађорђевића. Друго, ако изузмемо садашње време када су путовања комерцијализована до те мере да свако може путовати и објавити своје путне белешке, док то раније није био случај, ретки су путописи о Индији у српској књижевности и култури. Треће, и не мање важно, она је једина жена путописац који српској култури представља далеку Индију и стога нам је важно како је она види из своје перспективе. Далеко је мање путописа о Индији написаних из пера жена путописаца тако да су ови увиди драгоцени.

Јелена Димитријевић путује светом и чини се да себи даје за циљ да својим путним белешкама просвећује народ који нема прилику да се као она отисне на тако далеке путеве. Она у Индију одлази скоро четири деценије после кнеза Божидара. Јелена Димитријевић Индију најпре посматра кроз призму егзотичног, што није било никакво изненађење за то време јер су многи путници у Индији тражили управо егзотику. Димитријевић у писму из Мадраса 2. марта 1927. преноси део својих осећања: „О како би имала много да пишем о Индији! Индија ми је у срцу ближа од свих земаља које сам

походила на овоме своме дугом путу по Истоку. Осећање које ме је обузело још како сам ступила у Индију, никако ме не напушта, иако је прођох целу и обиђох све у њој што је њеној деци светиња” (Димитријевић 1928: 3). Овде видимо праву европску путницу, решену да обиђе све знаменитости далеке земље и напуни свој пртљаг разноликим утисцима. „Оно што прво пада у очи јесте уметничка и стилска неуједначеност самих поглавља о Индији. И она су дата махом као фрагментарни записи – непосредни утисци, али повремено и као доследни дневнички записи” (Гароња 2022: 583). Путописе Јелене Димитријевић о Индији одликује изражени субјективитет и чини се да се више водила сопственим утисцима и осећањима него реалном сликом Индије.

„Свакако, у њеном путопису о Индији, преовладава доследан лични исказ, увек дат у првом лицу једине и кроз стварне реалије путовања као путописне потке, али самим тим ни уметнички доживљај Индије није уједначено приказан, јер се често смењују поглавља као високопоетски доживљаји са баналним и мање важним реалијама путовања (неки су могли бити и изостављени, без веће штете, показујући повремено и ‘незгодан’ карактер списатељице – попут поглавља ‘Моја рупија и Снек-чармерове гајде’” (Исто, 584).

Јелена Димитријевић доста времена проводи у Индији и обилази многа места али са Индијом се не саживљава, она све време остаје изван. То се можда најбоље огледа у њеном сусрету с индијским нобеловцем Рабиндранатом Тагором, иако је она силно желела да се сретне с њим.

„У Калкути, поред неких великолепних индуских храмова, желела сам да видим и једнога великог Индуса. Да, великог, не највећег. Јер како кажу Индијанци, не само Индуси, и Тагор и Ганди, обојица су велики. Тагор пева патриотске песме; Ганди тражи слободну Индију. Од срца сам желела да видим Рабиндранта Тагора, или просто ‘Поета’ како га обично зову његови земљаци” (Димитријевић 1928: 4).

Јелена Димитријевић у прилици је да се сретне са једним од најзнаменитијих индијских личности, али чак ни у том случају она не може да се отме површним утисцима. Она индијског песника посматра као објект њиховог сусрета. Најпре описује његов физички изглед, а у то време Тагор је изнемогао од болести и може се сматрати правим гестом што је уопште могао да је прими.

„Сео је, али не као Брама или Буда, што ће рећи прекрштених ногу, доле, него на столицу... Око њега све гологлаво, босо и готово голо, а он је и обучен и обуен, само што је гологлав... И то није лако обучен, него у дугачку тешку хаљину кројем налик на поповске мантије. Уосталом, таква хаљина носи се на Истоку. Брада му је дугачка, али није онаква какву сам је ја виђала на његовој слици и која ми се некад чинила необична, а сад ми је обична, пошто такву браду носе многи Индуси” (Исто, 24).

Читајући ове редове, открива се једна црта књижевности Јелене Димитријевић, присутна у свим њеним путописима, а то је улазак у приватан простор односно „завиривање”, како га Бахтин (1989: 241) тумачи. Као путописац, стално има потребу да послуша и завирује у туђе просторе и да на тај начин стекне осећај да их је освојила. Могуће да је то и мотивише да се повеже и спријатељи с тамошњем становништвом, као што је то случај с принцем Леди Дораб Тата,⁹⁰ како би у својим путним белешкама

⁹⁰ Наравно, овде не тврдимо да се Јелена Димитријевић дружила с принцем како би имала приступ приватном животу једне индијске принцезе, што би касније искористила за своју путописну слику о Индији. Њихово пријатељство везује и својеврсни феминизам јер су и једна и друга биле заговорнице женских права. Леди Тата, као члан имућне и значајне индијске породице, удата за врло имућног човека, свој живот посветила је борби за освешћивање права жена и за њихов бољи положај у друштву. То је

била у позицији да извести и о приватном животу, кућама и другим личним стварима.⁹¹ Упркос овом личном сусрету и уласку у приватан простор индијског песника, она не успева да читаоцима пружи нешто више у сусрету с њим већ се њени описи завршавају на нивоу чуђења и површних утисака.

Српска гошћа приватно имање песника напустила је видно разочарана. Отишла је упркос његовим убеђивањима да не путује ноћу већ да ту преноћи. У редовима својих путних белешки не крије разочараност његовим пријемом јер је од разговора имала већа очекивања и осећала се као жртва својих надања. Њен утисак чак ублажава величину жртве Тагора који је болестан и изнемогао примио у свој дом и чак понудио коначиште. Иако је реч о кратком сусрету с песником, управо овај сусрет доноси њеном путопису посебну вредност пред широм читалачком публиком јер је Тагор већ у то време био врло чувен и цењен.

Јелена Димитријевић, иако своје путне белешке о Индији читаоцима доноси веома лично, кроз прво лице једнине и епистоларну форму, завирује у приватну сферу индијског друштва, али не ураћа у дубину индијске културе и мисли. Њу филозофија и религија много не занимају, као ни индијски обичаји. На путовањима се углавном води само краткотрајним утисцима о ономе што посматра. Њу зидови од чипке у палатама не узбуђују, као што је не дотиче ни Тагорова жртва да је прими. Чини се да јој је много битније да истакне свој суд о томе што обилази, види и доживљава. Њен доживљај Индије стога је на нивоу чуђења, не захватајући суштину Индије у целини, већ само ефекте.

За разлику од Индије Јелене Димитријевић којој је ова земља само успутна станица на њеном путу, Индија кнеза Божидара Карађорђевића открива сасвим другачију слику ове земље. За њега, чини се да је ово било не само још једно путовање, већ откривање сопственог бића и потрага за дубљим доживљајем света. Након тог путовања долази до његовог стваралачког преображаја, што се огледа у зрелијем стилу и уметнички уверљивијем изразу.

сигурно привукло космополиткињу Јелену Димитријевић да се боље упозна са овом свестраном принцезом.

⁹¹ Када је новинарка Анђа Бунушевац питала индијску принцезу о сусрету са Јеленом Димитријевић, она је одговорила: „Само она познаје моју кућу, само она овде мене зна.” Бунушевац, Анђа, Жена индиског набоба–пријатељица наше књижевнице г-ђе Јелене Димитријевић, *Политика* бр. 7946, год. XXVII, Београд, 1930, стр. 9.

7.3. Записи о Индији кнеза Божидача Карађорђевића

Путописне белешке о Индији кнеза Божидача Карађорђевића француској култури и књижевности донеле су једну нову искру вредности, у тренутку када је земља тонула у једноличну духовну пустош која ће се тек с Првим светским ратом и показати. На крају XIX века већ се осећало како освајачки и индустријски полети јењавају и како је потребно нешто друго, кап срчаности и храбрости да освежи уснуло грађанско друштво које је престало да се радује оним вредностима које не могу да се измере материјалним мерилима.

Такве вредности својим путописом кнез Божидар Карађорђевић поново враћа у европску и француску културу показујући један други и другачији свет. Свет о коме пише кнез Божидар другачији је од оног који је дотадашња путописна литература представљала. За Европу, Индија је била само земља у коју треба отићи по „намирнице” и вратити се кући пуних врећа различитог блага. Да се слободно изразимо, кнез Божидар Индију приказује у једном новом сликарском раму. Његов путопис пружио је полифоно разумевање индијске културе и приближавање њеном духу где описи, иако спадају у етнографско-литерарне, превазилазе афинитете књижевног раздобља XIX века и границе овог књижевног жанра.

Био је то храбар списатељски потез кнеза Божидача Карађорђевића, достојан имена владарске куће које је носио. Више уметнички, а у мањој мери документарни путопис кнеза Божидача био је заокрет у путописној књижевности о Индији. Прва позитивна оцена његовог дела стога долази с врха француске културе јер *Уметнички магазин* нарочито хвали његову храброст и његове готово романтичне описе смрти и куге где ни ова ужасна пошаст више не изгледа тако страшно. Био је то велики обрачун кнеза Божидача с културом Западног света који се прибојавајући смрти све више приклањао материјалном свету као обећању бољег живота. То је уједно и први узлет кнеза Карађорђевића у књижевности јер је ово његов први целовити путопис за разлику од кратких путописних белешки које је дотада објављивао у француским листовима.

Као што је већ било речи о синкретичкој природи путописа као документарно-уметничког жанра, овај путопис настаје као синтеза више стваралачких поступака. Иако се кнез Божидар Карађорђевић пре ове књиге није огледао у писању обимнијих путописа, већ само кратких белешки, можемо слободно рећи да је списатељски занат не само савладао већ и да је на аутентичан начин читалачкој публици представио како један путопис може да изгледа. У овом делу, превладава литерарни поступак у описима предела, бујног растиња, планина, боја и раскошних здања. Истовремено, иако ненаметљиво, има и обележја етнографско-географске студије о индијској историји, друштву и култури. Сазнајемо о начину говора и одевања, о веровањима и обичајима, традицији и друштвеним нормама. Етнопсихолошка запажања о карактеру индијског живља различитих вера и обичаја представљају драгоцену грађу за спознају индијског потконтинента за који све што се каже и супротно је увек тачно. „Окренутост индијске културе трансценденталним вредностима неминовно проистиче из низа непремостивих супротности из којих она извире” (Петровић 2013: 180). Оно што је занимљиво, аутор у свој есејистички путопис укључује и легендарна казивања са којима се сусреће и о којима сазнаје што све дочарава слику Индије као чудесне земље из хиљаду и једне ноћи.

Ово је био његов први сусрет с Индијом али његова одлука да тамо проведе седам месеци, иако је вероватно био свестан тежине и изазовности таквог подухвата, речито говоре о жељи и спремности да се боље упозна с овом културом. У тој искреној жељи да изблиза види ову далеку земљу раскошне природе и најразличитијих боја, кнез

Божидар Карађорђевић успео је да напише путопис у коме ће обухватити Индију споља и изнутра, у својој чаробној лепоти и неподношљивом ужасу.

„Понекад његово писање показује склоност романтичном преувеличавању, уобичајеном међу европским писцима његовог времена, али ипак не на рачун осликавања стварности, коју детаљно описује: његове посете препуним болницама, скромним кућама простог народа или елегантним палатама махараџа, где је једном приликом наишао на арогантног Енглеза, чије је пежоративно понижавање мештана, укључујући и њиховог домаћина, сматрао презривим” (Bakić-Hayden 2021: 204).⁹²

Док читамо путопис не стичемо утисак да је писац имао потребу за преувеличавањем колико се препушта аутентичности тренутка и снази сировог призора. Писац нас осваја непосредношћу без жеље за доказивањем или потребе да поправи слику пред којом се обрео. Путопис кнеза Божидара не подлеже литерарним конвенцијама свога времена нити сведочи о читалачком укусу времена. Иако не знамо разлоге његовог одласка у Индију, чини се да је он у потрази за уметничким надахнућем и духовним спокојем. Он није само још један туриста који је кренуо у егзотичну земљу, већ добар познавалац историјских и културних обележја света који је имао мало сличности са светом у коме је он живео.

Један од најзаслужнијих људи за путовање кнеза Божидара Карађорђевића у Индију је Марион Хари Спилман. Без његовог утицаја, питање је да ли би се путопис кнеза Божидара о Индији појавио. „Марион Хари Спилман (1858–1948) уредник и ликовни критичар викторијанске популарне штампе, био је кључна фигура у професионализацији уметности” (Codell 1989: 7).⁹³ Спилман је исплатио хонорар унапред за путопис о Индији који би кнез Божидар написао у току и после свог путовања. Једна од најистакнутијих и најмоћнијих личности у свету уметности касног викторијанског доба, Спилман, неколико година је уређивао *Уметнички магазин* (1887–1904)” (Исто).⁹⁴ Мора да је имао пуно поверења у приповедачки дар свог пријатеља и способност да напише ваљан путопис о Индији јер му је платио унапред иако до тада кнез Божидар није имао никаквог искуства у писању дужег путописа. Дотада, он је само објављивао кратке путне белешке у часописима.

„Путопис *Записи о Индији* кнеза Божидара Карађорђевића доноси друштвено-књижевни преврат и новину европској путописној традицији. Дотадашњи описи Индије сводили су се на понављања и монотоне белешке о богатствима овог далеког потконтинента који је за Европу био извор материјалног благостања јер су се тоне зачина, злата, драгог камења и рукотворина уливале у танане токове европских трезора који тада нагло почињу да расту” (Стевановић 2022а: 401).

Као искусан издавач, немогуће је да Спилман није могао да претпостави да ће кнез Божидар написати путопис о Индији који неће бити у стилу путописа тога времена. Уместо да извештава о доброј колонијалној управи британског друштва, коме Спилман припада, или о разликама у односу на европску цивилизацију, овај путопис представља

⁹² У оригиналу: “At times his writing shows a tendency towards romantic overstatement, common among European writers of his time, but still not at the expense of depicting reality, which he describes in great detail: his visits to crowded hospitals, modest houses of the simple folk, or elegant palaces of the maharajas, where, on one occasion, he encountered an arrogant Englishman, whose pejorative putdown of the locals, their host included, he found contemptuous.”

⁹³ У оригиналу: “Marion Harry Spielmann (1858–1948), editor and art critic for the victorian popular press, was a pivotal figure in the professionalization of art.”

⁹⁴ У оригиналу: “One of the most prominent and powerful figures in the late Victorian art world, Spielmann edited *The Magazine of Art* for several years (1887–1904).”

културу Индије која није била у жижи интересовања европских читалаца. Она у том тренутку много више очарава својим материјалним богатствима или егзотиком, него описима њене културне баштине, обичаја и атмосфере у различитим местима. Иако кнез Божидар не следи читалачки укус тог времена, очито је издавач био задовољан путописом, те је он и објављен у Француској и Великој Британији.

Записи о Индији представљају ризницу драгоцених података за антрополошка, фолклористичка, социолошка, имаголошка, географска, ботаничка и друга истраживања. У овом путопису присутна је фрагментарност, као да свака слика прекида претходну, јер кнез Божидар без много предаха прелази из једног места у друго, описујући преко тридесет и пет различитих места велике индијске земље.

Кнез Божидар Карађорђевић у Индији посетио је следећа места и градове, онако како сам наводи у свом путопису: Бомбај, Елора, Нангаон, Барода, Ахмадабад, Палитана, Бхавнагар, Бомбај, Хајдерабад, Тричинополи, Мадура, Тутикорин, Коломбо, Канди, Коломбо [опет прим. аут], Мадрас, Калкута, Чандернагор, Дарцилинг, Бенарес, Алахабад, Лакнау, Канпур, Гвалиор, Агра, Џајпур, Делхи, Амритсар, Лахоре, Равалпинди, Пешавар, Мури, Гархи, Шринагар, Рампур, Домел, Дервал, Кохат, Буно, Кохат [опет прим. аут], Дехра дун, Харидвар, Делхи, и на крају опет Бомбај. Овако дуг низ посећених подручја речито сведочи о путничковој намери да обиђе највећи део Индије и да се добро упозна с овом великом земљом. Није нам познато да ли је било још неког путописца који је обишао оволики број места у Индији. Обично би путници за свој итинерер одабрали један или два краја Индије и то би већ свакако био велики подухват. Кнез Божидар у Индију долази решен да обиђе све њене крајеве, а како се кретао возом, бродом и на коњу, можемо сасвим слободно рећи да је он доиста прошао целу Индију и упознао све њене пределе.

„За оне који су живели у Индији и познају њене путеве, ова књига са ауторовим беспрекорним даром за детаљне и живописне описе призора из свакодневног живота на улицама индијских градова и села, или богомоља, или њене богате флоре и фауне, не може а да не призове слике, звукове, па чак и мирисе ове земље ‘јасмина и сандаловине’ – али и колонијалног угњетавања, подела на касте, глади и других невоља” (Bakić-Hayden 2021: 204).⁹⁵

Његови записи аутентичних доживљаја из Индије, често у романтичарском духу, тек повремено прожети духовитим коментарима и увидима, доводе до утиска да је сам читалац кренуо у једну велику узбудљиву авантуру, где заиста може да призове мирисе и звукове ових места. Ужитак у читању *Записа о Индији* не изостаје чак ни код ауторових оштрих запажања и реалистичних приказа света који обилази.

Путописни описи Индије одударају од многих претходних путописа посвећених овој земљи. Многи тадашњи путописци, као што је већ речено, у Индију су одлазили већ с јасно исцртаним представама о њој. Ишчитавајући туђа искуства, ставове и успомене, у намери да се што боље спреме за тако далеки пут, путописци су мало шта могли да додају о овој земљи, а да о томе већ није било речи. Путописи су имали многа преклапања и понављања у описима Индије јер су путописци запажали идентичне појаве. У том смислу, мало је њих који су се заиста потрудили да докуче ову културу. Међутим, Индија у описима кнеза Божидара није само предмет истраживања већ живи, пулсирајући свет који он истински осећа.

⁹⁵ У оригиналу: „For those who have lived in India and know her ways, this book with the author’s impeccable gift for detailed and vivid descriptions of the scenes from everyday life on the streets of Indian cities and villages, or places of worship, or of her rich flora and fauna, cannot but evoke images, sounds, and even scents of this land of “jasmine and sandalwood”—but also of colonial oppression, caste divisions, famine, and other hardships. India taught the young prince the double meaning of everything he witnessed.”

Нађа Ђурић у студији „Записи о Индији: импресионистички путопис Божидара Карађорђевића” због чулних утисака *Записе о Индији* одређује импресионистички. „Решен и пре одласка на пут да Индију доживи лично и непосредно, Карађорђевић одбија да свој доживљај саобрази туђем дискурсу – британском колонијалном, али исто тако и било којој унапред задатој визији Индије која би пренебрегла конкретно искуство путовања и тако осиромашила доживљај индијске земље и културе” (Ђурић 2021: 103).

Кнежев поглед на Индију је романтичарски, испуњен је мирисима, звуцима и бојама предела које он обилази и доживљава. Али, упркос субјективности, његови путописи дају слику Индије коју ће видети и други путници а његов самосвојан, често чулни и уметнички, поглед на Индију не замагљује њену реалну слику. Иако не бежи од сопственог доживљаја, он слика реалан свет Индије. У том смислу, он је и романтичар, а помало и импресиониста, његов приказ јесте сликовит, али његови утисци и доживљаји ипак не избијају у први план. У првом плану је Индија. Колико је реч о чулном опажању, толико је и интелектуалног опажања. Не може се порећи добро разумевање историјских, културних и друштвено-политичких услова живота на индијском потконтиненту. Веродостојност његових путописа очита је у чињеници да и после више од века од његовог путописа о Индији путници могу да виде исте пределе и доживе ситуације о којима кнез Божидар Карађорђевић пише. Верност његових слика индијским пејзажима уверава нас да је реч о врло обазривом посматрачу чијем оштром оку не може да промакне ни најситнији детаљ. Импресиониста заборавља да објективно прикаже свет који посматра већ истиче какав је утисак на њега одређени предео оставио, односно у први план ставља свој доживљај места, своје утиске, лично надахнуће или размишљања. У том смислу, иако путопис кнеза Божидара носи снажан импресионистички печат, аутор не дозвољава да субјективни доживљај потисне фактографску прецизност. Чак и када нам се чини да ће се аутор изгубити у сопственом тренутку, очаран неким приказом, он успева да сачува оштрину запажања и стварну слику света.

„Његов стил приказује истанчаност, гипкост и минуциозност, какву књижевност Србије његовог времена још није имала. Далеко од путописних манира, деперсонализован, његов аутентичан доживљај Индије представља, пре свега, један *сликарски текст* – где је све пратило око сликара, у земљи као створеној да је управо у свим бојама инспиративним за сликање, овако види један путник. По заносу, а опет пажљивошћу и потанкошћу у описима свих духовних и визуелних сензација, *Записи о Индији* су у равни литерарних домета *Африке* Растка Петровића, и то настали неколико деценија пре њега” (Гароња 2022: 598).

У *Записима о Индији* нема охолости просвећеног интелектуалца који Индији прилази са стране. Кнез Божидар Индију доживљава у искреној блискости, не због ширења поља свог искуства или сензације како је доживљава Јелена Димитријевић и многи други путописци његовог времена. Он лично надахнуће успева да надвлада да би у првом плану приказао индијски свет. Утилитарност тадашњих путописа кнез Божидар без зазора замењује снажном етеричном поетиком и естетиком. Он се не боји да се отисне на путовање по Индији које ће отворити другачија врата у овај далеки свет, а нема ни проблем да ову земљу представи онако како је збиља видео.

Сложена композиција његовог путописа у којем налазимо енциклопедију индијске културе, ботанике, географије, историје, међутим, не нарушава естетски склад његових описа. Једна од највећих врлина његових записа стога јесте аутентичност, што недостаје многим британским и уопште европским путописима о Индији тога доба.

„Уметнички магазин” с којим кнез Божидар Карађорђевића често сарађује његову књижевност и уметност оцењују високим оценама. У приказу путописа о Индији објављеном на енглеском језику кнез Божидар представљан је као блиски сарадник овог часописа уз напомену да „ништа што је он написао у редовима овог часописа не може

да се пореди с лепотом овог љупког књижевног остварења” (*The Magazine of Art* 1899: 527).⁹⁶ Критика истиче величанственог стила и приповедачког дара кнеза Карађорђевића. Посебно се хвали његова неустрашивост да путује у земљу ужасне куге и не мање страшне глади која коси индијски свет с којим се кнез Божидар блиско упознао јер није само ишао тамо где је било угодно и где су га с љубазношћу прихватили као европског кнеза већ је обилазио и места која туристе нимало не привлаче и чак застрашују.

„Ниједан сликар не би могао тако уверљиво да изрази ужарену атмосферу, покрет, светлост и звук, одлике народа, обичаје и страсти; мало њих би на тај начин могло да дочара пуноћу боје и сјаја који чине Индију једним од чуда овог света. Кнез Божидар Карађорђевић је мајстор уметности описивања; његовом оштром оку ништа не промиче, његова танана запажања нису досадна никоме с префињеном осећајношћу; а савршеном, иако готово неприметном уметношћу он бележи све и преноси свом читаоцу занос који сâм осећа. Чак нас ни ужаси куге и глади не остављају без уживања” (Исто).⁹⁷

Знаменити индофил Димитрије Митриновић 1913. у *Босанској вили* пише да кроз уметност треба покренути обнову душе. Позивајући универзални дух да проникне у скривене вредности које западна цивилизација пориче нада се да се „споје неспојивости досадање; да се душа узме за основ сваког зидања и приближавање човека к Идеалу за критериј сваке вредности” (Тешић 2001: 19). Оно о чему Митриновић пише, кнез Божидар кроз свој путопис и касније уметничка остварења спроводи у дело. У Индији види пут ослобођења од притисака западне цивилизације окренуте безличној индустрији и ширењу трговачких мрежа.

Иако га непосредна лепота Индије очарава, кнез Божидар себи не допушта занесеност мистичном културом Индије већ то ново искуство користи за смелији књижевни и уметнички искорак. „Салонски живот коме Кнез припада не даје му довољно слободног простора да се изрази. Упркос томе, он париску културу не одбацује прибегавајући свежини примитивног виђења света нити у неком тренутку осећа поистовећивање с нецивилизованим народима Истока” (Стевановић 2022а: 402). За време седмomesечног боравка у Индији, он добро разграничава сакрално и профано, вечно и пролазно, и тај сплет супротности одлично повезује у једну слику о Индији која непромењена постоји од давнина и постојаће још много после.

И до Срба су у то време дошле белешке кнеза Богидара с путовања по Индији. У *Времену* се појавило и неколико на српски језик преведених одломака путописа о Индији који је пре коначне верзије објављиван у наставцима у *Париској ревији* (уп. Стевановић 2018: 424). Међутим, политичка ситуација која није била наклоњена династији Карађорђевић није дозволила да се књижевна или уметничка дела кнеза Богидара Карађорђевића на прави начин прихвате у српском јавном, академском и књижевном кругу. Он је остао скривен под прашином друштвенополитичких догађаја и династичких преврата, да би тек после више од једног века могла да се сагледа његова богата књижевна и уметничка заоставштина.

⁹⁶ У оригиналу: “But nothing which he has written in these pages approaches the beauty of this charming literary achievement”.

⁹⁷ У оригиналу: “No painter could suggest so convincingly the hot living atmosphere, the movement, light, and sound, the national characteristics, customs, and passions; few could convey better the richness of colour and glow that make India one of the wonders of the world. Prince Karageorgevitch is a master of the art of description; his quick eye loses nothing, his delicate perceptions are dull to none of the finer sensations; and with consummate, though almost unseen, art he sets the whole on record and transmits to his reader a sense of the fascination that fills his own mind. Not even the horrors of plague and famine leave us without enjoyment”.

7.4. Индија у путопису кнеза Божицара Карађорђевића

Путопис о Индији кнез Божицар Карађорђевић почиње у тренутку када, се, после вишемесечне пловидбе, приближава њеном тлу и с пучине осматра њене прве обресе. „Нешто је у крви која му тече венама, у магми сећања, повезало Божицара Карађорђевића с Индијом и покренуло га на пут који није имао одређени историјски циљ, већ пре, тако индијски, неку недокучиву, бесконачну сврху” (Петровић 2018: XVII).

Пошто се 1896. године укрцао на брод и запловио према далеком Бомбају (данашњем Мумбају), путовање је замислио као „шетњу у трагању за некадашњом Индијом, жељан њених чудесних боја и хармоније, онога што траје од давнина” (Чохан 2018: VII). Док се приближавао копну на западној обали Индије ова земља му се полако откривала као уснули пејзаж величанствене лепоте. „Све је обавијено ружичастом измаглицом праскозорја. Читав приказ неосетно пролази кроз низ бледих нијанси, да би се убрзо изнова појавио у јасној ружичастој светлости која на широко сидриште Бомбаја баца прах жеженог злата” (Карађорђевић 2018а: 16–17). Као у некаквом сну, он види низ светала које трепере на копну и протежу се све до узбуркале воде коју су пресекли и разбудили велики бродови препуни путника и разне робе. Мора да је и сам кнез Божицар одмах схватио да је закорачио на сасвим необично тло где су противречности толико јаке да европски човек тешко може да их схвати.

И данас зачуђује чињеница да он одлази баш у Индију. Да ли га је Индији повела мода тог времена да и он оде у неко егзотично место и доживи пустиловину, или је нешто суптилније определило његову одлуку да се отисне на овај пут, никада нам неће докраја бити јасно. Можемо само да наслутимо да је кнеза Божицара ка Индији повела жеља за померањем граница сопственог искуства, да кроз лично надахнуће доживи унутарњи преображај. Као личност широких интересовања, можда је осетио потребу да сагледа место које се чинило као да је на крају света. „Као што је античком смислу било само по себи разумљиво искључиво посматрање блискога и малог, тако је нама, само по себи, разумљиво посматрање бескрајнога, оно што премаша границе чула вида” (Шпенглер 2010: 91). Можда нам ова мисао једног од највиспредијих тумача западне цивилизације пружа део одговора на ова питања. Кнез Божицар отишао је да види културу која се прелива преко свих оквира чула и доживи један потпуно другачији свет који пркоси зонама људског комфора, схватања и сазнања. Индија, као бескрајни простор искуства, одговарала је његовом духу који је тражио искуство живота изван постављених граница. Тежина и неудобност његовог дугог путовања по Индији говоре у прилог томе да је себе желео да стави на велики тест и да у том искушењу боље открије и себе и смисао живота.

Жамор, врева, метеж, жега, наметљиви улични носачи, обележили су његово искрцавање на тло индијске земље. Уместо очекиваног културолошког шока при првом сусрету с Индијом, у путопису налазимо егзактан опис првих скица Индије, без икакве узнемирености пред убрзаним и несносним метежом какав се може замислити само у индијској луци.

„Пространа лука у којој је усидрена читава флота пароброда закрчена је ужурбаним мноштвом отворених бродова, без кабина, избледелих боја, с прамцима високо уздигнутим у дугачак кљун и великим узаним једрима укрштеним попут маказа, налик на крила галебова.

Бука у пристаништу је несносна. Цариници, полицајци, здравствени службеници – сви насрћу на путника с незамисливим формалностима, на пример са папиром на ком треба да потпише изјаву да има само један ручни сат и једну

иглу за кравату чија је вредност сразмерна његовом богатству. Затим, поново, преузимање пртљага који се мора извући на другом месту, усред хорде *кулија* који вичу, кидишу на сандуке и бацају кофере као пројектиле... и, коначно, улица” (Карађорђевић 2018а: 17–18).

У Индији је кнез Божидар Карађорђевић провео седам месеци и посетио више од тридесет и пет различитих места. У океанској земљи индијског потконтинента, прешао је око једанаест хиљада километара, од снежних Хималаја „који су лежали у заслепљујућој узвишености величине и светлости” (Исто, 204), како он у путопису приказује овај гигантски планински венац, према југу, до крајева прошараних златним сунцем. Одлука да у Индији проведе чак седам месеци и да обиђе толико много различитих предела била је врло храбра јер је реч о путовању које је са собом носило велике ризике.

У његовим очима, Индија се откривала као земља огромних храмова безброј разнобојних богова, невероватних плесова у њиховој слави, фантастичних палата раца и махараца, свечаних ритуала, задивљујућег цвећа и шармантног живља, разноврсних животиња и чудесних пејзажа. Ово није дело испресецамо динамичним низовима догађаја који се одвијају на историјској траци, већ путописни запис испуњен бојама, мирисима и мелодијама које се могу доживети само у живописној Индији.

Уметничке природе и осетљивог карактера, кнез Божидар Карађорђевић имао је ретку способност да запажа различите нијансе боја, њихова преливања и стапања, и да од боја начини разнолике пејзаже у свом писању.

„Крајолик стрмих, огољених брда, пешчаних површи, брда од глине – у љубичастој, ружичастој или боји цигле; земља спржена на сунцу, зелена или браон тамо где су недавно била клизишта или одрони, на избочинама опрљена у све нијансе црвене. Једна виша планина баршунасте ружичасте боје и благе таласасте површине, а затим речно корито пуно снежнобелог песка, који је заправо со која блешти под сунчевим зрацима” (Исто, 374).

Скоро свако поглавље у *Записима о Индији* кнеза Божидара почиње једним оваквим описом природе која се пред њим отвара. Како је кнез Божидар био талентовани акварелиста, сваки почетак новог поглавља могао би да послужи као надахнуће за један нови акварел. Овај путопис о Индији чини се могао би лако да се замисли као уметничка галерија испуњена акварелима у којима доминирају златна и плава боја, али и таласасто преливање у зелену, браон и црвену. Спектар боја красе његове живописне скице Индије, али кнез Божидар поред предела скицира и предмете, животиње и људе.

Он је примећивао и у слику вешто уклапао ситне детаље попут копче на униформи војника и крупне појединости као што су високе зидине палата. Чак и када као читаоци можемо да створимо у глави слику рушевина које описује, оне су приказане с толико љупкости да их замишљамо као из бајке, упркос реалности урушавања. Кнез Божидар умео је да све виђено и доживљено преточи у најлепше књижевне аквареле. Стога „путописне аквареле” кнеза Божидара Карађорђевића издвајамо као једне од најлепших путописних записа о Индији не само краја XIX века.

Хронолошки, књига описује Индију у периоду његовог боравка, 1896–1897, али се тачно време у самом путопису не помиње, нити је важно јер постоје честа померања у прошлост и предколонијални период културног узлета и древне уметности. Ипак, то не значи да је овај путопис посвећен Индији каква је некад била, пре и за време колонијалне управе. Овај путопис приказује Индију какву и данас можемо да видимо, као да се ништа у међувремену није променило. У томе је и једна од највећих дражи ових записа, сведочећи о веродостојности пишчевог приказа.

Свако ко је пре читања овог путописа имао прилику да се сусретне с путописима о Индији, од кнеза Божидара Карађорђевића очекивао би један сличан нацрт ове земље,

пун бескрајних описа путникових авантура, препричавања обичних и необичних догађаја које је искусио, описом осећања, свега чудног што се видело и доживело на путу, уз неизбежно узбуђење због открића „новог света”. Међутим, на самом почетку читалац може да схвати да овде није реч о једном таквом путопису. Кнез Божидар Карађорђевић Индију не доживљава као дестинацију и предмет свог истраживања. Штавише, он искључује себе и читаоцу дозвољава да истински зарони у земљу игре и напорног рада, бола и среће, јасмина и сандаловине, да осети сјај сунчеве светлости како пада на плантаже чаја и замисли узвишене храмове који се уздижу изнад светлוצаве свете воде.

Кнез Божидар није исцртао Индију у стилу популарних европских путописа. Није наставио да „суди о целом пољу пиринча тако што је пробао само зрно или два”, како каже индијска пословица. Поред тога, оно што нас још више чуди, није тежио да прикаже егзотику, бујност, богатство биљних и животињских врста, разноврсност хране и зачина или разноликост предмета од злата; био је међу ретким путницима који су успели да обухвате једну тако богату и разнолику културу у веома лепу дескриптивну нарацију приказујући бескрајни дух и лепоту полифоне индијске културе. Од првог до последњег одломка постоји осећај да је Индијом путовао неко ко ју је добро осетио.

„Кнез на свом путу успева да речима као сликарском четкицом повеже два приповедна тока – снолику Индију духовног благостања и сурову Индију ухваћену у тешким животним условима – складно надилазећи историјске супротстављености присутне на сваком кораку. Он као да природно хвата равнотежу између великих сила противречности ове земље у којој се смеђују слике глади, јасмина, куге и ружа, принцеа и просјакиња, устрепталог живота и сивог посмртног дима, светлости и таме. Може се рећи да је надахнуће Кнеза пут прочишћења, или боље речено просветљења, које многи путници и данас траже у Индији” (Стевановић; Петровић 2019: 139).

Кнез Божидар Карађорђевић био је сликар тако да цео путопис можемо да посматрамо као једну велику блиставу слику индијске културе коју није приметио по материјалном обиљу, већ по свепрожимајућој духовности. Као на сликама, приказивао је различита места, увек опчињен погледом пред собом. Оно што је за друге била роба, за њега је била величанственост светла и боја. И њега је занимало богатство, али оно културно и духовно – древна непатворена душа Индије. Лутајући очаран индијском земљом, често би скренуо са планираног пута како би се изгубио у лавиринту дрвећа, пузавица, цвећа и цвркута птица откривајући тамо прави индијски дух. Он иде неозначеним путевима, залази у сокаке где се збивају сумњиве радње и окупљају лупежи и коцкари, наилази на случајне саговорнике и открива Индију коју не можемо да пронађемо у другим путописима у којима путописци нису ишли ван зацртаног пута. Без водича и без унапред исцртане путање, кнез Божидар не боји се непознатих индијских места већ се препушта случајностима. Стога његов путопис више личи на романтичну авантуру него на планирани пут и осмишљено приповедање.

Очаран игром светлости и сенке, под његовим пером, као под сликарском четкицом, оживљава природа коју је сматрао много важнијом од историјско-политичких околности. Док је већина путника, како је описано у претходном делу, богатство земље видела позитивно у материјалистичком смислу, њена дивљина и другост виђени су као прилично негативни и неукроћени. Жудели су за његовим обиљем, али су се плашили дивљих животиња и другачијих људи. Напротив, кнез Божидар био је очаран индијским древним и плодним дрвећем, величанственим цвећем, зеленим пољима и брдима, цвркутом птица и светим животињама. Њега није плашио бескрај индијског обзора већ му је нудио прилику да сагледа раскош света у једном новом светлу, што је вероватно и била замисао његовог боравка у Индији.

Раскош духа кнеза Карађорђевића огледа се у његовом писању. Док ствара, он је у самом средишту живота. Уз живу пажњу посматра шта се око њега дешава и негује целовитост догађаја, не мари за ефекат већ се усредсређује на сам живот. „Њега обузимају мирис јасмина и сандаловине, вртови обрасли бујним тропским растињем, шум воде, троми ход слонова, звецкање накита, очаравају неуморни плес свитаца у колебљивом сумраку и прозрачна атмосфера звездане ноћи” (Стевановић 2022а: 402). Нема измишљеног односно умишљеног стајалишта за писца или сликара одакле он посматра, чулно осећа или анализира живот. Свестан да се живот одвија мимо њега, а да он може само да буде срећан као неми сведок видљивих и невидљивих, изрецивих и неизрецивих дешавања, он пером и четкицом покушава да му се што више приближи. Усхићен пред величанственим призорима, као да се труди да својим присуством, или писањем, не поквари ниједан тренутак.

„Живот који светлост доноси на тренутак оживљава све ове мртве храмове. Чини се да се кипови покрећу у треперавом, просветљеном озрачју... Зраци одлазе и све се поново примирује у тишини коју једва сламају крици папагаја што лете негде напољу...” (Карађорђевић 2018а: 72).

Због чега је ово ваљан књижевно-уметнички путопис о Индији? Зато што кнез Божидар Карађорђевић не нуди, односно не намеће своја објашњења и своје виђење Индије. Да било шта објашњава, у неком тренутку би нас довео у заблуду или у најбољем случају заморио. Не упушта се у дубља проучавања и не осећа потребу да било шта својим будућим читаоцима објашњава. Нема ни наглашавања егзотичног што би се очекивало у редовима посвећеним Индији и њеној култури. У овом путопису не види се потреба да се прикаже егзотика Индије. Кнежев блиски пријатељ Пјер Лоти био је фасциниран Истоком, посебно османлијском културом и његов опус посвећен је управо егзотици читавог Оријента којим је био задивљен. Међутим, иако под његовим личним и уметничким утицајем, кнез Божидар иде својим путем и код њега такве егзотичности нема.

О Индији читаоци сазнају као да су и они сами непосредни посматрачи. Очито да посматрач–писац зна како да јој приђе и на који начин да је прикаже. Он при томе крши забране и иде на места где не би требало, али не из пуке радозналости. На свом дугом путовању трага за правом Индијом, која се не открива пред онима који не скрећу с главног пута.

„На улазу у светилиште папагаји у кавезу су, док сам пролазио, изненада непријатељски дрекнули и умирили су се тек када је пришао свештеник и дао им храну. Али галама је привукла друге брамане од којих је један желео да одем „и то одмах”. Ја сам то одбио, па је послао по слона који врши дужност полицајца да ме избаци. Свештеници су знали да му није потребна помоћ и оставили су ме самог. Слон је дошао брзим касом, машући сурлом и трубећи; зауставио се на два метра од мене и мирно стајао. Прихватио је новчић од четири ане и подигао сурлу да би га дао гоничу, али како никога није било на леђима, вратио ми је новчић у џеп. Оњушивши читав мој капут нашао је кекс, појео га, а онда се мирно вратио у шталу” (Исто, 162).

Када се сусрео са слоном–свештеником у једном од храмова у Мадури, након што се једном браману није допало што је странац одшетао до светилишта, кнез Божидар с пуно духа описује сусрет са слоном као нешто важно што му се догодило. Не доводи у сумњу оно што је видео и доживео већ бележи догађај као да не постоји ништа необично у понашању једног слона. Читалац не примећује уплив перспективе европског човека који би требало да се барем зачуди над понашањем слона. Кнез Божидар од тренутка када се искрцао у Бомбају Индију не доживљава као нешто изван себе, а његов путопис о Индији понекад је на граници фантастике. Опис сусрета са слоном који узима кекс и

подмићен пушта странца да разгледа забрањено место може се учинити као каква пишчева фантазија. Али, није реч о измишљању нити претеривању писца. То се засигурно могло догодити јер и данас у Индији слоновии врше дужности свештеника и благосиљају људе када им они за то прво дају новац који иде као прилог храму у коме слон врши своју дужност. Кнез Божидар свестан је да је у Индији религија свуда и да она није изван и најбаналније људске (или животињске) свакодневице.

„Овде, међутим, највише од свега, он уочава суштину Индије – њену религију, која извире на сваком месту свакодневице – из сваког покрета, обичаја, чудних обреда – а која сведочи да су овде богови прво сишли на земљу, па се тек онда расули по свету и да се упркос свему, овде најдуже одржала та религијска праформа и памћење кроз ритуале” (Гароња 2022: 600).

Кнеза Божидара очито не занима да шаље у Европу преглед Индије и да обавести знатижељне духове каква је ова култура. Он стога не мења тон у свом приповедању. Не посматра Индију у односу према Европи и у писању нема европоцентрично тежиште.

„Овде није реч о афинитету према неистраженим неевропским просторима нити егзотичном (као код његовог пријатеља писца Пјера Лотија). Не покушава да са себе збаци тежину европоцентричности као што то често чине путописци жељни приближавања егзотичном, примитивном и нецивилизованом. Он трага за слободом коју све мање осећа у европском културном кругу за непатвореним енергијама које ће ослободити дух уметности” (Стевановић 2022а: 402).

Ослобођен европске перспективе, кнез Божидар Карађорђевић заиста успева да пренесе истински индијски дух. То му је пошло за руком делом и због тога што није преводио локалне изразе на француски или енглески језик. Карактеристично за овај путопис је и то што многе речи које у Индији чује кнез Божидар не преводи већ записује у изворном облику и без појашњења. Стога је језик путописа такође битан да би се боље разумела његова перцепција индијске културе. У томе се још једном види однос према индијској култури којој се он не опире ни на лингвистичкој равни. Он складно утапа индијске речи у француски и енглески језик, описујући, али не и објашњавајући одређене појмове и догађаје. Његов путопис садржи богату ризницу речи изговорених на различитим језицима и дијалектима Индије. За разлику од западних путника који су покушавали да објасне и преведу све, он је морао знати да значење локалних речи и израза можда никада неће бити тачно пренето европским језицима. Оно што не постоји, не може речима да се обухвати и објасни. Он Индију није подвргао тумачењу и стога се у његовим путним записима осећа блискост с њеном културом. Како изворне речи не могу да се тек тако пренесу у други језик и културу и замене некаквим лингвистичким еквивалентима, он нам доноси аутохтоне изразе који су везани за одређену индијску област, друштвено уређење или догађај. Очито их је сматрао важним за чување културног идентитета народа и пулс једне земље опипавао је и кроз њене речи. Изворне речи које нам не преводи и не појашњава су суптилне нијансе у његовом писању – и зато под његовим пером све оживљава – светлост, боје, воде, плесови, храмови и богови. Кнез Божидар се на путовању у Индији више ослања на своју сналажљивост и радозналост него на водиче и стога је његов путопис резултат сопственог погледа на ову културу и личних доживљаја, што свакако оснажује њихову веродостојност. Њему ове речи нико не преводи на његов језик и препуштен је сам себи да се потруди да схвати њихова значења. Он чак и греша док записује неке локалне изразе, али ниједном не греша у њиховом разумевању. Тачно разуме шта се дешава и то на прави начин речима преноси.

Кнез Божидар Карађорђевић, иако је по пореклу аристократа, свој пут градио је сам, као писац, уметник и занатлија. На основу рада који је остао иза њега, чини се да му није недостајало снаге и воље да се бори на многим фронтовима. Иако је био окружен

другим књижевницима и уметницима с којима је сигурно делио радост и искуство стварања, он у стваралачком процесу нема узора ког прати или подражава већ сам гради свој пут. Кроз *Записе о Индији* кнез Божидар ослобађа своју стваралачку енергију. Овај путопис је синтеза и сублимација књижевног и уметничког дела. Не можемо говорити о њему као искључиво књижевном, али ни као уметничком спису. Помирење фактографског и поетичног, историјског и естетског у његовим записима доводе до нове спознаје о Индији, као о земљи контрастних слика где лепо извире из ружног и ружно ураћа у лепо, где се слике светлости и мрака преплићу у игри живота и смрти. У овом путопису као да нема временског јаза између тренутка збивања и момента записивања. Кнез Божидар као да пише у једном даху непосредно или за време опажања онога што се у датом тренутку збива пред њим.

Пишући о Карађорђевићу као импресионисти, Ђурић (2021: 103) истиче да „у питању су пре свега светлосни ефекти, бројни и разноврсни: индијска светлост трепери и прелива се у читавом спектру боја и нијанси; пејзаже одређује доба дана и квалитет светлости при којој се посматрају; а небо, нарочито у сумрак, при заласку сунца, Карађорђевић приказује са посматрачком страшћу и пажњом какве се лако доводе у везу са склоностима импресиониста”. Чулно опажање кнеза Божидара ипак није одвело у импресионизам као једини одраз његово писања. Његов доживљај Индије збиља почиње чулно, али се ту не завршава како би се код једног импресионисте очекивало. Он не пише о боји због боје, нити преламања види као спољашњи одраз простора и времена. Обухватајући природну лепоту, као и ону коју је човек створио, трагао је за оним што се збива иза фасада овога света. Сунчеве зраке који се купају у светим водама осећа као чин прочишћења. Он трага за чулним да би покушао да нађе духовно у њему. Да се његово трагање завршава са чулним, то би сведочило о сиромаштву његовог духа. У светлости Индије осећа дубину слободе која не може да се сведе на утиске који се у наредном тренутку потроше. Његова естетика није без етике. Зато сам кнез Божидар себе издваја из табора импресиониста. Импресионисти су наглашавали чулност да би себе издвојили у том наглашавању. Кнез Божидар Индију открива не зарад себе и свог књижевно-уметничког израза већ да би открио праву Индију скривену испод слојева времена, историје и друштвених околности.

У овом путопису нема уобичајене динамике радње. Али, упркос томе, његов приповедачки дар оживљава слику Индије као да се она у том моменту одвија пред читаоцем и као да се он сам пред њом налази. То му омогућава употреба показне речце „гле” којом ипак успева да створи један динамичан приказ, као када после приче о загонетној зарази која се шири Бомбајем и њеним смртним исходима види и описује једно венчање.

„У Мазагону, једном од предграђа Бомбаја, гле, венчање Парсија.

Младожења седи и чека госте у врту украшеном сводовима и сеницама и звездастим белим светилкама. Скривен у грмљу, оркестар свира. Убрзо се окупило читаво друштво, свечано одевено у дуге беле тунике. Младожења је такође у белом, са цветним венцем око врата; орхидеје, љиљани и јасмин спуштају му се до појаса. У једној руци носи букет белог цвећа, у другој кокосов орах. Шал, пажљиво пресавијен, виси му преко једне руке.

Изнад капије и кућних врата лаки венци од цветова нанизаних попут перли њишу се на поветарцу и ваздух натапају мирисом” (Карађорђевић 2018а: 31–32).

Живи описи ове свадбе, младе и младожење, њихових сватова, послужитеља – све као да се одвија пред нашим очима. И та слика блиска поетици романтизма суптилним прелазом, готово не приметно, изводи нас из света ужасне куге у раздрагани почетак новог живота. Оваква слика супротности у једном путопису јасан је знак да кнез Божидар сасвим добро разуме противречности индијског живота где смрт прелази у

живот, а крај у нови почетак, или обратно. Он нимало није изненађен тим хитрим променама. По завршетку детаљног описа церемоније свадбе међу Парсима, он се опет враћа на опис ноћи у којој се људи на железничкој станици у очају тискају да купе карте и побегну из Бомбаја зараженог кугом. Складним сплетом смрти и живота кнез Божидар води читаоца кроз Бомбај као да све то он сам искушава, а не као да га неко кроз књижевне наративе води тим путем. Непосредност, коју у својим описима постиже, овај путопис чини посебно драгоценим.

Кнез своје искуство Индије не задржава на нивоу непосредних утисака већ своје доживљаје преобликује у путопис који тежи хармонији приказаних појава. Због тога читалац, иако можда никада није крочио на тло индијског потконтинента, нема осећај „непознатог” простора нити илузорна очекивања авантура које би и њега као потенцијалног путника тамо сачекале. Кнез Божидар, који никада пре тога није боравио тамо, ни у једном тренутку не одаје осећај несигурности. Он самоуверено препознаје многе нити индијске душе, разуме и успева да ухвати праве тренутке који осликавају саму њену срж, вековима непромењену. Он није писац у земљи чуда, одушевљен при сваком новом кораку у туђој земљи. Његово искуство Индије није сазревало временом проведеним на њеном тлу. Он среће људе различитих касти и занимања, али се кроз редове његовог путописа не осећа наклоњеност индијским племићима у односу на просјаке. „Он не сецира надмено људе, ствари и догађаје, већ свему прилази с поштовањем, некако гледећи живот речима” (Петровић 2018: XVIII). Уопште, он се за људе не везује; његов поглед упрт је у културу, светлост, боје, оно што је непролазно. Људска судбина, крхка и порозна, кнеза Божидара много не привлачи.

У описима Индије кнеза Божидара нема дихотомије индијских пејзажа нити грубих прелаза, упркос чињеници да он прелази из ужурбаних градова у мирна поља далеко од градске вреве. За њега као путника границе Индије нису учртане, ни у простору ни у времену. Њих одређује прожимање светлости по којој он препознаје различите пределе. Док читамо путопис, стичемо утисак да је све време писац у равнотежи и мирно осећа сваки трептај своје околине из које није издвојен. Сlike супротности су савршено уклопљене тако да је читалац једнако узбуђен пред величанственошћу Таџ Махала и остацима порушених зидова некадашњих тврђава. Писац не тугује над рушевинама историје већ пред собом види раскош коју никаква историја не може да наруши.

Истовремено, писац с једнаком пажњом посматра људе и богове, децу и раднике, просјаке и богаташе, слонове и ратнике. Ипак, осећа се примат природе над човеком и његовим ограниченим думетима јер кнез Божидар посебну пажњу посвећује природи, док људи нису у тој мери у центру његове пажње. Такође, као писац он се не труди да у својим записима буде разумљив или занимљив читаоцима, већ преноси на папир оно што непосредно осећа и види. Ослобођен притисцима спољашњости јер никоме ништа није дуговао, а очито на уму није имао да „гради каријеру” као успешан писац, кнез Божидар писао је по свом осећају, исто онако како је и сликао. И због тога, овај путопис „је лишен свих материјалних опсесија и посвећен прозрачном светлу индијског духа. Он је у томе успео јер је имплицитно следио велику мисао староиндијског епа Махабхарата где у *Бхагават Гити* Кршна говори о личности која успева да се не везује за оно што јој долази у сусрет” (Стевановић 2021: 841). Његов пут кроз Индију подразумевао је и велику жртву да пронађе смисао изван свих телесних, материјалних и других илузија које као у некаквој друштвеној самсари заваравaju човека. „Кнез на путу не жуди за индијским пределима, културом, богатствима, не покушава да освоји неосвојиво већ трага за светлошћу која обасјава пут, не тражећи ништа за себе. Такође, док пише не везује се ни за само своје дело, нема у виду будуће читаоце, а ни себе, бележећи само оне тренутке надахнуте светлошћу” (Исто).

Записи о Индији, можемо слободно рећи, право су културно васкрснуће – кнез Божидар Карађорђевић оставио је културни идеал као што је Карађорђе поставио историјски идеал. Његов начин казивања одређује се јасном свешћу о ономе о чему се говори, доследном и сликовитом опису, не у духу француског народа и картезијанских подела већ словенском где нема глуме пред огледалом, сентименталног егоизма, нити опонашања центлменске културе. Његова очекивања су велика. Не прати пожељну перспективу, већ природне идеале, не само естетске него и етичке.

У Европи и шире је тада генерација писаца која обликује егоистичног појединца, човека који се бори да освоји све удобности света. Иако је племић, кнез Божидар не тражи никакве услове за себе, а његово кретање кроз Индију није нимало удобно јер путује возом тискајући се с гомилом раздраганих Индијаца који сви стално негде путују. Он се не боји да пређе преко снежних предела Хималаја, искушавајући свој дух и тело у суровим условима Индије. Необично је што једини његов биограф Стеван К. Павловић бележи да је кнез Божидар увек био крхког здравља јер само путовање по Индији, да занемаримо Африку или Балкан, представљало је напоран подухват који изискује висок ниво издржљивости. Како прелази чак 11000 километара проводећи седам месеци сам у земљи која на сваком ћошку искушава путника, може се закључити да је кнез Божидар, иако се чинило да је слабашан, доста издржљив и сналажљив. Човек мора да буде будан и врло обазрив да би издржао такав пут. Неко ко је слабог духа и тела не може ни месец, а камоли седам месеци да путује индијским потконтинентом и при томе пише белешке о путу и спрема путопис за објављивање. Чини се да се иза слабог тела кнеза Карађорђевића орио несаломиви дух Црног Ђорђа спремног на све неприлике.

Кнез Божидар ништа не пише о вишемесечној пловидби, колико га је коштала, шта је све понео на пут, где се снабдео, како се борио с непрегледном пучином. Стиче се утисак да њему није било важно како ће стићи до Индије, већ само да до ње дође. Иако физички услови путовања често одређују атмосферу самог путописа, у *Записима о Индији* осим што можемо да се дивимо надљудској снази кнеза Божидара нисмо у стању да одгонетнемо какви су заиста били услови његовог пута. Имајући у обзир како је путовати по Индији – сем ако није реч о скупом путовању – врло захтеван и исцрпљујући подухват, можемо само да се дивимо његовом дугом путовању у таквим условима. Гужве, метеж, бука, измене, неочекиваности на путу често су изазов и најстрпљивијима. Али, кнез Божидар потпуно је усредсређен на Индију. Њега чак не дотиче ни лоше стање путева, као ни могућност опасних или непријатних искустава на путу. Чак и у највећој беди, у лошим условима, или тривијалним ситуацијама, он се труди да обезбеди границе смисла. Стога ни у једном тренутку не своди причу на телесни напор или материјалну жртву.

Кнез Божидар као средство путовања користи воз који и сами Индијци, ако могу, избегавају. Један од ретких јавних личности који је позивао и друге да се возе возом био је Махатма Ганди. У својим говорима и чланцима указивао је виђенијим људима да је неопходно да користе возове да би се службеници боље понашали према том обичном, сиромашном народу, а и да би народ видео пример финог понашања и сам себе на тај начин поправио. Међутим, нико се никада није одазвао. И данас се у Индији богатији, успешнији или угледнији људи не возе јавним превозом. Кнез Божидар је не само образован човек и странац у Индији, он је и племић. Али то га не спречава да путује с обичним народом. Углађен и висок, мора да је привлачио много пажње на путу јер Индијци никада не очекују да странци деле купее с њима, као ни да образованији и имућнији свет путује с неуким и сиромашним народом. Ту се такође види да је за кнеза Божидара ово не само обилазак и упознавање Индије већ пут ослобођења, гандијевски пут преображаја и изласка из зоне комфора.

У делу *Основа лепоте* Лаза Костић (1880) светло изједначава с лепотом. Ако се послужимо његовом аналогијом, кнез Божидар све време је у потрази за лепим, чак и када се чини да његово окружење нимало није такво. Ово јединство лепоте и светлости основни је принцип његових *Записа о Индији*. Чак се и описи куге и ужаса смрти преображавају у лепоту – о чему пише и *Уметнички магазина* у приказу овог путописа.

„Кнез Божидар осетио је како Индија под светлошћу оживљава и као даровити сликар овековечио је те призоре у свом роману, трудећи се да својом сенком не заклони ни зрачак светлости. Одсуство приповедача, који добро зна да циљ његовог пута није да тај пут пређе, пружа прилику читаоцу да очаран мирисима јасмина и сандаловине сâм осети сву величанственост индијског потконтинента” (Стевановић 2019: 699).

Кнежева ненаметљива природа чини овај путопис посебно драгоцен. Он је усмерен на само дело и не оставља нимало простора за себе у њему. „Зато је он на том путу прави испосник – одседа у скромним боравиштима, путује с обичним народом, себи нимало не угађа и чак показује отклон према шаренилу туристичких атракција којима су вредни Индијци навикли да привлаче пажњу туриста са Запада” (Стевановић 2022б: 164). Скромност и једноставност у кретању не само да мора да су чудили Индијце тога доба већ би и данас сваког путника у Индији зачудиле. Од тискања с људима у трећој класи, преко ненаметљивих разговора с тамошњим живљем, кнез Божидар показао је своју скромну и једноставну јединственост у најбољем могућем светлу. Његове белешке одликују најразличитије боје, али нису у служби уметниковог стварања већ ослобађања племенитог духа које може само да буде на корист свих.

Када у *Уметничком магазину* пише приказ дела Верешчагина (Васи́лий Васи́льевич Вереща́гин), у време када се већ вратио из Индије и завршио свој рукопис, кнез Божидар Карађорђевић као да пише о самом себи на путовању у Индији. За руског сликара закључује да „обузет некаквом носталгијом за светлошћу и сјајем, Верешчагин је онда отишао у Индију, где је цртао и бележио све што је видео и на крају се после две године вратио у Париз с материјалом за серију слика” (Karageorgevitch 1899: 176).⁹⁸ Он даље хвали путописне мемоаре руског сликара јер веродостојно осликавају Исток (Исто, 178). Нема сумње да је кнезу Божидару Верешчагин близак по осећају.⁹⁹ Кнеза Божидара често су упоређивали и с Лавом Толстојем чије дело „Од чега људи живе” надахнут Толстојевим разумевањем људских односа 1893. преводи с руског на француски (в. Pavlović 2012: 115) и у њима осећа једну стваралачку присност.

Путописна поетика кнеза Божидара Карађорђевића обилује тренуцима радости који очито да замењују потребу за комфором. Смењују се снолики обриси Индије која се открива у новим бојама, а занемарују се неудобности и тешкоће пута.

„У ваздуху лебди некаква бескрајна дражест, боје се преливају у опалним тоновима заборавља... пред дворцем из легенди промичу прамичци дима призивајући обриси принцеа обавијених веловима... Лагани поветарац носи дах ружа и цитруса... вода жубори, и чини се да ће сваког часа из фонтана изнова бризнути миомирисне воде да би се краљица окупала. Звук свирале трепери, а у сновиђењу се на варљиво бледој месечини указује двор из Хиљаду и једне ноћи” (Карађорђевић 2018а: 288).

Не можемо да не приметимо да путописну поетику кнеза Карађорђевића красе најразличитије боје које он интензивно описује. Његова поетика боја, где са страница

⁹⁸ У оригиналу: “Possessed by a sort of nostalgia for light and glow, *Vereshchagin* next went to India, where he sketched and noted all he saw, and, at the end of two years, returned to Paris with materials for a series of pictures”.

⁹⁹ О Верешчагину и кнезу Божидару видети више у Стевановић; Петровић (2019: 137–150).

путописа стално зрачи златна, даје нам осећај да смо стално пред неком уметничком сликом. Нијансе различитих боја прате путовање кнеза Божидара и њихово преламање даје пределима и просторима Индије посебну атмосферу. Како би показао контрасте Индије, кнез Божидар се често служио управо бојама.

„Читав дан брод је пратила поворка безбројних медуза: неке су биле беле, велике као нојево јаје, са срцем ружичастим или боје јоргована, попут цвета; друге огромне, плаве, али светлије од мора, по ободу јарко светлозелене – блесак светлости над сумрачним дубинама. А неке – опет беле, расцветане у свим тоновима ружичасте и љубичасте. Затим су предвече милијарде сићушних згуснуле воду дајући јој жућкасту нијансу, приањајући уз бок брода и ваљајући се у бразди коју је остављао за собом – збијени рој који се сатима непрекидно обнављао; на крају су нестале, остављајући бистру и прозирну воду осветљену само светлуцавим фосфоресцентним тачкицама које су се полако подизале из дубина да би на површини блеснуле и брзо утихле под сјајем неба.

Пред зору, у непоузданом светлу ноћи на измаку нејасно се виде најпресиве а онда љубичасте планине налик на храмове; чинило се да две на својим врховима као круне носе ниске, масивне, рекло би се недовршене куле.

Све је обавијено ружичастом измаглицом праскозорја. Читав приказ неосетно пролази кроз низ бледих нијанси, да би се убрзо изнова појавио у јасној ружичастој светлости која на широко сидриште Бомбаја баца прах жеженог злата.

Али чаролија те ружичасте земље која трепери на сунцу не траје дуго. Град се убрзо појављује у великим белим масама – докови и фабрике с високим димњацима, изнад њих коцкасте куће, без икаквог стила, и кокосове палме у дугим једноличним низовима.

Док се приближавамо, међу грађевинама разазнајемо готске куле – далеке успомене на Честер, неспретно оживљен под јарком светлошћу беле Азије” (Карађорђевић 2018а: 16–17).

На свом обиласку огромног индијског потконтинента, кнез Божидар открива нам се као оштроуман посматрач који неуморно упија све њене боје чија суптилна преламања на светлости многи путници не би ни приметили. У таквој романтичарској поетици, ипак, његова будност изненађује. Његово путовање није нимало безопасно. Он је непрестано суочен с изазовима пута, променљивим временским условима, хладноћом и врелином, опасним прелазом кроз кланац на граници с Пакистаном, као и полицајцима који га неколико дана прогањају јер нема дозволу да борави у Кашмиру. Кнеза Божидара нису узнемириле ни увреде које му је као једном Европљанину упутио факир у Пешавару, називајући га псом, издајником, окрутним бедником и месоједом (в. Исто, 338). Чак је и факир, који се сматрао оличењем сабраности и кога је испред врата чекао ред људи да прими његов благослов, зачуђен смиренешћу овог белог човека. Стога му на крају, ставивши му руку на раме, каже: „Збогом, и нека те Свемогући штити *јер изгледа да си добар човек*” (Исто, 340).

Највећи изазов путовања у Индији била је епидемија куге која у то време прети да читаве области Индије завије у црно. Али, сваки сусрет с изазовом обележила је његова смиреност. Није се узнемирио ни пред једном неприликом. У свом необичном путопису о земљи „јасмина и руже, куге и глади” кнез Божидар се с неочекиваном храброшћу више пута излаже великом ризику. Није само претила опасност од куге, већ он улази у сукоб с граничном полицијом, среће разбојнике, прелази предео Кајбер Пас ка Авганистану и опасне превоје хималајске висоравни, без дозволе иде у вечито нестабилно подручје Кашмира. Путовање у Индији открива нам кнеза Божидара као правог ратника и побуњеника. Његова физичка, умна и духовна снага задивљују, а отвореност мисли речито говори о његовој племенитој природи. Иако је у земљи

супротности и неизмерне неизвесности, његов дух ни у једном тренутку ништа није успело да уздрма. Он је све време потпуно смирен.

Управо та смиреност му и омогућава да примети ситне појединости које обично нису привлачиле пажњу путописаца. Детаљно описивање храмова, ритуала, идола, накита, рукотворина, крајолика, флоре и фауне издваја овај путопис по томе што путописац успева да у метежу примети и најситније детаље. Он се при томе опире дотадашњој форми и садржају путописне прозе. Ситни детаљи које обичан путник или истраживач с намером да открије Индију не би био кадар да примети, кнез Божидар надахнуто описује као да су управо они од одсудне важности за разумевање Индије.

„Бескрајно нежно, миомирисно вече је све обавило у ружичасто; на језерца и потоке је спустило облачиће паре који су златно светлуцали. А у колебљивој светлости сумрака, из тих плутајућих велова као да се, мало-помало, појављују бели облици који се поново расипају и нестају у чистој, прозраној атмосфери плаве ноћи.

У мраку над пиринчаним пољима траје неуморни плес свитаца, сасвим сићушних али необично светлих; ковитлају се у безбројним пламеним браздама, толико неопипљиви и неухватљиви да се чини да су део самог ваздуха; заплићу се у непрекидној вртњи, све бржој и бржој, а онда се гасе у дијамантским одблесцима, блед звездеце посребрене месечином.

Између редова бамбуса, тамо иза кедрова који су ширили своје перјанице од танких, савитљивих иглица, и даље смо непрестано могли да видимо кровове храмова обавијене облацима сићушних фосфоресцентних искри које ткају свој лавиринт светлости, док нам је до ушију допирао звук звона и бубњева” (Исто, 150).

За разлику од мишљења не само путника тога времена да ће се у овој земљи мистичних учења и зачетка свих светских религија преобразити и поново родити, Индији у сусрет може да крене само онај који се претходно преобразио. Ништа не може да се деси споља ако се већ није десило изнутра. Само човек који је пре пута збацио са себе окове свог ега може да јој се приближи, не само кроз велике истине него и кроз ситне искре које се чине неважним да утичу на велике токове. Надилажење затворености сопственог „ја” код кнеза Божидара очито је у његовој личности која се уздиже са позиције племића. Победа над самовољом чини његов путопис другачијим од оних који настају из пера људи који у Индији траже слободу, не схватајући да је лишавање сопствене самовоље једини пут слободе, као и да се он не одвија негде у спољашњости већ унутар човека. „Тајна слободе – или како се обично каже ‘слободе воље’ – састоји се у томе да је снага духа у стању да се усредсређује, да јача себе, да увећава своју снагу и превазилази своје унутарње потешкоће и спољне препреке” (Иљин 1998: 23). Управо таква тескоба самовоље европског простора кнеза Божидара приморава да буде непрестани путник. Али он није путник који трага за великим људима, догађајима и појавама, већ човек свестан своје малености спрам света.

Путовања се, како пише Цветан Тодоров (1995: 63–64) односе или на путника или на светове које он сусреће. У путописном делу кнеза Божидара нема поделе на субјект (наратора–хроничара) и објект (место посете). Ако бисмо о путопису судили по блискости аутора и земље коју посећује, несумњиво да би дело *Записи о Индији* било на самом врху поистовећивања хроничара са местом и временом, јер нема никакве дистанце и одвојености када је ово дело у питању, што нас чак и зачуђује јер је он одрастао у потпуно другачијем културном кругу и његово искуство света потпуно се разликује од онога што је у Индији видео. Префињени стил кнеза Божидара, оштро око проницљивог посматрача, неустрашиви дух и складни доживљај непознатог сплели су се у естетизовану, али тачну слику индијског потконтинента краја деветнаестог века. Јелена Димитријевић у својим *Писмима из Индије*, Милорад Рајчевић *На далеком*

Истоку, Растко Петровић у *Африци*, Исидора Секулић у *Писмима из Норвешке*, Црњански у свим путописним делима наглашавају свој удео у делу и истичу улогу путника – посматрача за разумевање дела јер је пре свега реч о њиховој перспективи и ономе што они виде и преносе читаоцу. Код кнеза Карађорђевића, не стиче се утисак да путник на било који начин утиче на слику света који гледа. Тај свет се дешава мимо њега и исто би се догађало и да он није тамо. Томе јасно говори у прилог то и да после 120 година од његовог путовања кроз Индију, и данас се могу видети исте слике о којима он говори.

Писац је успео да продре у саму срж места и да он не буде посматрач већ на неки начин проводник чија је улога занемарљива, а истовремено пресудна. За разлику од поменутих писаца, кнез Божидар у овом путопису не пише у првом лицу. Он глас даје Индији, самом месту. Због тога нема фактографских описа какве налазимо у другим путописима о Индији, већ се стиче утисак рефлексije, Индије која посматра саму себе. Многи који су описивали Индију, гомилали су чињенице о њеном богатству, или религијским и културним појединостима. У овом случају, само место открива се читаоцима. Кнез Божидар у овом путопису готово да не даје ниједан податак о себи. Повремено откривамо да је носталгичан (када на пример чује бретањску мелодију), али ни у једном тренутку не осећамо страх, одбојност или отуђеност, чак и у тренуцима када цењкање траје у недоглед, као што се отегне и монотони звук там-тамова, који му се углавном не допада, не због гледања на интерпретацију музике из перспективе Европе него због његовог талента за музику и музичког образовања због којег у тренутку препознаје *фали*.

Између метежа и мира, сиромаштва и раскоши, куге и игре, кнез Божидар прецизно и реалистично описује друштвену и културну стварност Индије што чини његов путопис аутентичним јер се „објективно износи оно што је [писац] стварно видео и доживео” (Живковић 1988: 151). У том смислу, уколико пођемо од одређења Драгише Живковића (Исто) да у једном путопису, „уколико су његови описи сликовитији, његова интересовања за људе хуманија, његов стил емоционалнији и субјективнији, утолико се његов путопис више приближава књижевном делу” можемо сматрати *Записе о Индији* вредним делом. Описи су сликовити, динамични, прецизни, укрштени у супротности. Тако нас не чуди што се смењују слике бескрајне сунчеве светлости и авети рушевина некадашњих индијских здања које су после ратова и Енглеза остали да бледе на тој светлости. Али он се не боји да се нађе ни у највећем мраку, као што је улица коцкарница и проституције у Бомбају где су „мрачни пролази у којима није реткост пронаћи човека с пререзаним грлом” (Карађорђевић 2018а: 49). Он те слике суптилно смењује описима брда Малабар „у врту с очишћеним стазама и цветним жбуновима оивиченим бисерним шкољкама” (Исто), призивом рајског врта, који онда опет смењује описима Кула тишине на којима лешинари једу последње остатке људског живота (Исто, 54). Кнез Божидар своје *Записе* заснива на контрасту природних, друштвених и културолошких појава.

У овом путопису о Индији, кнез Божидар забавно препричава догађаје (занимљив је случај с мађионичарем у возу док путује ка Бомбају (Исто, 129–130), индијске навике и обичаје и понеки разговор с домаћим становништвом. Разноликост индијског света га очарава. Из редова путописа можемо да закључимо да њега као путника са Запада не оптерећују стереотипи; он не показује неповерење према луталицама и најамницима, не ниподаштава њихов начин живота, нити унижава просјаци и уличне играче. У његовом путопису можемо наћи и вешто изнијансиране портрете ликова, оштроумне описе њихових покрета и понашања, карактеризације које само вешт посматрач може да издвоји. Иако тамошње становништво увек среће само накратко и ни са ким не проводи довољно времена колико обично треба да се проникне у нечији карактер, он у путопису успева да ухвати њихове црте и саму бит живота скривену иза овако различитих

судбина. Његови детаљни и сликовити описи добро приказују начин живота и карактер брамана, шудри, занатлија, сељака, краљевића, радника, жена, деце. Али нам откривају и карактер слонова, птица, биљака јер кнез Божидар, као да и сам долази из индијске културе, не прави разлику између људи, животиња и биљака.

Ипак, у првом плану увек је Индија и аутор нам мало открива о својим авантурама и доживљајима. Још мање разматра актуелне историјске и друштвено-политичке односе иако из контекста схватамо да их добро разуме. Путописну нарацију често покрећу сами предели, храмови, биљни и животињски свет, без много ауторовог напора да помно прати шта се око њега збива. Кнез Божидар доста пажње посвећује и архитектури. Он се диви грађевинама индијске прошлости и с посебном пажњом описује украсе који одолевају зубу времена и пркосно стоје на овим допола урушеним здањима насталим у време индијске славе. Он са жаљењем наглашава да је њихово време прошло и бележи и трагичне приче и легенде везане за њихове успоне и падове. Тац Махал види као *чипку у камену*, приповедајући о легенди везаној за његову изградњу и судбину.

„Када се прође кроз ту капију, указује се чудесан приказ. У дну парка с великим тамним чемпресима, на крају дугачког базена од ружичастог камена окруженог цвећем стоји гробница Мумтаз Махал, сносики мермерни див над чијом се белином уздиже пет купола налик на бисере.

Читав маузолеј, заједно с терасом на којој стоји с четири попут светионика висока минарета, из рађен је у белом мермеру боје млека и опала те светлуца у седефастим преливима на блиставој сунчевој светлости под небом бледим од врелине и прашине.

Унутра су стубови и зидови обложени мозаиком од карнелијана и калцедона на коме су приказани макови и фуксије, тако крхки и прозачни да изгледа као да је по мермеру просуто право цвеће. Исклесане чипкасте мермерне завесе које испуњавају висок улаз и прозоре пропуштају нежно светло боје ћилибара.

Под средишњом куполом уснула лежи вољена султанија Мумтаз Махал, Светлост Света, којој је шах Џахан подигао маузолеј, најлепши на читавој земљи.

Изванредно складна чипкаста ограда тананих шара и чаробне нежности ограђује бели саркофаг сав обложен инкрустацијама цветова *минди* и босиљка од скупоченог ахата” (Исто, 278–280).

Кнез Божидар отворено се диви савршеном складу овог храма љубави, сматрајући га „најлепшим на свету”, а не можемо да не осетимо и поштовање према тој незнаној жени коју назива „светлост света”, стављајући је на сам пиједестал љубави. И у читаоцу се после ових редова буди поштовање према здању које превазилази карактеристике грађевине и добија и метафизичке квалитете. Чак нам описи суровости шаха Џахана при изградњи храма не ремете осећај величанствености коју оваква љубав побуђује.

Кнез Божидар Индију не упоређује с другим културама или својим доживљајима на другим местима. И код њега се повремено јавља поређење Европе и Истока, као када чује појање које га подсећа на Бретању, али оно не превладава описе Индије. Уместо да буде посредник, он допушта Индији да сама открије своје обресе и боје.

Кнез Божидар Карађорђевић, судећи по овом путопису, ослобођен је европског погледа на свет. У њему нема презира нити охолости према лењим Индијцима којима је идеал да ништа не раде. Он у томе види посебан однос према животу који је једини могао да тако велику културу трајања које ни моћна британска империја није могла да сруши и избрише, чак ни промени у мери у којој се то после дуге колонијалне управе очекивало. Уместо да их прекорева и јетко гледа како ништа не раде, он у свему томе проналази лепоту. Кнеза није узбуђивало што га Индијци можда виде као белца,

хришћанина, господара, колонизатора. Он им се приближавао шетајући сам улицама, базарима, путујући возом и одседајући у хостелима где би боравио и обичан индијски народ. Много живописних појединости у описима кнеза Божидача показују да се он збиља занима за свет у коме се на неколико месеци обрео. Он као да жели да ближе упозна његове одлике.

„Ту је метежни саобраћај слонова, товарних камила и кола с возачима који вичу, а по земљи се простиру гомиле воћа, кошаре за продају, стаклене тричарије и оруђе. У овој ружичастој и белој гунгули не види се европска одећа, чак ниједан од оних рђавих спојева које су усвојили бабуи – пругасти фланелски сако преко дхотија. И мушкарци и жене носе огрлице од цвећа или цветове у коси, а деца су накинђурена накитом и стакленим перлама” (Карађорђевић 2018а: 293–294).

Други путници нису показивали занимање за живот домаћег становништва. Њих положај индијског народа углавном не дотиче. Кнез примећује у каквој су се невољи нашли Индијци у Бомбају који коси куга, али и надничари по пољима широм Индије који мукотрпно раде за шаку пиринча на крају дана и вуку се као сенке по пољима. Европско интересовање сводило се на занимање за трговачке послове и економске услове, понекад за верска опредељења поклоника у Индији, или ређе за индијске уметнине. Лепоту природе посматрали су само у њеној бујности која је подразумевала добар род и не примећујући природу због ње саме, освртали су се искључиво на утилитарност.

Неспутани дух кнеза Божидача Карађорђевића одлично се сналази међу зградама које су направљене збрда-здола, рушевинама, страћарама, метежом људи на улицама и несносном врућином. Њега не плаши неизвесност земље од које зазире већина путника у Индији. Он добро разуме да је Индија сва у супротностима и да никакво његово уплитање неће довести до разрешења, само до још веће збуњености. За разлику од других путника и писаца, не тражи простор за себе. Док је на пример Лоренс (Lorenz 2012: 238), један од најзначајнијих британских путописаца XIX века који за разлику од других показује и висок ниво спонтаности која се отима оковима цивилизације, на путовањима за себе тражио простора – „Простора – дајте ми простора – дајте ми простора за мој дух”, кнез Божидар за себе ништа не тражи. Он кроз читав свој живот ништа не тражи, јер као да је поникао на укрштају српске и индијске културе, зна да је основна улога човека да нешто да, а не да узима за себе. То кнеза Божидача Карађорђевића збиља разликује од европских интелектуалаца и писаца.

Кнежев сусрет с Индијом, по много чему различит од сусрета с другим културама, у њему буди и ослобађа другачији осећај за пределе које посећује. У његовим осталим путописним белешкама, упркос истоветној пишчевој поетици, не налазимо много сличности са описима ових места у Индији. Јачина доживљаја огледа се и у честом понављању одређених боја (као што су златна, пурпурна и плава) кроз цео путопис, као да се ове боје непрестано огледају у светлости. Кнез Божидар, који очито не може да се отме сликарском доживљају Индије, као да по први пут види тако живе боје света, боје које је дотада могао само да назире у Европи.

Из овог путописа о Индији где до изражаја долази уметнички таленат путописца можемо да закључимо да је кнез Божидар широког образовања, да познаје ботанику, географију, историју, религију и музику. У путопису о Индији помиње око тридесет различитих имена биљака што сведочи о изванредном познавању биљног света. Изненађује чињеница да је кнез Божидар врстан познавалац ботанике јер се нигде не помиње да је икада учио о биљном свету.

„Покрај извора су окачене молитве на парчету пиринчаног папира који на жбуњу и бамбусу лепршају на ветру заједно с цвећем рододендрона и хосте, мрљама јарких боја спрам шуме моћних кедрова, сикомора и загаситих палми.

Орхидеје налик птицама држе се за највише гране, а светлозелене жилице претрпане белим звездама пружају се од грма до грма упетљане у клупко и закачене за трње. Шуме банјана, феникса и осталог тропског дрвећа постепено се мешају с храстовима, шимширом и платанима, који такође, како се пењемо, потпуно нестају те су нам сада, док пролазимо кроз појас великих тамних јела, грмови, маховина, па чак и цвеће познати, европски” (Карађорђевић 2018а: 201–202).

Његов зналачки попис биљног света индијског потконтинента зачуђује, посебно зато што многе биљке које описује у Европи нису биле доступне. И више од тога – у честим дигресијама веома упућено разматра биљни и животињски свет и описује чак и мање познато дрвеће преносећи кроз своје белешке њихову лепоту. Путописну нарацију покрећу и птице чијим нас детаљним описима кнез Божидар исто тако често задиви.

„Некакве сиве шљуке су полетеле раширивши бела крила која су их учинила сличним родама или галебовима, а онда су нагло слетевши, поново постале мутне безбојне мрље, тешко распознатљиве на ивици језерцета. Ибиси, спорих и промишљених покрета пажљивих посматрача, стајали су на једној нози док су им се тела огледала у мирној води с лотосима, воденим љиљанима широких набраних листова и неким врстама попонаца израслим дуж обале у виду венаца од стреличастих листића са сићушним ружичастим звездицама које су изгледале као извезене на води” (Исто, 147–148).

Описи цвећа и разноликог дрвећа стапали су се у шаролику слику о Индији као рајском врту најлепших боја и мириса. Дивио се наглим контрастима боја којима обилује цвеће у Индији, а још више преламањима светлости по њиховим нежним латицама. Управо такви описи у овом путопису доносе свежину погледа на Индију који није оптерећен новчаном вредношћу. Чак је необично што у метежу Индије и сталне промене места кнез Божидар добро влада собом и успева да запише пределе који вероватно брзо промичу пре њим. Очито да је имао снажну моћ концентрације чим је успевао да у вртлогу догађаја неометано пише с јасним сликама које је тог дана видео у Индији, прецизно описујући све нијансе које је видео. Стога чак и наизглед обично место у описима кнеза Божидара Карађорђевића уздиже се као чудесна алхемија боја и облика.

Кнежева Индија је синтеза прецизног описа крајолика и атмосфере која се пред писцем шири. Зато та Индија није Индија чула већ Индија ослобођена чула. Кнез се, на путу кроз Индију, не осврће за собом и не описује шта он сам осећа, тражи или не проналази, већ оно што Индија стварно јесте, без обзира на то ко је посматра. Он је вешто успео да убележи што је другим путницима измицало, као да никакви спољашњи догађаји нису могли да га прекину у посматрању.

Занимљиво је у том смислу упоредити како кнез Божидар описује индијску железницу, која се често и данас користи као слика метежа, нереда и опасности, са сликама британске железнице коју описује Црњански у свом *Роману о Лондону*.¹⁰⁰ Потпуно супротно ономе што би читалац очекивао, описи лондонске железнице испуњени су очајем, док су индијске железнице у *Записима о Индији* сусрети смеха и

¹⁰⁰ Путовање је у основи живота и кнеза Божидара и Милоша Црњанског. „Путовања су зато једини пут спасења, а путописање жар који тај пут догрева. Далеки предели, боје, светлост, флора и фауна чести су мотиви и једног и другог путописца. То је био начин да се ослободе тежине материјалног света. Обојица радозналост духа, на путовањима су тражили могућност духовне обнове. Очито да је за њих путовање први корак ка ослобођењу стега империјалног света западне Европе да би се уточиште потражило на Истоку. Њих тескоба европског простора, како спољашњег тако и унутрашњег, приморава да буду заветни путници који сањају о неком утопијском месту и траже просторе слободе” (Стевановић 2022б: 151).

радости. Возови у Лондону потпуно су непријатељски према људима. То су машине без осећаја и као да представљају претњу човеку који је осуђен да их користи.

„Ма како јуриле људске мисли, у прошлости, у мозгу, – чак и у једном таквом, расељеном, мозгу, – возови подземне железнице у Лондону неће да, због тога, стану. Напротив, јуре под земљом, и паралелно. Тада сваки у вагону, види, за тренут, два, своје лице, себе, и у другом возу, као у неком подземном огледалу, и нестаје брзо” (Црњански 2004: 12).

Британска железница је метафора отуђености код Милоша Црњанског. „Гомиле у тим возовима путују немо. Стешњене су. Као сардине у лименој кутији, наслагане су једно крај другог, појединачно, немо” (Исто). На таквом месту нема могућности за радост заједнице јер је немогуће осетити заједништво већ само индивидуални очај, упркос чињеници да ти људи деле исту судбину.

Индијска железница пружа мање простора и удобности, али упркос томе нико не осећа стешњеност. Железница није машина које се људи прибојавају већ простор у коме они деле свет једни с другима. Кнез Божидар описује путовање ка Делхију и пише како „у возу за Делхи на прозоре су стављени застори од кус-куса које су непрестано прскали водом и све док се воз кретао било је свеже, мирисно и прозрачно” (Карађорђевић 2018а: 407) пружајући читаоцима бајковиту слику путовања и осећај некакве пустоловине кроз непрегледне индијске пределе.

„У неким тренуцима, као да се пуна индијска железница преображава у светковину. Зато се у индијским возовима не осећа ни самотност људи ни њихова оптерећеност историјом и условима живота. Нема отуђености чак ни када путници неуморно данима и ноћима чекају да се укрцају на воз који ће их тако изморене одвести што даље од Бомбаја у коме хара куга односећи на десетине живота сваки дан.

У својим описима Кнез успева да нађе хармонију између пролазног и вечног који се сливају у једно. У железници у Лондону, која симболично ураћа у земљу и неко време проводи у њеној тами, немогуће је не осетити сву тежину света, наглашену у овом великом и отуђеном граду на острву” (Стевановић 2022а: 404).

Код кнеза Божидара истичу се живе и разигране слике индијске свакодневнице али и атмосфера непролазне културе чије се луче никада не гасе. Предели сликани речима кнеза Божидара Карађорђевића испуњени су искреном радошћу у сусрету с овим светом који се збиља разликује од европског.

„Земља нигде није била пуста. Радници у пиринчаним пољима су пресађивали младе саднице или заливали већ израсле стабљике које су се таласале у нежном прозрачном зеленилу. Ту су били и стражари на својим узвишењима усред поља; риболовци су пред собом гурали мрежице причвршћене за троугласте дрвене оквире или су копали по муљу тражећи шкољке – мале слатководне мушуле које су носили у глиненим крчазима етруског облика. Шаролика гомила, живахних и љупких покрета: жене у црвеним и белим лепршавим саријама, с цвећем у коси и са блиставим наруквицама, сасвим нага деца с перлама око врата и чудним амајлијама од олова или дрвета у ушима или носу, и витки и вредни мушкарци са светлим турбанима од бескрајно дугог намотаног муслина, мрке коже пресечене само ланготијем који им обухвата слабине” (Карађорђевић 2018а: 148).

Посматрање људи који с радошћу, љупко и живахно, обављају радове у пољу подстичу могућност да се радост пронађе у самом процесу рада, а не само у његовом крајњем исходу. Кнез Божидар у овим радницима може да осети и сам живот који се без заустављања котрља пред њим, смењујући тугу и радост, тежину и лакоћу посла.

Живахни покрети мушкараца и љупки покрети жена складно су се допуњавали у пољу. То је била једна потпуна и савршена слика Индије, живот који се одвија у пуном јеку, без сувишних речи и питања.

„Повишена осетљивост кнеза Божидача огледа се у томе што не нагиње покушајима разумевања људске судбине јер зна да је она, иако се стално изнова понавља, кратког даха. Стога он осећа биљке, крајолике, неме споменике времена које човека увек завара и изигра. Кнез није разочаран крхкошћу живота и људске улоге у њему. Он је очаран тоновима, заносним мирисима, светлуцавим водама и топлим бојама природе и то тамо где је она најбујнија – у Индији” (Стевановић 2022а: 405).

Радници у пољу, онако како их кнез Божидар описује, с лакоћом носе терет неизвесности у поробљеној земљи из које колонијална управа вековима црпе плодове њиховог рада. Као путника у Индији, по овим описима видимо да ни кнеза Божидача не мучи неизвесност пута на који је кренуо сам. Он на улицама Индије у музици чује радост. Отегнути звуци там-тамова који се понављају кроз цео путопис, пискави или успављујући гласови уличних певача, тренуци када „трепери готово нечујна музика са жичаног инструмента који неко једва додирује прстима” (Карађорђевић 2018а: 168) – све је повод за радовање животу. Музика се често јавља у његовим описима и ту кнез Божидар такође показује добро образовање и истанчан слух. У његовим описима Индије, ниједан дан не може да прође без музике, она је присутна и у раду и у веселим и тужним тренуцима индијске свакодневице.

„Музика нас је привукла до раскрснице: дарбуке ударане брзим прстима и гајде које свирају веселу мелодију. Свирачи су седели међу камењем и циглама хитро ударали по бубњевима од магареће коже задајући радни ритам неколицини зидара. Жене су носиле цигле а мушкарци набацивали малтер; сви су певали и радили скоро плешући уз музику, као да је у питању игра” (Исто, 92).

Иако нису слободни као Европљани, надничари, улични продавци, занатлије и просјаци на улицама Индије певају јер осећају радост живота. У Европи у то време на улици су ретко могли да се чују звуци веселе музике док су, у муци туробне свакодневице, Индијци проналазили разлоге за смех и песму. У томе се истиче битна разлика Запада и Истока, онако како га је кнез Божидар у својим *Записима о Индији* приказао.

Страх од непознатог простора који у својим описима Индије преноси Јелена Димитријевић, кнез Божидар у Индији не осећа ни у тренутку када је најближи смрти. Он посматра смрт на гхатовима и узвишено је приказује, за разлику од његове савременице и књижевнице Јелене Димитријевић која је на ивици гађења. Она се прибојава да се и сама пред таквим призором не претвори у пепео и прах. Не усуђује се да погледа како грабљивице кидају месо с костију Парсија и гнуша се помисли да би и њој тако нешто могло да се догоди (в. Димитријевић 2017).

Не обазирјући се на близину смрти, кнез Божидар смирено одлази на Куле тишине¹⁰¹ и гхатове не да се чуди једној култури с другачијим обичајима, већ да продре у саму суштину живота који је много више од односа живот–смрт.

„На гхату Маникарника, делу обале намењеном за спаљивање, донели су први леш: тело девојке умотано у бели муслин; носила од бамбуса окићена су невенном, а лаки покров је посут тамноцрвеним, готово љубичастим прахом.

¹⁰¹ У зороастризму, уместо сахране или кремације покојника, тела преминулих Парсија остављају се на Кулама тишине да се њима нахране птице грабљивице. Назив „Кула тишине” смислио је у XIX веку Роберт Марфи (Robert Murphy), преводилац у служби британске колонијалне управе.

Дошавши до ивице воде, носачи су спустили покојницу у Гангу, где ће лежати док се њени родитељи моле” (Карађорђевић 2018а: 225–226).

Путници по Индији можда су се највише плашили ових гхатова где спаљују тела преминулих јер ту су се осећали најближе мртвима. Тела која се спаљују наочиглед случајних пролазника или оних који су сели на обалу реке да предахну или посматрају приказ. Свакога ко је размишљао о себи и сопственој коначности, мора да је та танка граница између мртвих и живих ужасавала, управо онако како читамо у путним записима Јелене Димитријевић коју такви прикази прогањају као да може да чује шапат смрти. Страх од смрти, а нарочито од начина „одласка у други свет”, кроз праксу спаљивања или излагања тела у Кулама тишине, изазивао је културолошку узнемиреност код европских посматрача. Али упркос близини смрти, они су у томе били само сведоци и није било бојазни да могу да доживе ишта слично. Међутим, права опасност била је епидемија куге у Бомбају 1896. године. То је уједно и једна од најстрашнијих епизода у касном колонијалном периоду јер се пошаст, преко трговачких бродова, исувише брзо проширила у густо насељеним четвртима овог лучког града. Ту се кнез Божидар Карађорђевић у Индији најближе сусрео са смрти, и то одмах по искрцавању с брода.

„Загонетна зараза се ширила и расла; сваког дана жртве су бивале бројније; мрачно и подмукло зло је дошло а да нико није знао одакле. Испрва се приписивало урмама из Сирије и некаквом кукурузу донетом из унутрашњости; урме су уништили, кукуруз бацили у море, али се пошаст наставила и нарасла, праћена језивим страхом и јадам” (Исто, 31).

Први сусрети с Индијом, обележени сазнањем да се куга проширила до те мере да свако ко је у прилици одлази из Бомбаја, кнеза Божидача није узнемирила. Његови сусрети са смрти као да нису ништа спрам његовог планираног пута.

„У *Записима о Индији* се смрт намеће у виду страшне куге која коси тамошње становништво, али кнез Божидар се на њу не обазире. У његовим описима Индије као да смрт нема никакву улогу. Тежиште важности уместо да буде на смрти, оно је на животу. Кнез у *Записима о Индији* тражи где је живот” (Стевановић 2022а: 406).

Оно што нас као читаоце чуди док читамо овај путопис о Индији јесте смирење кнеза Божидача Карађорђевића који стоји надмоћно спрам смрти. Док шета улицама Бомбаја пораженог кугом, иде до Кула тишине или посматра гхатове Ганге, не боји се смрти нити има страх да погледа како смрт уистину изгледа. Њега не узнемирују ни случајеви елфантијазе која је присутна у јужним деловима Индије.

Осим што је то очито својствено његовом духу јер се кроз овај путопис види да кнез Божидар уме да влада собом, ово смиреноумље делом долази из тога што је он од детињства и ране младости остајао без блиских људи. У младости је доживео растанак с оцем и добрим пријатељима, те му смрт није била ново искуство. Али, никада није он био тај коме је претила опасност од смрти, све док није дошао у Индију.

У Бомбају кнез Божидар одлази у Парел, „предграђе где се на пространом ограђеном земљишту налази болница за заразне болести” (Карађорђевић 2018а: 55). Ту пролази кроз одељења где се пацијенти опорављају, али и кроз она где су тежи случајеви и којима нема лека. Ни у том тренутку, кнез Божидар не мисли на себе, већ на умируће којима нико није пружио нимало утехе или љубазан осмех (Исто, 56). У Индији племенитост духа кнеза Божидача долази до изражаја. И у најтежим тренуцима, када се највише приближио смрти, он није марио за свој живот нити размишљао да ли се сам излаже некој опасности.

Кнез Божидар Карађорђевић нам у *Записима о Индији* више пута открива да смисао живота лежи у другоме, не у нама. Док иде улицама Бомбаја и гледа смрти у очи,

једна жена га, мислећи да је лекар, моли да помогне њеном болесном мужу који заражен кугом лежи на самртничкој постељи. Уместо да оде даље и прави се да није разумео њену молбу, кнез Божидар кратко каже: „Зар нећу доћи? То би утешило болесника и можда му помогло да умре без муке ако га богови не поштеде” (Исто, 44). Не часећи креће ка болеснику, даје му чашу воде и осмех као последњу утеху. Непознати човек у том трену умире.

Читајући о овом случају постајемо свесни потомка великог Карађорђа. Он смисао живота не проналази у бризи за сопствени живот већ за друге људе. Такво искуство заправо кнеза Божидара највише повезује с његовим прадедом који је такође смисао борбе за слободу видео у ослобађању других. Карађорђе није кренуо у борбу да ослободи себе већ је ослободио себе да би се борио за друге и у томе је и успео. Његов потомак, кнез Божидар Карађорђевић, слично се односи према животу. Зато нас не чуди ни што се не боји смрти ни што себе не ставља у први план. Кнеза Божидара смрт у том смислу чак ни не потреса јер је свестан да треба мирно погледати смрти у очи да би човек могао да живи. Знајући да „у кружењу природног света живот и смрт су нераскидиви” (Берђајев 1991: 10) и да се у Индији границе живота и смрти бришу ни у тренутку када је најближи смрти, он страх не осећа. У тренуцима када се то дешава – за време куге у Бомбају или у Кулама тишине или на гхату када спаљују мртва тела, кнез Божидар пише као да је реч о некаквим светковинама. Њега не узнемирава близина, а нарочито крхкост границе живота и смрти.

„У другој згради је дворана где свештеници у присуству рођака изговарају последње молитве над телима умрлих; потом се у освећеној одаји скида одећа с тела која се препуштају тајнама куле. На великом банјан дрвету у врту и на свакој палми на сунцу чуче готово непокретни лешинари и чекају оброк који ће стићи са следећом погребном поворком. У даљини се чује жамор, отегнуто појање које наједном побуђује птице; оне лепршају крилима, неспретно се протежу и потом лете ка једној од кула” (Карађорђевић 2018а: 52).

Иако се налази на месту где се јасно осећа граница живота и смрти, у њима види ритуални завршетак живота који води на почетак и стога нема места за зебњу или тугу већ се осећа достојанствено смиреноумље, што је посебно неочекивано код једног младог човека који је у јеку свог стваралачког заноса.

„Нема много оних који су духовно сазрели да на прави начин прикажу зашто је Индија важна, због чега она у толикој мери привлачи и очарава овај свет. То је зато што је тамо смрт најближа животу и што је живот најближи смрти. У Индији је све ту, и богови и људи, животиње, све се сажима и живи заједно, а између живота и смрти готово да нема линије која их одваја” (Стевановић 2022а: 72).

Иако се нашао између две реалности, уређене Европе и метежне Индије, није имао проблем да у себи измири та два супротстављена света. Он чак не тражи маске да сакрије ружноћу света који се распада од куге, нити трње цивилизације која поробљава Индију не дозволивши јој да сама гради свој пут. На овом путовању, кнез Божидар чак ни не покушава да избави себе из сивила или близине смрти. Он баш зато одлази у земљу у којој су све маске скинуте и не боји се да види ни просјаке, болеснике, лепрозне и кужне. Не боји се да буде близу оних који умиру. Чак ни док гледа рушевине некадашњих горостасних палата које су деловале да ће вечно стајати у свом сјају и величине, не показује жалост за оним што је време успело да окрњи. У земљи ‘јасмина, ружа, куге и глади’ како назива Индију, на међи живота и смрти, покушава да нађе шта је то што је иза маске. Био је свестан смрти, али знао је да живот побеђује” (Стевановић 2022б: 160).

Кнез Божидар у Индији превазилази културолошке дистанце карактеристичне за путнике који немају времена, а често немају ни воље, да се упусте у свет око себе и уживе у његове особености. Као ни Гандија који је један од политичара који се највише и најсрдачније сусрео с индијским становништвом, не привлаче га ефекти већ трага за истином у Индији. Реч је о слободном духу који се не проналази међу цифрама и колонама заточене Индије већ трага за њеним слободним изразом. Код кнеза Божидара се јасно види да је за његово сазнавање света врло битно кретање – сусрет с другим и другачијим и упознавање мало доступног и познатог света.

Његов поглед на Индију разликовао се од погледа британских путника и путописаца који су желели да је обухвате колонама бројева. Кнез Божидар је оживотворио људе, споменике, куле, здања, палате, без идеје о набрајању онога што види. Детаљно и с уметничким смислом за детаље описује монументалне индијске грађевине, са страхопоштовањем када види да одолевају зубу времена и оштрици колонијалне експлоатације. У Индији, „није тежио да избави себе већ је у свом писању ослободио Индију дугогодишњег црно-белог поједностављивања које је као парадокс упркос раскоши овог потконтинента обележило путописну књижевност о Индији” (Стевановић 2022а: 407).

Кнежев путопис открива нам и културне и расне трансакције између Индијаца и Британаца. Очито да енглески предмети које виђа у палатама индијских краљева у њему изазивају подсмех, али је кнез Божидар у томе суздржан и у путопису само можемо да осетимо наговештаје који нас у то уверавају. Док се диви подсукњи просјакиње на улици или уважава мајсторске радове Индијаца, он не види никакву лепоту у скупоценим предметима палата чији склад управо они нарушавају. Европа, испарцелисана разним жиговима на којима почива не само њена индустрија већ и култура, успела је да кроз колонизацију прелије своје симболе моћи и на други свет.

„Како је у XVIII веку моћ Могулског царства у Индији слабила, британски официри искористили су тренутак да учврсте власт и неометано шире утицај Круне. Поврх свега, почео је масовни извоз конфекције у Индију. То је знатно нарушило традиционалну индијску ручну производњу од природних материјала јер су се британски производи, доступнији и лошијег квалитета, на које се није плаћао порез на увоз у колонију, били продавани по нижој цени. Тако индијска мануфактура није могла да се такмичи с британском индустријом неуморних машина. Монополизацијом тржишта од Индијаца су врло брзо створили своје вољне или невољне потрошаче” (Петровић; Стевановић 2018: 220).

Индијски свет се покуравао модерној цивилизацији кроз њену материјалну културу, која је иронично, израсла на њеним ресурсима. Фабрике Манчестера из којих се роба сливала у Индију и остале делове света су заправо „настале на жртви индијске индустрије”¹⁰² (Dat 1956⁶: 263).

Нису само сусрети британске цивилизације с индијском културом материјалне природе већ и обратно. Индијци су такође жудели за новчаном вредношћу европских предмета. Материјални предмети се не сагледавају по својој физичкој природи већ по улогама. То су Британци добро схватили и зато су знали да ће роба пут до Индије наћи преко њених племића.

„Први на удару Империје били су индијски племићи као посредници између владалаца (Енглеза) и њихових потчињених (Индијаца). Знајући да никада не може да овлада бескрајним масама, Британија је сву снагу усмерила к принчевима, да њима понуди своје жигове и подреди их себи обезбеђујући њихову психолошку покорност. У томе су у великој мери и успели јер стремили

¹⁰² У оригиналу: “They were created by the sacrifice of the Indian manufacture”.

да не одударају од европске моде, раце и махараце неуморно су куповале намештај, гардеробу, уметничке збирке, иако по квалитету и лепоти израде европски предмети нису могли ни да се пореде с древним источњачким рукотворинама” (Петровић; Стевановић 2018: 224).

Оно што је рацу или махарацу издвајало од других Индијаца била је управо моћ да из империје набави предмете и да своју палату украси по најмодернијим европским стандардима. Тако су ови предмети који су стизали на индијско тло утицали и на обликовање идентитета индијских племића и њихове улоге међу британским чиновницима, дефинишући однос Енглеца и Индијаца. Њихови животи и односи према свету мењали су се с променом намештаја или предмета по палатама које су пре тога биле у стилу својственом том подручју.

Тако ови објекти с етикетама *Made in Manchester* и других модних обележја имају значајну улогу у друштвеној интеракцији с културом другог (у овом случају напреднијег другог) и подижу улог у преговарачкој моћи Другог (у овом случају подређеног). У тим односима свакако да доминирају предмети јер они битно дефинишу улоге.¹⁰³ Тако ти предмети немају само своју физичку природу (изглед) већ добијају и ритуалну (моћ, промена, иницијација). Овде се односи одређују предметима, губећи или добијајући неку другу вредност на основу природе радње која се онда дешава. Иако су ови предмети имали улогу да Европљанима створе неку илузију, за кнеза Божидача су разочарање јер су замагљени улогама изгубили своју вредност. То је погоршавала чињеница да су из својих домова „избацили” предмете истинског квалитета, ако ни због чега другог због своје аутентичности. Индијске шаре почеле су да се губе и нестају под притиском империјалне моде и њихова места заузели су европски украси иако нису били својствени индијском народу. Кнез Божидар Карађорђевић стога осећа у Индији притисак са Запада и није необично што на неколико места у путопису можемо да осетимо и његову нелагоду пред овим последицама колонијалних освајања и његово лично негодовање због тога.

„Уз велику помпу, предвођени и праћени читавом армијом званичника и служитеља, попели смо се у дворану са сребрним престолом украшеним златом, задивљујуће израде, постављеним између две тешке сребрне фотеле, и намештајем од позлаћеног дрвета прекривеним обисонским таписеријама на неуништивом бриселском тепиху ружних дрчевих шара. На више разних столова биле су најновије тричарије из улице Оксфорд – плишани рамови и лакирани дрвени застори; са таванице се спуштао прави плусак стаклених лустера” (Карађорђевић 2018а: 100).

Речју, индијском тлу не приличе предмети направљени за британско. Места за живот временом су постала објект колонијације и изгубила су сваки смисао. Иако у то време није заживела постколонијална критика која је ове односе умногоме разјаснила, кнезу Божидару не допада се „хибридност” (Хоми Баба) коју примећује код богатијег слоја индијског становништва, иако је не именује. Он сагледава како индијски племићи опонашају европску, односно енглеску господу, а само опонашање (мимикрија), како га Баба види, уско је везано за појам хибридности. Опонашање у контексту Индије не само да видимо у усвајању енглеског језика као службеног, већ се оно најпре и много јасније види у свакодневном животу када имућнији племићи чезну и почињу да личе на своје

¹⁰³ Занимљиво је сагледати улогу предмета, хране, намештаја, накита у наратологијама путописне књижевности. У томе се може видети како, у одређеним окружењима формализованих ритуала (као што су, гозбе, приједи, прославе), локалног гостопримства (племићка палата, кућа богаташа), или званичних простора (владарска палата), објекти постају значајни у утицају на интеракцију између Британаца и Индијаца.

освајаче. Међу богатјим становницима Индије, а посебно племићима који су имали непрегледна богатства да с њима чине шта им је воља, очито је „колонијална мимикрија жеља за реформисаним, препознатљивим Другим” (Баба 2004: 161). Како опонашајући своје освајаче Други, ма колико „реформисан” никада не може да буде као он, то је све личило на неку бурлеску и наравно, једном аристократском духу какав је био кнез Божидар Карађорђевић то се све чинило исувише смешним и истовремено тужним.

Занимљиво је што би кнез Божидар, према теорији Бабе о „неприпадању” требало да разуме овакву подељеност индијских принчева. И сам је имао судбину да је одвојен од свог идентитета и да је растао у туђој земљи. Он је живот провео у егзилу, растављен између две земље, али чини нам се, барем како уочавамо у његовим путописним белешкама, да он чврсто стоји на свом идентитету и нема проблем са собом. Његов номадски живот није га лишио непогрешивог осећаја за свет око себе. Због тога њему није тешко да препозна како индијски племићи губе контакт са домовином покушавајући да присвоје оно што им стиже из туђе земље. И кад је путовао Европом, Африком и Азијом, кнез Божидар Карађорђевић није имао никакву потребу да опонаша свет или му се прилагођава. Чак ни када је писао путописне записе, није имао потребу да се по свом стилу приближи другим списатељима тога времена, нити је писао под утицајем тренутне друштвено-политичке ситуације или књижевне моде.

На основу ових путописних белешки увиђамо да је друштвени идентитет уско повезан с материјалним објектима. Али, док су Европљани на древном тлу Индије тражили нешто ново, а следећи њих и индијски племићи жудели за новинама које до тада нису имали, кнез Божидар на свом путу у Индији трагао је за старином и оним што одолева променама. То се добро види у његовом сагледавању злата не по материјалној него уметничкој вредности. Како је сам племић, у чијој се породици злато преносило с генерација на генерацију, он је био свестан колико је вредност злата већа у нематеријалној вредности.

„Разилажење погледа на свет материјалности и духовности у путописним белешкама европских путника и кнеза Карађорђевића даље се протеже на виђење злата у Индији. Британски путници из периода од XVI до XX века непроменљиво су спознавали злато по материјалној вредности, описујући огромне количине златних предмета и накита, правећи ‘попис свих добара’, док га кнез Карађорђевић сагледава у лепоти, облицима, боји и посебно у виду светла и нијанси – кроз наслеђе древне славе која је одувек прожимала Индију. Оно што је за Британце била драгоцену роба за кнеза Божидара је величанственост светла и боја” (Stevanovic 2017).¹⁰⁴

У склоности ка уметничком сагледавању света, чини се да је за кнеза Божидара злато племенито по својој способности да прима и зрачи светлост. Он „злато” или епитет „златно” помиње више од сто пута у свом путопису да опише изворе и призоре блиставе светлости које види у Индији. Већ по томе видимо колико злато игра битну улогу у погледу на свет кнеза Божидара. Наглашавајући златну боју предели и предмети попримају космогонијску важност јер из златне боје извире свет. Док обилази Харидвар кнез Божидар свету реку Гангу види као попрскану златом (Карађорђевић 2018а: 303). Када описује Амритсар и Хармандир Сахиб („Златни храм”) као духовни и културни

¹⁰⁴ У оригиналу: “The materiality–spirituality worldview divergence in the traveling notes of the European travelers on one side and of Prince Karageorgevitch on the other further extends to the perception of gold in India. British travelers of the period from the 16th to 20th century immutably cognized gold in terms of wealth, describing enormous quantities of golden objects and jewelry and making ‘an inventory of all the goods’, while the Prince Karadjeorgevitch apprehended it in regard to its beauty, shapes, color and particularly lights and hues – the legacy of ancient glory that has always pervaded India. What was the precious commodity for the British was magnificence of lights and colors for Karageorgevitch.”

центар сикхизма он бележи да „усред Језера бесмртности стоји китњасти мермерни храм са златним кровом. Око светог језера су се нанизале палате нежних боја чинећи круг око светилишта које блиста на сунцу, сликајући своје злато и свој бледи мермер светлуцав попут драгог камења на површини мирне, сјајне, до дубина прозирне воде” (Исто, 321–322). У овим описима „златних” призора може се јасно увидети однос према злату и златном не као материјалном, јер се у материјалном смислу оно не може свести на прозирност већ као метафизичку, симболичку природу нечега што је очишћено сваке прљавштине и прашине. Угланцани, прозирни предмети и украси имају посебну вредност у овим описима.

Још занимљивије је ово учестало помињање злата, више од сто пута, ако се сетимо да се оно често помиње у Старом завету (око 390 пута). У свим религијама и културама златно има одлике највише вредности, па самим тим епитет златно одређује вредност неке појаве, бића или предмета. „Према Дионисију, божанско је усијано жариште одакле исијава свеукупна топлина и према коме се сустичу све жеље да би биле остварене” (Dibi 2001: 67). Злато се посматра као средиште светлости, док је светлост духовна стварност. Човек је божанство замишљао управо у терминима светлости и стога злато поприма и спиритуалне квалитете. Не чуди отуда што „икона се слика на светлости”, како је писао Флоренски (2007: 110) истичући да „светлост се, у најбољој традицији икона, злати, то јест јавља се управо као светлост, чиста светлост, а не боја.”

Чини се да је и кнезу Божидару Карађорђевићу јасно да злато нема много веза с бојом, а још мање с материјалном вредношћу која му се најчешће приписује, замагљујући његову истинску врлину, а то је светлост коју може да прихвати и врати. Злато је једина боја коју одликује рефлексивност. Оно је, у том смислу, неодређено и промењиво. Постојано је и нема различите нијансе као друге боје. „Злато, метал и сунце немају боју јер су готово истоветни са сунчевом светлошћу” (Флоренски 2007: 100). То је квалитет који вероватно највише привлачи кнеза Божидара јер тонови злата прожимајући се са светлошћу откривају Индију у једном другачијем лику од оног који се на први поглед чини – они су израз стваралачке моћи светлости.

„Упоредо са појмовима лепоте и лепог, рановизантијска естетика изнедрила је још један појам који се стално преплиће са њима, али који у целости има самостално значење – појам светлости. Овде су се Византијци ослањали на старојеврејску, филоновску, гностичку, неоплатонистичку и манихејску традицију. Разрађујући тако широко наслеђе, они су сматрали светлост најважнијом категоријом своје гносеологије, мистике и естетике, како у теоретском, тако и у практичном аспект, категоријом која је вишезначна и веома опсежна” (Бичков 2012: 60).

Аристократско порекло, духовна зрелост, врсно образовање и пре свега стваралачки дар кнеза Божидара Карађорђевића засигурно опредељују за сличан поглед на светлост. Његова усредсређеност на посматрање светла у Индији заправо говори о томе да ју је он на сличан начин посматрао. Његови прикази Индији стога су сликање у светлости и то их битно издваја од других записа и представа овог дела света. Ако бисмо морали да се одредимо за једну одлику његовог путописа, то би свакако био његов доживљај светлости. Највише је наглашавао светлост, као да је у Индији трагао за одговором шта је то светлост. За Бонавентуру „свака лепота извире из светлости” (в. Асунто 1975: 106) и отуда се из записа кнеза Божидара о Индији шири осећај лепоте саме по себи. Индија кнеза Божидара Карађорђевића је стога лепа, чак и када описује кугу или смрт, што је одлично приметиле уредништво часописа *Уметнички магазин* у рецензији његовог путописа о Индији. Чак и када описује гробницу Џахангира, блесак сунчеве светлости преовладава над тмином крипте. „У дубини засвођене крипте у коју дан продире само кроз уске, каменом чипком застрте отворе, на крају дугачких ходника

лежи гробница обавијена тајновитом светлошћу, сачињеном од сунчевог злата одраженог с мермерних зидова украшених мозаицима од драгог камења” (Карађорђевић 2018a: 328).

Хроматску семантику у *Записима о Индији* кнез Божидар везује за Месец, Сунце, воду, земљу. Расцветали пејзаж Индије описан је као да је реч о Хесиодовом миту о златом добу. Пресијавање снежних предела или светих вода на сунчевој светлости буди искричаву слику раскоши, украса, ниски и чини се да сваки кутак Индије постаје магичан, чак и зачаран. Индија се под светлошћу трансформише у рајски врт, радосно трепери под сунцем и блешти на месецу.

И када описује накит који несумњиво има велику новчану вредност, нагласак није на комерцијалној цени. То се можда најбоље види у његовим описима накита који Индијци и Индијке носе – увек се наглашава преламање светлости.

„Мала принцеза је села између свог оца и мене. За излазак у шетњу преко свог капутића је ставила чудесну огрлицу с обло брушеним дијамантима и тешким смарагдним привесцима. С амајлијама у златним кутијицама обешеним око врата, с том огрлицом од светлости и алкама украшеним брилијантима у ушима, изгледала је, онако непомична и тиха, као љупки сићушни идол. Тек је при повратку, у сумраку који је сакрио њен блистави накит, отцврктала неколико речи и пристала да ми дâ руку, и чак отпевала неколико кристалних нота своје омиљене песме. Седмогодишња принцеза која већ уме да чита и пише, шије и везе, љупко пева и лагано попут лептира плеше ножицама које, када се зачује музика, поигравају у златним папучицама” (Исто, 102–103).

Кнез Божидар овде не пише о огрлици од злата или дијаманата већ од светлости. За њега, „рубини светlucaју попут звезда” (Исто, 112). У Кратилу Платон (398a) помиње златне људе који се не зову тако јер су од злата, а у *Држави* недвосмислено указује на вредност оних што се са златом мешају.¹⁰⁵

Кнезу Божидару сасвим је јасно да се обрео у земљи злата. Индија и дан-данас има посебан однос према злату. Оно није само материјалне вредности већ је за Индијце на неки начин и смисао живота. И данас злато, поред хране, има егзистенцијалну вредност и први уштеђени новац Индијци ће дати за украсе од злата. Његову светлост нису могли да замраче ни разноразни луксузни предмети којима су богати Индијци почели да пуне своје домове како би западном свету показали да имају право да му припадају.

Већ је речено да је за Индијце роба са Запада почела да поприма велику вредност јер се увозила као статусни симбол. Истовремено, на другој страни земаљског шара, за Енглеze индијски предмети имали су улогу егзотике коју су њима симболично уносили у своје једноличне домове. Ови артефакти доприносе и наративизацији британског искуства Индије, они обликују многа путописна дела која у себи носе описе различитих предмета и често прича које се око њих одвијају. Али није од почетка било тако. У великој мери постојала је нетрепелјивост поводом предмета који нису енглеског порекла. У раном модерном периоду, било је много забринутости због циркулације производа из Индије и сматрало се да отелотворују културу из које долазе. Касније, у XVII веку, оријентални предмети преплавили су куће енглеских виших класа. То је била ознака богатства и луксуза (в. Реск 2005: 18–21).

Нису само предмети попримали квалитете егзотичног већ и људи. Нандини Бхатачарја (Bhattacharya 1998) тврдила је да је у енглеским представама домородачке

¹⁰⁵ „Али бог, који вас је обликовао, удесио је да они који треба да заповедају буду помешани са златом, па зато заслужују да буду највише цењени; сребра има највише у онима који су начињени као помоћници, а земљораднике и остале занатлије сачинио је понајвише од гвожђа и бронзе” (Platon 1993: 100).

жене женско тело фетишизовано као еротски објект и као роба. За разлику од таквог посматрања тела играчица, док посматра и описује плесачице у разним крајевима Индије, кнез Божидар не види женско тело као објект, већ ослушкује звукове и посматра покрете који их прате.

„Плесачице *ноча* у тамном, златом протканом муслину имале су накит око врата, зглавака, глежњева, и прстење на ножним прстима – осим тога, имале су и дуге лагане цветне венце који су се лако њихали током плеса. У косама им је било цвеће, по букетић са сваке стране главе, изнад две златне плочице с којих су висиле ниске перли. Нежна, лепршава прозрачна тканина изгледала је као вртлог измаглице око њихових удова” (Карађорђевић 2018а: 164).

Док плешу, кнез Божидар посматра уметност духа, а не покрете тела. За њега, Индијке нису повод за еротски доживљај. Он се диви њиховим суптилним покретима и вештинама. Очито да су путописи умногоме садржавали и стање свести и да је сваки путописац видео споља оно што се догађало изнутра. Кнеза не ужасава мртво младо тело које гори на гхату Маникарника, нити га узбуђује заносни плес младог тела јер се његово стање свести не задржава на чулном. У свему томе видимо да кнез Божидар путовање у Индију не користи да се суочава са општом или сопственом коначношћу, што је још један чест мотив путника, посебно надраживан боравком у туђој и непознатој земљи где се осећа усамљено и изван сопственог живота.

„Прошла је плесачица умотана у бели, као ваздух прозрачни муслин који је једва прекривао нежну љупкост њеног тела. Близу нас, испред два музичара који су свирали на *вини* и там-таму, почела је да плеше звецкајући нупурама: тајновити плес са спорим покретима и дубоким повијањима смењиваним изненадним поскакивањем, с рукама прекрштеним на срцу уз светлуцање сребра на огрлицама и наруквицама” (Исто, 408).

Кнез индијске жене не посматра као еротске објекте већ их види као саговорнице. Уместо монденског путовања какво би се очекивало од једног младог племића коме је досадио салонски живот у Паризу, кнез Божидар у Индији не тражи разоноду. То је прво изненађење када читалац почне да чита овај путопис и увиђа да пред собом има записе врло софистицираног посматрача.

Кнез Божидар жене у Индији види као богиње, чак и док раде сасвим обичне послове који таквом узвишеном статусу не би доликовали. „Жена у белом муслину помагала је цвећару под топлим ореолом светлости која пада кроз застор. У руци је држала дуг венац од наизменично сплетених цветова јасмина и ружа. Сама и скоро непомична међу киповима, подсетила ме је на богињу” (Исто, 116–117).

Читалац збиља може много да се зачуди над описима жена у путним белешкама кнеза Божидара Карађорђевића. Било да су принцезе, плесачице, просјакиње, или да обављају свакодневне послове, он их описује с топлином и љупкошћу. Нема много путописа о Индији који тамошње жене приказују као овако узвишене личности.

„Око сеоског бунара ограђеног зидовима с тешким вратима која се ноћу увек затварају окупио се читав букет младих жена витког стаса, у одећи јарких светлих боја, које су захватале воду бакарним посудама. Сунчеви зраци су падали између листова баобаба који је ширио своје огромне гране над бунаром, светлуцали на накиту и бакарним посудама и треперавим златним пегама шарали гиздаве боје њихове одеће” (Исто, 74).

Његови описи жена врло су прецизни у раскошним детаљима, од косе, очију, све до накита и одеће, али и покрета тела. Кнезу Божидару као да ниједан детаљ није могао да промакне. Обично би у таквим прецизним описима могло да се нађе места еротизацији или чак фетишизацији, али у његовим описима то није случај. Недостаје еротичност упркос чулној истанчаности кнеза Божидара и израженој телесности

плесачица, продавачица и других Индијки које су нашле своје место у овом путопису. Стога овакви описи, лишени еротичног, женама дају посебно место у овом путопису о Индији, које их посматра и приказује као бића налик богињама.

Иако приповедачки стил кнеза Божидача није динамичан и нема чак ни много дијалога (тек их има на неколико места у путопису), његова нарација је узбудљива и читаоцу држи пажњу динамичним описима и сменама слика, светлости и сенки. „Аутор слика пределе које види, додајући нијансе на слику, сваки пут употпуњавајући њену раскош, преливајући боје у бескрај” (Стевановић 2019: 699). Његов путопис је драгоцен и што нам је упознавање Индије пружио не само кроз њене битне центре, већ и боравећи у њеним мање познатим крајевима као што су Ахмедабад, Бхавнагар, Палитана, Мадурa или Тричинополи. Описао је и тешко доступне пределе као што су Лахоре, Буно, Гвалиор или Лакнау и представио путеве који ни домаћем становништву нису били много познати. Иако нема динамичних смењивања догађаја и узбудљивих призора, овим описима боје, мириси и звукови не дозвољавају статичност. У Индији кнеза Божидача све је живот. Живот се прелива, као на неком огромном сликарском платну, у различитим бојама. Управо ту Индију кнез Божидар Карађорђевић успео је да ухвати у редовима свог путописа.

И мање градове и села у којима се углавном краће задржава, аутор живописно представља. Улице, куће, пијаце, уличну вреву, догађаје домаћег становништва – сви ови кратки, али динамични описи, дају нам изоштрену документарну слику где су се преплели живот хиндуиста, муслимана, ђаина и парсија. Смењују се слике брамана, богатих и убогих, далита и других парија, „недодирљивих”, дочаравајући слику Индије онакву каква је она у својој реалној суштини, без искривљених визија.

Један од градова које детаљно описује је Бенарес (данашњи Варанаси), свети град хиндуиста, где је кнез Божидар провео дан или два, али добро осетио дух овог вечног града који вековима привлачи ходочаснике из свих делова света.

„Далеко доле очаравајући свети град Бенарес у свим нијансама ћилибара и меда претвара се у привиђење, тако далеко и тако прозрано да се посматрачу чини како ће сваког часа испарити у ваздуху који већ подрхтава од сунчеве врелине” (Карађорђевић 2018a: 238).

Простор, звук, светлост – све у овом светом граду хиндуиста указује на спокој који се ишчекује. Људи у Варанаси долазе само с једним циљем – да изађу из круга самсаре, да умру у светом граду како више не би долазили у ко зна ком облику у овај порозни свет.

Предност овог путописа је што кнез Божидар не путује већ одређеном мапом већ на путу исцртава своју. У читању нам је посебно занимљиво што не стичемо утисак да су у било ком тренутку изневерена његова очекивања као странца који се први пут сусреће са далеком земљом.

„Све оно што је наизглед уобичајено и на шта други нису обраћали пажњу, он је примећивао – од дивног веза на подсукњи просјакиње, заборављене индијске таписерије с пауном у једној палати, цвећа које излива свој мирис у хладан ваздух и светлуцавих облака, до најновијих тричарија из Оксфордске улице у палати раце од Палитане, изнуреног поштанског коња упрегнутог у лаку двоколицу и Индијце који отежу радове „немо се борећи против понижавајуће присиле да се непрестано покоравају предмету од дрвета или гвожђа, а поготово да то раде без престанка зато што је сан сваког Индијца да не ради ништа” (Карађорђевић 2018: 399–400)” (Стевановић 2019: 699–700).

Кнез није Индију упознао само кроз историјске споменике, галерије, уметнине, које јесу вредно искуство за једног обичног туристу, али недовољно да се уђе у саму суштину земље коју путник покушава да упозна и разуме. Он доживљава Индију

непосредно кроз додир с деловима Индије изван туристичких места – упознаје људе, иде у њихове домове, болнице, пијаце и на не тако пролазним путевима сазнаје о правој Индији. „Силина његовог доживљаја не допушта да Индија буде смештена у музеј превазиђене историје, где су је одавно поставили европски идеолози и опуномоћени путници који су у њој видели само блага која је требало однети и принети ‘вишим’ облицима културе” (Петровић 2018: XIX).

Његов естетски доживљај Индије, који превладава овим путописом, свакако не ускраћује читаоца за сазнања која се тичу економије, привреде, политике, историје, географије и етнографије Индије. Сан о Индији који се ствара његовим описима предела, здања, драгуља, боја није замрачио реалну слику Индије, а кнез Божидар ни у једном тренутку не бежи у естетизам.

Како његово упознавање Индије нису одредила ишчитавања постојећих путописних записа о Индији где би се он као и други путописци усредредио на већ знане појаве, сваки његов сусрет с њом је спонтан и незамагљен. Он јасно може да увиди друштвене неправде јер није пре тога читао о оправдањима за такво понашање. Код кнеза Божидара зато нема свесног или несвесног преузимања туђег искуства. Он Индију сагледава непосредно и вођен уметничким осећајем за боје, светлост, облике и перспективу бележи оно што види. У његовим описима „Индија није лепа старина, она је чист живот који нестишљиво тече кроз све што постоји и не постоји” (Исто).

Путопис кнеза Божидара о Индији, иако је он свакако имао добре увиде у ситуацију „на терену” јер је обишао много више него други путници, не садржи конкретне статистичке податке као већина путописних записа пре и тога времена, али повремено се осврће на актуална дешавања, конкретно на камп гладних и на неучтивост британских чиновника, као и тежак положај индијских најамника. Тако нам културолошко-путописна проза кнеза Божидара Карађорђевића открива и како је било у Индији за време колонијалне управе. Док многи путници тога доба продирање европског духа у срж индијског потконтинента виде као повољан цивилизацијски чин, кнез Божидар осуђује такве радње.

Иако већи део путописа заузимају предели, увиђајући трошност материјалног света који за час ишчезне, кнез Божидар осврће се на британски утицај на Индију и њену културу. „Он, на пример, са огорчењем истиче привилеговани положај Енглеза и странаца уопште у односу на домаће становништво”.¹⁰⁶ Иако се ова огорченост јасно осећа из редова, ова осећања не замагљују описе кнеза Божидара и његову окренутост лепоти и светлости призора које Индија у њему и око њега побуђује. Он је трагао за оним што је вечно, али није могао да не примети како разорна машина енглеске империјалне силе меље танану индијску душу и подрива њену вековну културу која је као везивно ткиво држала све на окупу. Поред есејистичког дискурса али и много фактографских података вредних за разумевање Индије краја XIX века, у путопису можемо да између редова прочитамо гледишта кнеза Божидара. Путовања возом по читавом индијском потконтиненту и нетуристички итинерер кроз Индију пружили су му могућност да боље схвати судбину ове земље и увиди на које начине је империјални уплив променио ову земљу.

Пошто је видео кампове гладних, он то „наружено” лице Индије не изоставља у свом путопису, упркос европском наративу о британском доброчинству и Индији. У то време, општи европски наратив био је окренут прогресу и све што је радило британско царство сматрало се делом тог циља. Племенити дух Карађорђевог праунука није допустио да кампови глади прођу неопажено и кнез Божидар „херојство” британске круне описује још у предговору.

¹⁰⁶http://arhiva.unilib.rs/unilib/o_nama/izlozbe/Bozidar_Karadjordjevic/bozidar_karadjordjevic.pdf, стр. 10.

„Строга брига и старање odstrанили су из индијских земаља све беде које су је некад преоптерећивале. Епидемије су заустављене. Колера, куга – ужаси старих времена – сузбијене зналачким санитарним мерама, побегле су из Индије. Житнице, фонд за гладне, нагомилавање безмерног капитала – на изворима о којима међутим мој аутор не говори баш подробно – омогућили су да се храбро пркоси ужасној глади која је раније периодично пустошила читаве области, а која се сада, у ретким приликама када суша спржи средишње области, успешно побеђује и своди на готово ништа – једну обичну оскудицу, од које сиромашни више и не пате, а од које свакако нико више не умире” (Карађорђевић 2018а: 2–3)

Док британска штампа преноси ружичасте вести о искорењеној глади и болестима у Индији, коју не само да разара куга већ је исто тако напада и немаштина и глад, кнез Божидар доноси једну сасвим другу слику Индије. Кампове гладних није дотада описао ниједан британски путописац. Користећи позицију дописника *Париске ревије*, *Фигароа* и *Уметничког магазина* кнез Божидар Карађорђевић по повратку из Индије објављује текст о камповима гладних и описује тешку муку у којој људи као кост и кожа раде за шаку пиринча на крају надничарског дана. Можда је био свестан да такав текст не би био прихваћен као истинит и стога је објавио и фотографије из кампова гладних.

Реакција Империје на такве објаве била је оштра и његов путопис је као последицу претрпео цензуру. У енглеском издању штампан је без предговора у коме кнез Божидар већ на самом почетку читаоцу поручује да Индија у коју иде није земља цифара и колона како је увек била представљана и да није реч ни о каквом прогресу и добротинству већ колонијалној експлоатацији, бесомучној и окрутној. Он поручује да читалац неће у овој књизи наћи земљу која је тако марљиво прегледана и детаљно пописана (уп. Исто, 3). Ниједно наредно издање на енглеском језику није садржало овај предговор чија се критика колонијалне управе најбоље види у кратком, али саркастичном коментару кнеза Божидара да „чим је Индија освојена, завладало је изобиље. Богатство којим се мудро управља неограничено се шири. Покорени народи финансијски су обдарени економским режимом, једном управом којој у читавом свету нема равне” (Исто, 2).

У предговору кнез Божидар помиње и индустријализацију Индије која у ствари ништа добро није донела Индији, сем што је британска круна брже могла да дође до њених извора богатстава. Њега не обмањује технички напредак који служи изабљивању природе.

„Видео сам лепе инжењерске конструкције које су демолирале дворце из снова, и изванредне пагоде порушене да би се просекли путеви који никуда не воде, да би се од остатака чудесне прошлости изградиле безобличне касарне за *сеноје*” (Исто, 6–7).

Предговор је садржао и нимало повољан опис једног британског официра кога кнез Божидар среће када је у гостима код неког индијског раце. Он описује безобзирност човека који с породицом борави код индијског племића и понаша се као да је у хотелу који је у обавези да му испуни све жеље.

„Код једног раце који ми је указао гостопримство у свом гостинском бунгалову дошао је без икакве најаве, једноставно зато што у граду није постојао хотел европског стила, неки енглески наредник. Он је пошао да лови у планини која је била удаљена дан хода од места у коме смо се налазили и како је намеравао да ту проведе три седмице повео је и жену, бившу барску лепотицу, и свог потомка који је дречао у рукама своје дојиље. Сви су се сместили код раце, уз наредбу да сваки дан буду услуживани као у хотелу, са само једном разликом –

да не морају да назначе трајање свог боравка. И цела та трупа је постала несносно бучна, иживљавајући се без престанка на јадном клавиру у великој дворани у којој су две веома високе фотеље подражавале престоле. И када су на крају домаћини пожелели тишину, тај наредник је, знајући да је захтев рачин, љубазно објаснио да ради оно што хоће и да би желео да га оставе на миру...” (Исто, 12–13).

Већ из кратког увода јасно је да се кнез Божидар противи британском уплитању у живот Индијаца и њиховој колонијалној жеђи без много обзира. Из његових описа је јасно да нема ни мало симпатије за Британце јер увиђа њихову охолост и безобзирност према тамошњом живљу који види само као јефтину или чак бесплатну радну снагу. Такође, открива нам се и његов став према Индијцима који су пристали да као најамници раде за Британце и понекад се понашају горе и од самих колонизатора. Очито у њему пулсира и дух војда Карађорђа који не пристаје ни на какве намете и препознаје потурице ма где се оне налазиле. Зато се гнуша продора западноевропске моде коју види као још један вид колонизације Индије.

Налик Гандију који то почиње да увиђа мало касније, кнез Божидар Карађорђевић ову хибридизацију види као нарушавање равнотеже вековне културе и свакодневног живота.

„Оданост истини у новијој историји цивилизације до највиших висина уздигао је Махатма Ганди, али Кнез мало пре његове политичке филозофије *сатјаграхе* и *ахимсе* којима успева да се изнутра избори за независност односно ослобођење Индије кроз истину добија велику битку за Индију” (Стевановић 2022б : 165).

Обилазећи Индију, као и Ганди који све слободно време проводи у возу идући с једног краја Индије на други да се обавести о свим проблемима који муче Индију, сведочи да су фабрике саграђене на њеном тлу нарушиле традицију индијског народа, наносећи штету не само привреди и пољопривреди већ и вековној лепоти духа.

„На путовању сам посматрао, без заслепљености, оно што мој економиста назива савршенством колонијалне цивилизације. Видео сам спороходне пруге, огромне грађевине назване фабрикама с примитивним разбојима на којима су хиљаде тамнопутих људи ткале памучне тканине лошег квалитета које су продаване по незнатим угловима Хималаја или на острвима, док сви људи у градовима носе енглески памук, а главни шик је да као украс на одећи буде ознака фабрике: мајмун, слон, сидро, или једноставно ‘Made in Manchester’, ‘Made in Sheffield’ исписано великим плавим или црвеним словима” (Карађорђевић 2018а: 6).

Осећај за правду чак и у далекој земљи и снага личности да, упркос опасности да његово дело неће доживети комерцијални успех, напише путопис који и данас тачно сведочи о једном народу, стваралаштво кнеза Божидара још једном доводи у везу с писањем Ребеке Вест. Искреност Ребеке Вест, доследност описа земље у којој борави, храброст да се супротстави не само комунистичком режиму титоистичке Југославије, већ и британским прорачунима због којих Черчил подржава овакву политичку структуру на Балкану, слична је ставовима кнеза Божидара Карађорђевића. Њена посвета једна је од најзначајнијих ода нашем народу која говори не само о страдању већ и нестишљивој вољи за слободом отаџбине: „Мојим пријатељима у Југославији, који су сада сви мртви или поробљени. Подари им отаџбину за каквом чезну и начини их поново грађанима раја” (Vest 2017: 5). Она у књизи *Црно јагње и сиви соко* описује народ и нарав Краљевине Југославије много боље него било које друго дело не само тог времена. Из истих разлога због којих кнез Божидар доживљава цензуру у енглеској верзији путописа штампаној без његовог предговора, Ребека Вест такву цензуру доживљава у земљи о

којој пише. У тадашњем новом комунистичком режиму требало је сакрити све оне одлике које су суштински одређивале народ Југословена и обући им ново рухо. Због супротстављања овој одлуци да се некомунистичка земља преведе у комунистичку и изгуби све од своје бити Ребека Вест бива на тај начин кажњена, као и кнез Божидар коме је предговор у енглеском издању избачен.

Како смо већ више пута истакли, путописна проза често је формирала свест будућих путника и путописаца који су понављали сличне обрасце и с већ образованом сликом Другог писали о њему и земљи коју су посетили. На тај начин, путописи о далеким и мање познатим областима јесу често личили једни на друге, с понеким изузетком личног искуства, али не и разликама у самом доживљају и разумевању те друге, туђе културе. Путописци су као по задатку пазили да се сваки делић њихове слике уклопи у постојећи мозаик стереотипне слике о другом. У том погледу, кнез Божидар Карађорђевић доноси један особен путопис неусловљен његовим претходницима.

„Кнез не жели да буде војник велике империјалне силе коју ће интелектуално подржати писањем о новим детаљима индијских богатстава (што је свакако могао јер су његово проницљиво око, знатижељни дух и посете индијским краљевима омогућили да за седам месеци у Индији види много више од обичних путника). Он се империји супротставља рушећи њихов наратив о индијском благостању као резултату колонијалне политике разоткривајући чињенице које у то време нису биле доступне европским читаоцима (Стевановић 2022б: 162).

Јасног става према колонијалној политици ослобађа Индију идеолошких читања и формиране слике која је била у великој мери стереотипна. Ти стереотипи могли би се издвојити као егзотика, обиље, многобоштво, дивљина, смрт. Отуда уместо *менталних представа* [нем. *Vorstellungsbilder*], како их назива етнолог Клаус Рот, кнез Божидар у својим путописима бележи сопствено искуство Индије, као што је пре тога учинио и с Балканом. Он при томе већу пажњу поклања пределима, биљном и животињском свету него психолошким особинама народа. Иако његова путописна проза у начелу није усмерена ка имаголошком читању, анализа његових радова показује да кнез Божидар у путописима о Балкану и Индији конституише слику Истока која одступа од уобичајене етничке или друге генерализације својствене европским путописима тога времена. Како смо већ нагласили „другост” у његовим путописима није супротност Европи већ писцу и читаоцима омогућује преиспитивање сопствених културних образаца и етичких вредности. Његови описи малог и великог Оријента заправо су покушај да разуме „друго” место и „друго” подручје, али не нужно из позиције европског посматрача који већ има изграђене представе о другим културама.

Оно што је такође карактеристично за већину путописа о Индији, за време колонијалног периода, јесте уопштавање утисака, а слично можемо пронаћи и у путописима о Балкану. Путници, било да је реч о мисионарима, трговцима, или истраживачима, авантуристима и писцима, нису себи допуштали било какав личан утисак о земљи већ су њихови описи представљали понављања импресија њихових претходника. Нису се усуђивали да имају сопствен поглед на тај други свет чији су део с намером или нехотице постали оног тренутка када су се обрели на његовом тлу. Ослањали су се на дела својих претходника. Тиме се добијала једнолична слика о индијском потконтиненту и готово да није било одступања. Путописци су се придржавали писаних и неписаних правила писања путописа. А призив било какве приче о неправди коју је други народ, балкански или индијски, доживљавао, био је немогућ. Кнез Божидар није много марио за правила путописних наратива и то се посебно уочава у његовом путопису о Индији.

Иако не можемо рећи да је то била намера, путопис кнеза Божидара недвосмислено приказује колонијалну политику Британске империје. У овом путописном делу написаном на самом крају XIX века могу се увидети многе битне одлике колонијалне политике Велике Британије и њен утицај на индијски идентитет. И Барас (в. Barras 2005: 40–46) описује енглески начин страховладе, али код кнеза Божидара налазимо много више саосећајности за народ који за целодневни рад на пољу добија шаку пиринча.

„Онда су у дугој колони из кампова глади дошли радници уснулог хода, стакластих очију, зуба огољених као на искеженим мртвачким лобањама. Рите с хиљаду рупа једва да су прикривале ужас њихових кошчатих тела.

Деца с базара су их гледала како пролазе, врховима прстију држећи отпатке хране – остатке колача, незреле плодове или прегршти пиринча... изгладнела створења су се свађала око тих ствари, плашећи малишане који су побегли. Онда су у тишини нестали под надстрешницама, натапајући ваздух мирисом прашине и бибера, терајући голубове с базена за обредно купање који су одлепшали у ружичасти сјај сутона, да потраже себи неко друго преноћиште” (Карађорђевић 2018а: 291–292).

Кнез Божидар у то време међу ретким је, ако не и једини Европљанин који на свој начин, приказујући истину, води борбу сличну настојањима Махатме Гандија и то за народ који није његов. Ганди није ни био свестан да у исто време када се он бори за индијску слободу, један српски кнез, потомак највећег ослободиоца српског народа, постаје гласник за слободу индијског. Изузетан пример књижевног стварања есејистичког дискурса испреплетен је историјским чињеницама, или тачније, подупрт истином која је у то време у Европи била потиснута и вешто скривена. О британском мешању у индијску друштвену политику и уплитање Империје у токове индијске културе и уређења било је само речи хвале. Редак пример другачије струје која указује да то није био случај јесу ови текстови кнеза Божидара Карађорђевића.¹⁰⁷ Због тога он више није био добродошао у британском друштву и доживео је казну *damnatio memoriae* тако што његовог предговора нема у енглеском издању *Записа о Индији*.

Путни записи кнеза Божидара Карађорђевића испуњавају услове путописног жанра где је у основи путовање, којим се описује виђено и доживљено, али нема уобичајене саморефлексије, односно наратор не открива своју личност на путовању. Као што је то чест случај да се етнографија прожима с путописним жанром јер путописци описују обичаје, религију и језик народа чију земљу обилазе, његови путописи битан су допринос етнологским истраживањима јер описују народе Индије и Балкана краја XIX века, тако да његова књижевна дела залазе и у област етнографије, имајући велики документарни и уметнички значај.

Путопис *Записи о Индији* кнеза Божидара Карађорђевића у европском стваралаштву превазилази жанровске оквире и отвара другачији културни простор својом сложенем наративом. Овај путопис можемо посматрати како из књижевне тако и из уметничке, ликовне перспективе као једно велико платно на коме су се прелиле све боје Индије. Његово путописно искуство прелама најразличитије боје индијског потконтинента осликавајући нам њену древну културу. Везивно ткиво свих места које кнез Божидар обилази јесте, како је већ речено, светлост. Сусрет с индијским пределима

¹⁰⁷ Тек много година касније постаће јасно како је британска империја исцрпљивала индијске ресурсе. Индијска економисткиња Уца Патнаик (Utsa Patnaik) наводи да у периоду између 1765. и 1938. то достигло цифру од 9.2 трилиона фунти (односно 45 трилиона долара). Видети <https://www.livemint.com/Companies/HNZA71LNVNNVXQ1eaIKu6M/British-Raj-siphoned-out-45-trillion-from-India-Utsa-Patna.html> Приступљено 19.12.2024.

одвија се кроз светлост. Због тога можемо овај пут сагледати као трагање за местима где се светлост прелама и прелива на људски дух уздижући га до висина са којих јасније може да осмотри свет.

Путописни стил кнеза Божидача Карађорђевића у већ тешко одредивом жанру потписне прозе није могуће докраја одредити или сместити у неки претинац јер његово писање не прати традицију путописне књижевности нити упутства каква смо могли да видимо у Беконовом поменутом делу. Кнез Божидар остварује велику тематско-стилску синтезу путописне прозе која од фактографске (географско-историјско-етнографске) прелази у ходочасничке есејистичке описе места. Писац потпуно ослобођен ствара непосредно по осећају, без икакве мустре, као сви древни мајстори. Он потпуно брише границе приповедне и путописне прозе, својим описима дајући глас Индији.

„Према критикама савременика, путопис Божидача Карађорђевића ‘био је право откриће овог чаробног царства које су толики други пре њега описали, а да нису успели да осветле мистериозне тежње његових становника’. Да је Божидарев путопис био својевремено добро познат и цењен доказује и овакво поређење у једној књижевној критици истородног дела Мориса Бауера: ‘Индија М. Бауера далеко надмашује ону Пјера Лотија, Робера д’ Итиера и принца Божидача Карађорђевића’”.¹⁰⁸

Како су европски путописи углавном изостављали све оно што није било везано за материјалну културу и што није имало новчану вредност, ускраћујући читаоцима знања о Индији, путопис кнеза Божидача донео је један нови поглед на индијску културу и свет какав у Европи није могао да се доживи. Чак и када би ауторе привлачило оријентално, они ипак нису пропуштали прилику да истакну напредност европских појава и културних образаца, тиме омаловажавајући различитост друге културе. Такође, аутори су сувише често скретали пажњу на себе, своје чулне утиске, осећања и доживљаје што би стварало утисак да је путовање само повод за својеврсну аутобиографију. У *Записима о Индији*, аутор је невидљив у тексту, он је хроничар чије је посматрање незамагљено усредсређеношћу на себе. Не сазнајемо шта је јео, пио, где је спавао, да ли га је нешто мучило, о чему је мислио, да ли је патио за Европом, да ли је био срећан или носталгичан када је после седам месеци напустио Индију, шта је са собом понео и да ли је имао жељу да јој се некада поново врати. Али, овај путопис ипак сведочи и о пишчевој личности и о његовом сусрету с овим удаљеним топосом. Баш зато, можемо сматрати да је ово путовање пресудно утицало на његов живот што се одражава у његовом уметничком стваралаштву, али види и у јединственом стилу писања *Записа о Индији*. Овде, у далекој земљи, изван властитог искуства, кнез Божидар први пут се суочава с животним противречностима на делу и ту показује мудрост и сталоженост да се пред тим непремостивим сликама као у каквом музеју илузија не уплаши већ да храбро проникне у срж индијске културе.

Кнез Божидар Карађорђевић био је храбар да се усуди да не пише о тим појединостима и не објављује белешке у служби туризма, већ да у своју велику књигу о Индији стави само оно што је сматрао лицем праве Индије. То је, како смо већ истакли, био велики предузетнички ризик јер су постојале шансе да се због тога његови путописни чланци о Индији и касније објављена књига не читају. Овај путопис није садржао ништа што је званично добар путописни наратив тог времена требало да има. Међутим, јасно је да кнеза Божидача Карађорђевића, Вождовог праука, много не занима да се уклопи у тражени наратив путописне прозе. Њега у писању изнад свега мотивишу култура, уметност, музика, природа, светлост и стога не придаје много пажње моди и потребама једног времена.

¹⁰⁸ http://arhiva.unilib.rs/unilib/o_nama/izlozbe/Bozidar_Karadjordjevic/bozidar_karadjordjevic.pdf, стр. 10.

Баш због тога, велико је изненађење што је његов путопис, упркос великом искакању из шаблона, доживео велики успех у Француској. То говори о снази духа који се извија из стега колонизоване мисли да би се тако слободан виноу у свет и пренео неку поруку. То је исти принцип који води Карађорђа да се, иако се тада нико није усуђивао на то, издигне изнад околности отоманског ропства и освоји слободу за себе и свој народ. Кнез Божидар тиме је доказао и да је достојни праунук свог претка коме је за живота једном успео да се поклати.

„Кнежев поглед на Индију важан нам је као сведочанство погледа српског духа на индијски потконтинент. Иако практично цео живот проводи изван Србије, он у себи несумњиво носи дух свог прадеде, који му вероватно и даје снагу да Индију ослободи западноевропских слика о богатој, али неразвијеној варварској земљи. Иако суочен с наизглед надмоћним непријатељем, вожд Карађорђе не устеже се да крене у борбу за ослобођење од империјалних окова. У њему као да се гандијевски дух пробио до висина праве побуне јер иако је Ганди касније ненасиљем ослобађао земљу, сам је говорио да је између насиља и кукавичлука увек боље изабрати ово прво. Карађорђево потомак, кнез Божидар је свој пут кроз Индију претворио у подвиг ослањајући своје писање на српско праискуство непрестане борбе усмеравајући га имплицитно у *Записима* против непријатеља скривеног иза просветитељских фраза и фасаде „цивилизације”. Изванредан осећај за правду и истину који се види у путопису јасно упућује на исти жар слободе који се није угасио од времена његовог прадеде. Тако је Европи је по први пут у једном путописном тексту понудио праву Индију, ослобођену унапред замишљених слика” (Стевановић; Петровић 2019: 147).

На путовање у Индију кнез Божидар са собом носи и фотографску опрему, иако његов путопис није илустрован тим фотографијама с пута. Свежина његових запажања доноси нови поглед на Индију који Европа до тог тренутка никада открила, а дар за уметничко опажање описима у овом путопису даје посебно место. Истинољубивост кнеза Божидара која се може увидети код сваке реченице о Индији не може да не задиви читаоце навикнуте на вишевековну традицију једнодушних приказа индијског потконтинента, а његово повлачење као путника и путописца, где не открива много детаља, даје путопису прилику да буде у првом плану.

Како је већ речено, у овом путопису готово да нема детаља путовања, описа ауторових осећања или мисли, не сазнајемо о тешкоћама и опасностима. Тек пред сам крај путописа, док је поново био у Делхију, он на крају свог боравка бележи кратко да је већ исцрпљен.

„С даном нас је притисла жега, поново је врелина показала своју смртоносну надмоћ. Неподношљиво јака сунчева светлост пробијала се кроз сваку пукотину на засторима и капцима прозора и врата. У грозничавој исцрпљености, немоћни да издржимо жар и светлост, могли смо само да легнемо испод *панке* која се њихала и да чекамо блажени повратак ноћи” (Карађорђевић 2018а: 410).

После Делхија, последња станица је опет Бомбај, одакле бродом креће у вишемесечну пловидбу до Лондона, у току које је вероватно и довршавао свој рукопис јер ће он брзо по његовом повратку већ бити у штампи.

Високе књижевне вредности, детаљан и прецизан, путопис о Индији кнеза Божидара Карађорђевића представља једно од најплеменитијих путописних дела о Индији не само XIX века. Овај путопис пружа читаоцима могућност да се и сами отисну на необичну авантуру по индијском потконтиненту и пређу чак 11000 километара сажетих у кохерентан низ тридесет и осам разноликих крајева велике индијске земље. „И у изузетној опреми, попут малог приручног Јеванђеља, прилагођеног за свакодневно

читање, ова књига постаје путописна Библија – о једној земљи, ‘капији народа’, али и вечити споменик њеном аутору, племенитом кнезу Божидару Карађорђевићу, српском језику и култури” (Гароња 2022: 602).

Ово дело богата је ризница за социолошка, антрополошка, географска, етнографска, лингвистичка, ботаничка, књижевна и друга истраживања. Кнез Божидар на свом путу бележи много различитих топоса: имена храмова, маузолеја, споменика културе, имена касти, обичаја, назива биљака. Сазнајемо толико пуно о Индији као да је реч о каквој енциклопедији, а не уметничком путопису какви су *Записи о Индији*. Упркос тој црти енциклопедијског садржаја, овај путопис узбудљиво је и лепо штиво.

Оно што је за нас посебно важно да истакнемо јер је аутор овог путописа о Индији српски кнез, кнез Божидар Карађорђевић остаје доследан свом наслеђу. Он ни у једном тренутку не нагиње ведантама, нирвани, законима карме, реинкарнацији. Иако је радозналост духа, нема потребу да с факирима поведе неки разговор и не упушта се у религијске обреде. Не помиње упанишаде, не улази у разговор с браманима, не занимају га Будина учења. Он се Индији приближава као човек који чврсто стоји на свом наслеђу и добро зна ко је и чији је потомак. Индију се у његовом путопису не јавља као простор иницијације.

Европљани су често били, као што су и данас, склони да своје корене потисну желећи да утону у древна индијска учења и проникну у тајне нирване и многобројних индијских учења. Кнез Божидар, који, како смо се уверили, сасвим добро зна историју индијске културе, није пољуљаног духа и не тражи есхатолошки излаз у индијским веровањима и могућој иницијацији. За њега, то је ипак други свет коме он не припада. Те теме не само да не одликују дело кнеза Божидара, као што је то случај с многим европским мислиоцима и писцима, него не добијају никакво место у његовим записима. Та чињеница свакако је још једно од битних обележја његовог аутентичног погледа на свет Индије. Не удаљавајући се од хришћанства, чак не пише о теозофима, иако је њихов главни центар у Индији у Мадрасу који је кнез Божидар посетио.¹⁰⁹ Иако је у то време спиритизам, и у Француској и у другим земљама, узимао маха, а теозофска учења бивала све популарнија,¹¹⁰ у то време и врло егзотична, кнез Божидар о томе не пише у свом делу. Њега алтернативне представе света, које се косе с православним учењима, не занимају. То нарочито треба имати у виду када се поведе расправа о разлозима за његов одлазак у Индију, јер се често сматра да је од краја XIX века „религијска егзотика”, да је тако назовемо, битан разлог нечијег путовања у ову земљу. С обзиром на то да се у путопису стиче утисак да он све време бележи утиске који се пред њим дешавају, у тренутку њиховог догађања или касније, да нема ни трага овим популарним и екстатичним учењима, он очито не одлази због бекства од сопственог идентитета и не тражи свет алтернативе. Он одлази из света који хрлећи ка индустрији и технологији губи додир с хуманим вредностима, али не одлази од себе и својих корена. Да је тако, пошто је због веза које му је пријатељ Марион Хари Спилман омогућио имао приступа многим местима које други путници не би могли да виде, сигурно би присуствовао неким од поменутих радњи и пробао да боље изучи њихов контекст.

¹⁰⁹ Теозофско друштво основала је Хелена Петровна Блаватска (Helena Petrovna Blavatsky) 1875, у Њујорку, да би се представништво изместило у Адјар (Adyar), део града Мадрас (данашњи Ченај) на југоистоку Индије.

¹¹⁰ Теозофским учењима нису одолели ни српски интелектуалци. „Нов импулс животу индијских тема даје и западна ‘алтернатива’ попут Теозофског друштва формираног у Југославији као незванична група 1924, а званично 1925. са седиштем у Загребу” (Радуловић 2023: 151). Чланови ове групе били су писац Ђуро Димовић, Ксенија Атанасијевић, Зора Станковић, Војислав Кујунџић, док су ова алтернативна учења послужила као надахнуће и многим другим члановима српске академске и јавне заједнице (више у: Исто, 151–300).

Савремени читалац данас, после више од века откако је кнез Божидар Карађорђевић путовао Индијом и забележио своје утиске о овој земљи, има могућност да са историјске дистанце уочи слику о Индији и стеченим, вековима нагомиланим стереотипима о њеном тлу, народу и култури. Путопис о Индији кнеза Божидара оставља утисак не само о лепоти Индије већ и о снази карактера кнеза Божидара који пркоси струји европске путописне књижевности и руши стереотипне слике које у то време већ вековима владају европском мишљу. Он се не боји смрти у Индији, чак ни онда када јој је сувише близу, али се не боји ни да се бори за истину у Европи, чак и када Европа није спремна за истину.

7.5. Закључне мисли о *Записима о Индији*

Како бисмо дали коначан осврт на путописне записе о Индији кнеза Божицара Карађорђевића вратићемо се најпре већ приказаној рецензији књиге у *Уметничком магазину* у време када је она објављена, пре више од једног века. Ова критика драгоценa нам је да још једном увидимо колико је овај путопис о Индији књижевно вредан. „Сликар и музичар, све је видео очима песника: и како је хитро реаговао на све одлике ове магичне земље, забележио је своје доживљаје не само с проницљивом саосећајношћу, него истином, лепотом и снагом” (*The Magazine of Art* 1899: 527).¹¹¹ Аутор ових речи свакако је успео да у једној реченици ухвати срж путописа о Индији кнеза Божицара Карађорђевића. Ово је путопис истине, лепоте и снаге. Њега није могао да напише било ко. Написао га је праунук вожда Карађорђа, највећег ратника савремене српске историје.

Кнез Божицар Карађорђевић не креће на пут да буде сакупљач утисака већ да тражи светлост. Он очито осећа да у свету постоји нешто много важније од његове улоге племића и једног европског интелектуалца и уметника, као и да сам мора да се избори са собом да остао веран истини и био на правом путу. Његову личност одређује аристократски дух, а не титула кнеза која му по рођењу припада. Племенити пут трагања за скривеним путевима истине и ослобађање од окова ега који гуше личност одликују нашег путника кроз Индију. Због тога је њему потребна Индија. Као домовина коју никада није имао, пут светлости на коме се рађа преображена личност. Као што му је било потребно да посети Балкан и своју дедовину, тако му је потребан и овај далеки и непознати свет на коме ће опробати своју снагу. Његова борба није мање вредна од борбе његовог прадеде који сабљом пркоси илузијама историје. Кнез то чини пером али му треба подједнако много силине да га наоштри и спреми за борбу, против истих опсена и илузија. Због тога он излазак из мрака и проналази у Индији где на сваком превоју види нову светлост. Оштрина опажања чини његов путопис врло сложеним јер се хиљаду детаља сплело у једну складну слику. „У путопису се има утисак да је тражећи свет боја у Индији пронашао земљу снова и склад са сâмим собом. Због тога је путопис делом и аутобиографија, иако је то необично већ због тога што аутор као приповедач није присутан. На свакој страници живо се осећа треперење његове душе која је спремна да примети и најтананије преламање светлости и чује најудаљенију мелодију Индије” (Стевановић 2019: 700).

Од Бомбаја до Бомбаја прешао је 11000 км дуг пут и затворио круг Индије остављајући европској култури и свету један од најбогатијих и најетеричнијих путописа о Индији. Ниједан путопис кнеза Божицара није по обиму и комплексности описа раван белешкама о Индији. Кнежева путописна мапа по Индији је задивљујућа. Он обилази око 38 различитих места у Индији, полазећи од Бомбаја да би се у исту луку вратио после 7 месеци и упутио натраг ка Европи.

„Индија је одувек била земља која је очаравала путнике с различитих страна. Али реткост је да се Индија у једном путопису прикаже не као ковчег с благом који треба утоварити на брод и испловити с великим пленом, већ као храм величанствене културе, историјског наслеђа и разнолике традиције за чија је врата кнез творио златни кључ” (Стевановић 2019: 698). Ово није књига о Индији која у први план ставља писца, нити је

¹¹¹ У оригиналу: “Himself an artist and a musician, he has seen everything with the eyes of a poet: and quickly responsive to all the characteristics of that magic land, he has recorded his sensations not only with intelligent sympathy but with truth, beauty, and power”.

извештај о непознатом пределу који искључује пишчево учешће у њеним токовима. Кнез је успео да у свом писању нађе равнотежу између одсутног посматрача и свеприсутног приповедача. Његова дубока опсервација културе овог дела света чине да путопис буде не само значајно дело него и начин посматрања Индије. Када се једном прочитају *Записи о Индији* човек више не може да буде равнодушан према Индији, а ни према кнезу Божидару. Тако су догађаји, људи, биљке, животиње и храмови ухваћени и пренети у неку књижевну вечност, где се не завршавају, већ вечно трају и зраче из његових речи” (Петровић 2018: XXVIII). Ово искуство остаје да тиња у читаоцу као вредно искуство и путовање у једну сасвим другачију земљу.

Искуство Индије кнеза Божидара Карађорђевића стога не своди се на наглашену егзотичност већ је пут ка изградњи сложених етеричних односа индијских простора. У њему се чулни догађаји преплићу са уметнички обликованом интерпретацијом места која кнез Божидар обилази, као да је све време у неком сну.

„Све време обавијен мирисом сандаловине, јасмина и тамјана, Кнез почиње и завршава роман на исти начин – на мору. На почетку, Индија се стидљиво у нејасним обрисима појављује пред њим да би исто тако на последњој ст(р)аници пута лагано ишчезла” (Стевановић 2019: 700). Читајући ове редове, осећа се да је био у сањивој земљи која се појављује и нестаје у води. „Тамо где је Индија ишчезла, бела измаглица дигла се из океана у коме су се огледале звезде” (Карађорђевић 2018а: 414). То је још један детаљ који јасно показује да је добро осетио ову земљу јер је увидео да Индија почива на светим водама и да њена душа извире из њих. „Звезде у океану последњи су део слике Индије које нас уверавају да је српски кнез све време био у земљи снова која настаје из и нестаје у води у којој живот почиње и где се и завршава” (Стевановић 2019: 700). Стога се чини да је Индија била зачарани сан који је сањао и чију суштину је добро ухватио и речима пренео.

Очигледно је да Индију није тражио у њеној спољашњој ношњи већ је тражио оно испод, деликатно и бескрајно, изван властитог искуства. Кнез Божидар Карађорђевић у овој далекој земљи тражио је склад и стиче се снажан утисак да га је у Индији, тражећи свет у бојама, заиста нашао. У његовом путопису чак Индија повремено изазива машту код читалаца. Али, иако превладавају уметнички утисци, његове белешке пружају и богат увид у индијску историју, географију, ботанику, архитектуру, културу и фолклор. Такав начин представљања ствара слојевиту слику индијске стварности, не нарушавајући ништа од њене магичности. Зато овај путопис о Индији превазилази оквири фактографског бележења и прераста у комплексну, поетски интонирану слику виђеног.

Готово без изузетка, западни путници тражили су индијску новост и прагматично указивали на категорије, покушавајући да класификују Индију и ограниче је на свој речник и антрополошку тачку гледишта. Сасвим другачије, упориште путописа кнеза Карађорђевића је сама култура у којој се обрео; не њена новина, егзотика или материјална раскош, и свакако не класификација на коју су Европљани навикли. Иако је његово полазиште у посматрању индијске културе европско, његов путопис не даје легитимитет европској перспективи и конверзији индијског потконтинента већ представља оштру имплицитну критику империјалне жудње за Индијом.

„Због тога је његов путопис много више од књижевног дела, он је сама личност преображена на извору светлости. Кнез разуме *дхарму* и да је пре свега потребно суочити се са собом. Он можда није читао *Бхагават Гиту* као што је то чинио Ганди, али је као унук великог српског војда знао шта треба да чини. Пут правде била је његова *дхарма* и он се није колебао пред великим изазовом” (Стевановић 2022б: 163).

Храброст кнеза Божидара огледала се у његовом одласку у Индију у време куге, како је и нагласио *Уметнички магазин* у критици његовог путописа о Индији, дивећи се његовом неустрашивом духу. Али још већу одважност видимо у чврстој одлуци да пише о камповима глади и изабљивању индијског народа упркос чињеници да се то неће допасти империјалној сили.

„Његово писање о камповима гладних у Индији одјекнуло је тако далеко да му то империја никада није опростила. Да није то учинио, несумњиво би данас био оглашен као један од значајних европских путописаца, а његова би се дела изучавала као вредна сведочанства једног европског кнеза о Индији деветнаестог века. Али оданост истини, *сатхјаграха* коју Ганди истиче као најплеменитији пут, уврстила га је у ред ослободилаца као што су Карађорђе и Ганди чији пут је био присут трњем. Он никада није написао оду свом прадеди војску Карађорђу, али му је подигао највећи споменик када је поновио његов пут ослобођења” (Исто).

На нама је да данас разумемо и поштујемо ову жртву једног европског и српског племића зарад истине и његову борбу за истином, без обзира на цену која је морала да се плати. Ако допустимо да заборав прогута један такав чин заборавићемо на своје место и своју улогу у свету, а она није, како нас данас уче, брига о себи, већ управо оно чему нас је кнез Божидар Карађорђевић научио, брига о другима.

Смисао живота и стваралачког рада, књижевног и уметничког, у оваквој перспективи кнеза Божидара Карађорђевића, не налази се у борби за сопствену позицију већ у етичком односу према свету. У овом путопису у Индији, иако је сам, кнез Божидар ни у једном тренутку није усамљен; на свакој страници видимо га у односу са нечим или са неким о коме пише. Уместо да личну егзистенцију и каснији књижевни успех види као примарни циљ, он живот представља као простор бриге, саосећања и личне одговорности и због тога не остаје нем пред истином. Усмереност ка другим бићима, способност да препозна људскост у речима и делима, помоћ коју када му је затражена не може да ускрати ни некоме ко је заражен кугом и свакако умире, речито говоре о личности кнеза Божидара чији су се људски квалитети пренели и на његов књижевни и уметнички рад.

7.6. Утицај Индије на уметничко стваралаштво

Друга половина XIX века и уметници лепе епохе (*Le Belle Epoque*) удахнули су нови живот Паризу и донели другачију естетику. Интелектуалци и уметници дуго су осећали замор и простор се отварао за органску уметност финих линија и мотива из природе. Наравно, истовремено се у Паризу као једном од главних центара уметности јављао и занос потрошачког друштва и модерног света који хрли у напредак након што је раскрстио са старим светом.

Нагласак је на умећу стварања, а као надахнуће често служе флорални мотиви. У време Бел епохе истиче се уметнички правац Арт нуво (*Art Nouveau*). Ствараоци овог доба су космополите отворене за нове правце у уметности. Кнез Божидар не само да је живео у овом времену већ му по свом интелектуалном и уметничком ангажману и припада. Као уметник био је присутан на париској уметничкој сцени и постао препознатљив представник овог уметничког правца. Међу првима у Европи пише модерне ликовне критике за француске и британске магацине.

Кратки живот кнеза Божидара Карађорђевића обележила је уметност. Кроз њихов салон крај Булоњске шуме прошло је много истакнутих француских уметника и одмалена се његова склоност ка уметности хранила кроз та вредна познанства. „Титула, порекло, култура, лични шарм, обдареност, све то му је отворило врата разних салона. Водио је монденски живот који га није задовољавао, ма колико да је у њему блистао и да је тренутно заборављао меланхолију” (Pavlović 2012: 104). Управо ту меланхолију коју помиње његов биограф, кнез Божидар исцељивао је стваралаштвом. Постао је оштроуман интелектуалац, врстан књижевни и уметнички критичар, писац и путник чији је таленат превазилазио уобичајена дисциплинарна ограничења. Умео је да слика, црта, везе, шије, урезује, обликује у дрвету, бакру и племенитим металима. С путовања је доносио аквареле надахнуте новим искуствима. Његов уметнички укус већ је био стасао у тренутку када креће у Индију на седмомесечно путовање, али несумњиво да искуство Индије доноси освежење његовом стваралаштву.

Није искључено да је разлог пута у Индију била жеља кнеза Божидара да допуни своје образовање и оплемени уметнички дар. После путовања у Индији, чини се да кнез Божидар има другачији поглед на уметност. Њега је оплеменило искуство другог далеког света и његова уметност поприма нове обресе. У далекој земљи је посматрао како Индијци без шема и алата израђују права уметничка дела, нешто што се и данас, после 120 година може видети на улицама Индије.

„Код кујунције сам стајао да посматрам како један човек израђује сребрну кутију. Није имао модел, нити мустру исцртану на површини, али је шару урезивао с невероватним самопоуздањем. Сав његов алат се састојао од неправилних гвоздених клинова који су изгледали као ексери: прво је нацртао круг око кутије, онда слова и цвеће само једном линијом урезаном у метал. Није имао ништа, ни клупу, ни радионицу. Радио је седећи испред своје радње, прекидао би да поздрави неког пролазника или да погледа нешто на улици, а онда је, непрестано чаврљајући, настављао и спокојно довршио, без икаквог поправљања, своје савршено дело” (Карађорђевић 2018а: 362).

Кнез Божидар се у Индији више пута уверио како слободна рука и ослобођени ум могу много више од мустри и прибора. Једнолична лица и сиви крајолици Европе нису му донели право надахнуће ни за књижевни ни за уметнички рад. Суочен с ограничењима европске мисли и уметности које се у то време све више окрећу механизацији, добро упознат с њеним дометима који не успевају да дубље продру у смисао, кнез Божидар окрепио је свој стваралачки дух у уметности и традицији Индије

чији ручни рад види као стожер опстајања једне земље. Као што се његов прадеда Карађорђе ослобађао тескоба турске и европске окупације тако и кнез Божидар покушава да се отргне јаловости тескобне мисли која у својим предрасудама не успева да доспе до суштине живота. Очито да у њему живи дух храброг Војводе који не пристаје на тортуру и хегемонију спољних утицаја и тражи начине да се изнутра ослободи свих стега. У уметности он то чини ручним радом и ослањањем на сопствени осећај уместо на шеме и мустре које уметнику олакшавају посао. Чак је и добро изучио кујунџијски занат како не би морао мајсторима да препушта моделе већ да их сам израђује од почетка до краја. Потпуно посвећен свом раду, као својој борби за живот у идентитету са собом, он ручним радом постаје један од најбољих јувелира у Паризу тога доба.

„Кнез ослобођену енергију налази у неспутаном стварању уличних занатлија који без мустре готово у децјој радости, а опет, с највећом озбиљношћу према свом послу, куцају и резбаре уметнине. Мора да је Кнеза очарао тако слободан и неоптерећен приступ стваралаштву где уметник – занатлија усредсређен на само стварање не очекује ништа заузврат. Овај далеки народ му је по томе био близак јер ни кнез Божидар „се није везивао за своја остварења, па је пријатељима поклатио већину објављених радова, задржавајући за себе само оне које је сматрао безначајним” (Pavlović 2012: 115). Тако је било и с његовим уметницама које се и дан-данас налазе у приватним колекцијама.” (Стевановић 2022а: 402).

Подстакнут ручном израдом и уметницама које је видео у Индији кнез Божидар Карађорђевић се по повратку враћа свом уметничком занату и израђује предмете који су несумњиво надахнути индијским искуством. Најчешће израђује флоралне мотиве. „Необичне гранчице и расцветано цвеће красе његове копче, брошеве, наушнице и други накит, повезе за књиге, ножеве за папир, приборе за јело” (Стевановић 2019: 697). Оно што је посебно занимљиво, кнез Божидар све ове предмете израђује и украшава од почетка до краја потпуно сам, посвећујући се сваком свом делу.

Често се док гледамо његове уметничке предмете чини да је кнез Божидар Карађорђевић по светлости стварао. Њему као да се једино у преламању светлости откривао предмет чије је обрису покушавао да ухвати, било пером или кичицом. „Као истински ходочасник он је прикупљао непатворене реликвије индијске културе да би их касније уткао у европску уметност која је светлост видела само као технику у изради уметнина, а не као силу из које извире овај свет” (Стевановић 2022б: 163).

Тако је он у Индији успео да ухвати вечност духа, а не пролазност облика којом су фасцинирани не само тадашњи путници већ и они данас, не схватајући да ти облици у Индији већ у наредном тренутку у вихору историјских збивања ишчезавају пред неким новим и још чудеснијим. Описи кнеза Божидара указују на трајност, непокорност и непоколебљиву природу Индије коју ни британски освајачи нису успели да промене. Исконску лепоту он проналази и у дворцима и у сиромашним четвртима, у спретним рукама мајстора и појању птица, у свему налазећи повод да слави лепоту света.

И у Индији користи прилику да обилази јувелирске радње да би боље сагледао начине традиционалне израде. Златарско умеће Индијаца који су у стању да начине и немогуће украсе и предмете од злата и драгог камења, привлачило је кнеза Божидара у својој комплексности и блискости природи и њеним облицима.

„Како сам се јутрос задржао у јувелирској радњи, принц је пожелео да ми покаже своју имовину. Слуге, озбиљне попут тамничара, донеле су много послужавника покривених огромним смарагдима исеченим у перле и нанизаним на танке беле врпце, огрлице од крушколиких бисера нанизаних на скоро невидљиву свилу. А онда, из тог мноштва златарских рукотворина, уобличених у немогуће цветове и химере савијене у тешке украсе за *нупуре*, из хрпе скупоцене

дугмади, прстења, алки и корица за мачеве с блиставим дијамантима, раца је узео једну скупу бурмутицу и замолио ме да је задржим за успомену” (Карађорђевић 2018а: 121).

Његово стваралачко искуство мајстора јувелира сазревало је постепено, до краја оснажено Индијом и њеним преплетима које кнез Божидар усваја не само као начин рада с различитим материјалима. Он о свим својим уметничким предметима брине с посебном пажњом, полирајући их у завршници и лично гравирајући своје име – Божидар Карађорђевић, без помињања титуле. Задивљује нас посвећеност кнеза Божидача детаљима у ручном раду, његов смисао за уметничке предмете, али и аквареле које ствара готово на свим својим путовањима. Сва његова уметничка искуства и рад оплеменењен индијским умећем створила су од њега зрелог уметника свог заната. Сматрамо да нећемо погрешити ако кажемо да је за њега Индија била својеврсно уметничко ходочашће. На том путу он се преобразио посматрајући уметност на сваком кораку, ослобођену шема и мустри, неспутану и радосну. Ту атмосферу пренео је и на своје уметничке предмете.

Кнез Божидар Карађорђевић имао је дара и за музику. У младости је узимао часове певања код Жан-Батиста Фора (в. Pavlović 212: 96), а „на почетку школске 1893/1894. године Божидар је био у Бечу и редовно одлазио на Брукнерова предавања” (Исто, 132) и постао његов близак пријатељ с којим је често разговарао о музици. Док борави у Индији често послушнује најтананије тонове радости. Кнез Божидар и у музици види да индијски принчеви покушавају, упркос богатим тоновима своје музике, да прате европске трендове. „Мали војни оркестар је свирао индијске мелодије у такту који још нисам могао да ухватим, а Штраусове валцере су врло необично наглашавали” (Карађорђевић 2018а: 122). Овде наш путописац увиђа још један пример опонашања колонизованог који се труди да се свом освајачу приближи макар на трен, иако су индијски тонови пунији и богатији. Његово добро познавање музике на путу по Индији пружа му могућност да боље и прецизније послушнује ноте индијског стваралаштва, али његова велика љубав поред сликарства јесте ручни рад. Закупљеност ручним радом, који је у Индији након тога Ганди и наглашавао као први и последњи отпор колонијалној управи, у кнезу Божидару побуђује искру стваралаштва неспутаног унапред задатим нацртима.

Оно што нам је посебно вредно код кнеза Божидача Карађорђевића је његова аутентичност у уметничком раду. Он се није окретао ни једној ни другој страни већ је стварао по свом осећају, изнова оплеменењујући чула разним призорима на путовањима, посебно кроз индијске непрегледне пејзаже и слике супротности које су се на њима преливале. Стога је његов сусрет с Индијом био и ново искуство које је обликовало његов уметнички сензибилитет.

На примеру кнеза Божидача можемо видети један светли блесак источњачког надахнућа у западним уметничким круговима – стварање надахнуто природним мотивима и слободном руком. У његовом уметничком раду ипак нема класичног опонашања. Кнез Божидар Карађорђевић није био надахнут Индијом у смислу да га је привлачило оно што је Индијцима представљало уметнички занос и надахнуће. У његовом уметничком стваралаштву ништа није у том смислу индијско, али идеја да кроз ручни рад ослободи своју стваралачку енергију и посвети се и најситнијим детаљима јесу одлике које битно одређују индијску уметност.

Кнеза Божидача источњачка орнаментика не занима у тој мери да ствара по узору на њу, као што га нису занимала ни мистична источњачка учења, али стилизација природних мотива јесте оно у чему проналази нову стваралачку побуду. Флорални мотиви вијугавих линија и ситних детаља органске форме у раду кнеза Божидача попримају највећи узлет након његовог путовања у Индији. Ови уметнички радови,

наглашене декоративности, посебно његови прибори у сребру и злату, и данас су препознатљиве рукотворине којима је доказао своје изузетно уметничко умеће. Кнез Божидар Карађорђевић неке од ових уметничких предмета изложио је на Светској изложби у Паризу 1900, што сведочи о њиховој вредности.

8. РАНА СМРТ КНЕЗА БОЖИДАРА КАРАЋОРЂЕВИЋА

Кнез Божидар Карађорђевић преминуо је у два сата после поноћи 2. априла 1908. од тифусне грознице у Версају. После 1903. године, здравље му се погоршало, а истовремено је радио без престанка (в. Pavlović 2012: 211). Рана смрт кнеза Божидара помало зачуђује због тога што је реч о човеку који деценију пре тога седам месеци обилази земљу најразличитијих изазова, пошаст и болести. Земља куге и глади изазов је и за човека у најбољем здравственом стању, а кнез Божидар неузмириено проживљава више месеци у Индији и чак прелази 11000 километара, што је био несвакидашњи подухват, с врло оштрим променама климе, а уз све то и пише своје путне белешке и спрема рукопис, што је, како нам се из ове перспективе чини, готово немогуће извршити.

Уочи смрти, пре него што је половином марта легао у болницу, писао је приче које је требало да се објаве на немачком, завршавао предавања о немачкој књижевности, као и чланак о Марији Башкирцев за Британску енциклопедију (Исто, 211). Међутим, исцрпљивао га је напоран рад и бивало му је све горе. Човек који је читав живот посветио учењу, писању и стварању, до самог краја није одустајао од свог рада. За свој кратак живот кнез Божидар Карађорђевић оставио је обимно дело у виду репортажа, уметничких критика, превода, прича, путописних белешки, акварела, цртежа, слика, накита, прибора, брошева, копчи и разних других уметнина. Ова дела не сведоче само о његовом интелектуалном постигнућу већ речито говоре и о племенитости његовог духа који није аристократски само по пореклу. Оставио је траг у нашој култури као једна од најзнаменитијих и најплеменитијих личности породице Карађорђевић. Он је успео да из борбе с илузијама овог света изађе као победник, да не буде ниједи роб већ да ослобођен иде кроз живот. Породични пријатељ Жан Фино пише некролог Божидару Карађорђевићу, истичући кнежеву самосталност да у свом животу, иако племићког порекла, сам заради за живот. Управо га та самосталност духа води и далекој Индији, у којој до краја открива себе и своју снагу да истраје на путу који није нимало лак.

Упркос великој популарности његовог дела у Паризу и Француској зачуђује то што није било рецепције његовог дела у тадашњој Србији. Део разлога лежи у томе што је владавина династије Обреновић вођена идејом потискивања Карађорђевић потомака. Разлоге можда можемо наћи и у томе што, у тренутку када се Карађорђевићи враћају на српски престо, није било много места за чланове династије који су читав живот провели у туђини. Књижевна критика у Србији није успела да на време препозна књижевноуметничке, друштвене и етичке домете кнеза Божидара Карађорђевића, а можда његово време тек долази.

По његовој изненадној и раној смрти, мајка Сарка трудила се да сачува успомену на свог вољеног сина. Стога успева да 1921. штампа његово аутобиографско дело, објављено у виду неколико приповетки под насловом *La Vie Multiple* (*Многоструки живот*) уз предговор дугогодишњег породичног пријатеља, француског књижевника Жана Финоа. Књига је исте године доживела два издања, а до данас није преведена на српски језик. Заједно с другим књигама из библиотеке кнеза Божидара Сарка Карађорђевић ју је предала на чување Универзитетској библиотеци у Београду.

Кнез Божидар Карађорђевић проширио је књижевне и уметничке границе свог времена. Његово стваралаштво тешко је поредити с другим ауторима пре свега због високог степена трансценденталне слободе на којој почива његова личност. Тешко је наћи сличног ствараоца чији предмети одишу племенитошћу ручног рада у тренутку када машина покушава да преузме владавину над људском руком и потпуно је замени.

Кнеза Божидара Карађорђевића ценили су у монденским, али и књижевним и уметничким круговима, дивећи се његовом отменом духу и великом таленту. Својим одмереним понашањем, добрим образовањем, племенитим духом и поштеним радом био је прави узор у својој стеченој отаџбини, истовремено стварајући наклоност и поштовање за ону од које је као дете одвојен. Тако је Србија, без свести о томе, имала светлог представника у француској и европској култури.

„Није изгледао као човек од крви и меса, како га је описао један од наших заједничких пријатеља сенатор Иг ле Ру (Hughes le Roux), човек чијим венама тече крв, него као нека византијска слика, као нека фреска, издуженог лика, без чулне реалности. Његов лик био је само профил, шиљата брада продужавала је врх носа. Очи су му биле косе, рамена и руке опуштени. Целог живота имао је изглед разапетог Христа. Међутим испод видљиве патње светлео је један интензиван живот. Његове су очи често блистале јаким сјајем. По њему се видело колико мало значи овај телесни омотач према снази душе. Његова љубав према лепом, његова увек будна мисао победили су његов положај пун невоља којима га је судбина притиснула”.¹¹²

Кнез Божидар Карађорђевић нове трендове у уметности зналачки и складно је укрштао са својим осећајем света безвремене вечности и истовремене крхкости. Његово стваралаштво је епско, као да је до краја задојено причом о ослобођењу које покреће његов прадеда Карађорђе. Он и у последњим тренуцима живота пева Лакомбовој деци, „која ће запамтити његову мршавост, његову благост и његове лепе марамице од егзотичне свиле” (Исто, 211), у болници радосно разговара с калуђерицом која је много путовала (Исто, 213) и све до последњег тренутка, мршав и слаб, окружен братом и пријатељима, не губи ништа од ведрине духа.

Сахрањен је на гробљу Пер Лашез (Père-Lachaise) у Паризу. Вест о смрти кнеза Божидара Карађорђевића пренеле су париске и београдске новине.

„У понедељак 6. априла пре подне свештеник Јаков Смирнов, старешина руске православне цркве у улици Дари, дошао је на сквер Булоњске шуме да испрати тело. Погребни обред је одржао Владимир, епископ кронштадски, чија се епископска власт протезала на руске парохије у иностранству, а који је тим поводом посебно дошао у Париз. Поворку је предводио кнез Алексије” (Исто, 214).

Од кнеза Божидара опростили су се пријатељи Едмон де Пири, Жидит Готје, Жорж Лакомб, Иг ле Ру, Марсел Монтандон, Ернст фон Волцоген, а после чланака у париској и београдској дневној штампи, о њему је писано у лондонској штампи, црногорској, српској штампи у Аустроугарској, немачким и аустријским новинама, као и у многим уметничким часописима и књижевним ревијама (Исто, 215).

Кнез Божидар није поживео довољно дуго да као његов старији брат проведе барем неко време у својој вољеној отаџбини, али нам је својим „Часовима у отаџбини”, како је насловио свој први и једини кратак боравак у Србији, у Тополи, показао колико је његова љубав према домовини била јака да није пропустио шансу да је посети, макар на кратко и с туђим пасошем, иако је био свестан да када крочи у Србију, може бити утамничен или чак убијен. Када је само са тридесет година посетио родно место своје породице, кнез Божидар није само показао пример истинског родољубља већ и неустрашивост духа Карађорђевог потомка коме никаква претња не може да стане на пут. Овај потез превазилази личну храброст и настоји да испуни своју обавезу, да се као потомак поклони гробу свог претка. После тог кратког борава, који назива ходочашћем,овековечио је своје родно место у путопису и француској публици представио ову малу

¹¹²http://arhiva.unilib.rs/unilib/o_nama/izlozbe/Bozidar_Karadjordjevic/bozidar_karadjordjevic.pdf, стр. 18.

српску варош из које је кренула велика борба за слободу. То је можда највећи књижевни завет Карађорђевог праунука кнеза Божидара Карађорђевића, који нам у томе оставља својеврсни путоказ да не заборавимо ко смо.

9. ЗАКЉУЧАК

Кратак теоријско-историјско-културолошки преглед развоја путописа као жанра и увиди у његове основне одлике и рецепцију у књижевности и култури помогли су нам да боље одредимо место путописне прозе кнеза Божидара Карађорђевића у контексту српске, регионалне и европске културе. Иако период XIX века, којим се ова дисертација у начелу бави, означава време честих путовања на Балкан и даље на Исток, у Индију, путописни записи кнеза Божидара Карађорђевића битни су за боље разумевање европског погледа на мали и велики Исток.

Иако припада западноевропској култури и вишем слоју њеног друштва, кнез Божидар Карађорђевић не дели вредности империјалне Европе и не осећа обавезу, а ни потребу да се сложи с тековинама њене цивилизације. Стога је његов поглед на Балкан и Индију аутентичан и ослобођен владајућих наратива, што му даје посебну драгоценост. Кнез Божидар Карађорђевић, можемо да закључимо, у књижевном канону путописне књижевности био је испред свог времена јер различите културе настоји да разуме изнутра, са позиције културног посредника, ослобођеног конвенционалних смерница тадашњег путописног дискурса које су усмеравале путописце како да приступају „другом” културном простору, посебно простору Истока.

Приближавање путописних белешки књижевној уметности основна је одлика коју запажамо у путописима кнеза Божидара Карађорђевића. Његови путописи имају и књижевну и уметничку вредност. У доба када пише своје путне записе, од путописне књижевности очекивало се да извештава о новим местима, да попише и категорише, а ако је потребно и преведе на познате обрасце и јасно одређене појаве. Тек у данашње време његове путописне белешке високе естетске вредности добијају своју праву вредност у оквиру књижевности и културе јер садрже оне одлике култура које зуб времена не троши и које одолевају спољашњим утицајима и историјским превирањима. То је био збиља велики искорак у то време када кнез Божидар Карађорђевић пише своју путописну прозу и отуда не чуди што тек данас поново имамо занимање за његово књижевно стваралаштво.

„Одбацио је имагинарне ланце у које је путописна књижевност XIX века заробила индијски потконтинент и следећи гандијевски пут успео да види и у свом делу прикаже праву Индију. Ако можемо да кажемо да „Махатма Ганди је најснажније показао да слободан ум и слободна рука у јединству доводе до коначне слободе” (Стевановић 2021: 574) онда можемо слободно рећи да је кнез Божидар доказао да етика и перо продиру много дубље од мача” (Стевановић 2022б : 167).

У овој докторској дисертацији, интердисциплинарна анализа путописа о балканском полуострву и индијском потконтиненту укључила је елементе књижевности и студија култура како би се боље разумела и осветлила сложена и условљена динамика путовања и путописне литературе. Откривали су се начини на које су путописни текстови обликовали слику о другим заједницама и издвајао се дискурс о нецивилизованом, варварском, мрачном и заосталом да би се онда та слика поредила са цивилизованим, уређеним и напредним европским континентом, што је у великој мери оправдавало колонијалне дискурсе. Путописна проза редом је потврђивала европске представе о Истоку да би се формирале предрасуде које ни данас нису искорењене. Наративи кнеза Божидара Карађорђевића ни у траговима не садрже било какве разлоге за оправдање владајућег дискурса или колонијалних активности. Његова путописна

проза имала је за циљ оно што је у њеној основи одувек и требало да буде, да читаоцу дочара атмосферу посећеног места и пренесе његов дух.

Документарно-уметничка вредност путописних записа кнеза Божидача Карађорђевића, етнографски, етнопсихолошки, историјски, географски, лингвистички, фолклорни и друштвени и политички описи доприносе њиховој културолошкој димензији. Стога су ово драгоцене књижевно-културолошка дела која су захваљујући пишчевом таленту оплемењена богатом литерарношћу, што их чини врло занимљивим и савременој читалачкој публици и истраживачима у области културе, књижевности и уметности.

Допринос кнеза Божидача Карађорђевића српској култури и књижевности огледа се у томе што у путописним белешкама о Балкану није бележио само пејзаже и физичке особености балканских земаља већ и карактер и вредност домаћег становништва, пружајући европским читаоцима увид у унутрашњи свет Балкана, традицију, обичаје и културне вредности. У својим путописима посвећеним балканском полуострву представио је подручје које је до тренутка његовог путовања на Балкан било често представљано на маргини европске цивилизације, као простор дивљег, суровог и сукобљеног становништва и мрачних пејзажних одлика. Кнез Божидар Карађорђевић приказује доброћудне људе који странца дочекују као неког свог, што је посебно изражено у Тополи, где га тамошње становништво, иако мисли да је њихову варош посетио странац по имену Жорж, дочекује као свој род. У овим путописима, наратија и описи одступају од стереотипа о „дивљем” простору јер кнез Божидар балканске земље приказује као питом простор добродушног и гостољубивог народа, који упркос искуству сукоба и разарања не показује неповерење према странцу. Приказујући њихов живот у сложеној друштвеној структури, истиче етичке и културне вредности становништва, преиспитујући европске перцепције Балкана и балканских народа.

Допринос кнеза Божидача Карађорђевића европској и светској култури и књижевности огледа се у његовим *Записима о Индији* који непосредно приказују ову земљу коју и данас можемо препознати у његовим описима иако је прошло више од 120 година откако је посетио Индију. Његов путопис о Индији садржи описе битне за разумевање индијске архитектуре, религије, музике, плеса, биљног и животињског света, али и карактерологије тамошњег становништва. Есејистичким путописом дочарао је вековну културу колевке цивилизације, са свим њеним манама и врлинама. Монденске кругове Париза заменио је богатством унутрашњег живота ослоњеног на ручни рад и стваралаштво које у Индији с посебном пажњом примећује. Као путник у Индији упознаје се са многим крајевима на истоку, југу, западу и северу земље, уочава и уверљиво дочарава противречности индијске културе и друштва, настојећи да их представи као саставни део динамичне и сложене стварности. Боравећи седам месеци на индијском потконтиненту, сведочи радосним и тужним догађајима, венчањима и сахранама, исцељењима и болестима, спокоју и узнемирености, али га овако изражена двојака природа стварности не узнемирава. Кнез Божидар као путописац „пером засеца у саму срж живота, не боји се смрти и не дозвољава својој меланхолији да превлада светлост живота која је свуда околу, чак и тамо где се чини да је најмрачније” (Стевановић 2022а: 404). Чак и у тренуцима када описује болести или умирање, налази начина да читаоцу брзо скрене поглед на другачије и радосније сцене, тако да се наративна динамика постиже управо кроз ове слике супротности.

Оно што је посебно значајно за разумевање дела кнеза Божидача Карађорђевића, његов путопис о Индији је огледало стварности у чијем одразу се преламају и у правој улози откривају други европски путописи тога времена као моћна колонијална оружја. Тек после читања *Записа о Индији* можемо много лакше да прозremo иза прагматичности британских путописа, њихових вештих скицирања слика о Индији као

простору који треба припитомити и прилагодити западном свету, а све зарад материјалних добара. Многи путописи о Индији објављивани пре *Записа о Индији* кнеза Божидача извештајима о природном и материјалном обиљу побуђивали су друге путнике да истражују Индију, а касније својим писањем о нецивилизованим народима Индије оправдавали колонијалну политику Империје. Кнез Божидар Карађорђевић културу Индије не посматра као рудник различитих богатстава, али ни кроз призму егзотичног. Такође, у свом путопису не наглашава опасности о којима су многи путописци тог времена извештавали, наглашавајући сопствену храброст да путују кроз тако опасно подручје. У овом делу, путописац не скреће пажњу на сопствене потребе и осећања већ доминирају осетљивост и брига за друге, што је посебно ретко у путописима о Индији. Та брига се касније потврђује кроз његова сведочанства о гладнима упркос извештајима из Индије у којима се наглашава добро државно уређење и коначни напредак ове далеке колоније (в. Карађорђевић 2018б: 8–9). Кнез Божидар дао је кроз своје писање глас онима чија реч није могла да се чује и приказао реалност Индије која није била у процвату њеног унутрашњег уређења већ у немаштини и глади. „Стога су *Записи о Индији* један од најважнијих стваралачких успона у сагледавању индијског потконтинента. Кнез који тражи светло, наставља српски код Карађорђа који револуцију диже прво на небу а онда на земљи, не везујући се за своје борбе и њихове исходе или плен, већ за саму идеју ослобођења” (Стевановић 2021: 841).

Путописи значајних романописаца често завршавају на маргинама њиховог стваралаштва јер до изражаја долазе дела којима су стекли славу и стога је тешко некога од њих назвати путописцем. Иако се највише проналази у примењеној уметности, кнез Божидар Карађорђевић управо се својим путописом о Индији уздигао у сопственом књижевно-уметничком стваралаштву не само због лепоте његовог стила, већ и моралне снаге којом овај путопис плени. Он је један од ретких српских стваралаца у емиграцији кога можемо сматрати путописцем по основном опредељењу. Његови *Записи о Индији* светли су пример изузетне путописне прозе непоткупљивог духа који не лови утиске већ праве тренутке. Иако је путопис жанровски потцењен и потиснут, путопис кнеза Божидача и после 120 година од објављивања може да побуди исту свежину као и када је написан. „Требало је прећи далеки пут преко Индије да би се отворило поглавље о српском кнезу, али није ли и сâм кнез прешао далеки пут преко Индије да би коначно могао да се врати својој кући?” (Стевановић 2019: 701).

Путописно-ходочасно дело *Записи о Индији* као једини његов целовити путопис вратио је путопис поетичком доживљају света наспрам утилитаристичких и прагматичних егзотичних записа о земљама Истока. Кнез Божидар Карађорђевић даје нам целовиту слику Индије. Он је написао један од најдетаљнијих путописа о Индији иако информације које нам он пружа нису ни налик онима из британских путописа, нити следе Беконовску школу извештавања о странијој земљи. Његово искуство Индије одудара од уврежених представа о овој култури јер је за кнеза Божидача ова земља место укрштаја светлости и лепоте изван тачно утврђених критеријума. Због тога овај путопис чини и много сложенију књижевну појаву у европском културном кругу превазилазећи жанровске и друге оквире стваралачке поетике. Поред документарно-фактографског, што свакако одређује не само путопис о Индији већ и о Балкану, ови записи садрже и дубљи, естетски слој писања. Изражена литерарност, можемо слободно да закључимо, представља једну од кључних одлика путописне прозе кнеза Божидача Карађорђевића.

Као што смо већ више пута истакли, прошло је много времена до тренутка када се чини да је наша култура постала спремна да у своје окриље врати и прими једног овако даровитог члана породице Карађорђевић. Како је већ наглашено, добрим делом одговор на питање зашто кнез Божидар Карађорђевић није познат у нашој култури можемо наћи у политичким приликама тога времена. О многим члановима династије

Карађорђевић и њиховим делима не зна се довољно, а кнез изгнаник који је цео свој живот провео у Француској и стварао на француском језику није имао никакве шансе да се макар кроз свој рад врати отаџбини. Чини се да српска култура никако да се залечи вековне грознице заборава где многе учене људе који су својим радом задужили нашу земљу запоставља и заборавља. Друге културе с радошћу и поносом истичу своје династије, њихове успехе, културне и интелектуалне везе, док се Србија притајено одриче свега оног што је вековима градило њену вредност. Ако је за време живота кнеза Божидара Карађорђевића проблем био династичке природе па се о Вождовом праунуку није говорило, данас не би требало да постоји разлога нити оправдања за тако нешто. Можда време када ћемо моћи да увидимо значај његовог рада тек долази.

„Као што европску уметност крунише тананим цветним украсима, Божидар Карађорђевић путописну књижевност позлађује раскошним и смелим увидима неспутаног духа који не служи владајућим европским обрасцима. *Записи о Индији*, иако написани на француском и енглеском језику, стога се заиста могу схватити и као нови мисаони обзор српске не само путописне књижевности која је кроз друге језике имплицитно дошла до властитог израза и погледа на свет у коме може видети себе. У *Записима* су се снажни укрштај западног и источног искуства света и живота сплели у једно од најдрагоценијих књижевних дела краја деветнаестог века” (Петровић; Стевановић 2020: 88).

Иако никада није припадао својој домовини, нити му је ишта у њој за живота припало, упоришна тачка животног и стваралачког подвига кнеза Божидара Карађорђевића јесте Топола. Отуда је и проистекла мисао да „оно што је Опленец у архитектури то су *Записи о Индији* у књижевности”.¹¹³ По узору на славне задужбинаре српске краљевске прошлости и кнез Божидар Карађорђевић гради своју духовну задужбину, кроз књижевност и уметност. Зато слободно можемо рећи да се он кроз своје путописе о Балкану и Индији симболично враћа кући коју стваралачким стубовима суверено гради на тлу коме је одувек припадао, иако му је неправедно било одузето.

Као једном од најобразованијих и најдаровитијих чланова српске династије Карађорђевић, праунуку војводе Карађорђа, кнезу Божидару Карађорђевићу несумњиво припада битно место у историји наше културе, књижевности и уметности. Да је раније било речи о њему, његов уметнички и књижевни рад велике ширине и истинског родољубља несумњиво би утицао на потоње генерације. Његов пример родољубља када с лажним пасошем одлази у Србију, с јединим циљем да обиђе гроб претка, или храбрости да укаже на неправде британске империје према индијском становништву, подсетник су на моралне вредности које се често забораве, а његове естетизоване представе посећених места могу да послуже путописцима као модел хармоничног спајања дескриптивног и уметничког приступа простору. Пејзаж у описима кнеза Божидара Карађорђевића не задржава се на нивоу визуелности већ постаје носилац атмосфере у путопису.

Значај путописа кнеза Божидара Карађорђевића огледа се у његовом јединственом посредовању између култура Балкана и Индије. Упоредним сагледавањем балканског и индијског културног простора отвара нам се могућност за дијалог између географски удаљених, али културолошки сличних традиција. Стога кнеза Божидара Карађорђевића можемо да сместимо у ред запажених путописаца XIX века, како српске тако и европске књижевности. „Као што су се његови рођаци попели на српски Олимп, кнез Божидар Карађорђевић се својим *Записима о Индији* попео на Олимп светске путописне књижевности да као светионик покаже где је збиља пут” (Стевановић 2022а:

¹¹³ Промоција *Записа о Индији*, Матица српска, 26. јун 2019. на повезници <https://www.youtube.com/watch?v=Fs8-0ceOMlc> 12.10.2021.

407). У том смислу, поновно читање и тумачење књижевних дела кнеза Божицара Карађорђевића омогућава не само реконструкцију једне неистражене биографије личности која је својим књижевним и уметничким радом обогатила културни простор у којем је стварала већ и отварање простора за културни дијалог и разумевање сусрета различитих традиција, али и сопственог културног идентитета. Стога, књижевно дело кнеза Божицара Карађорђевића не би смело да остане на маргинама савремених истраживања јер представља мост између култура. Оно свакако заслужује да буде не само сачувано од заборава већ и разматрано у ширим академским оквирима интеркултуралне перспективе и компаративних истраживања.

10. ЛИТЕРАТУРА

I Дела кнеза Божидара Карађорђевића

1. Karageorgevitch 1899: B. Karageorgevitch, Vasily Vereshchagin, *The Magazine of Art*, London, Paris, New York & Melbourne: Cassell and Company Limited, 176–179. <<https://archive.org/details/magazineofart28unse/page/n13>> 20.10.2024.
2. Карађорђевић 2018а: Б. Карађорђевић, *Записи о Индији*, прев. Александар Петровић, Александра Стевановић, Нови Сад/Топола: Матица српска/Задужбина краља Петра I Карађорђевића.
3. Карађорђевић 2018б: Б. Карађорђевић, *Путевима Балкана: путописна проза*, с француског превели Сандра Трипковић и Дејан Ацовић, Горњи Милановац: Библиотека „Браћа Настасијевић”.

II Дела о кнезу Божидару Карађорђевићу

4. Bakić-Hayden 2021: M. Bakić-Hayden *Записи о Индији кнеза Божидара Карађорђевића*, Book Review, *Serbian Studies*, The North American Society for Serbian Studies, Vol. 2, No. 1–2, 203–205.
5. Гароња 2022: Славица Гароња, Две Индије – у путопису Јелене Димитријевић и кнеза Божидара Карађорђевића, *Летопис Матице српске* 509(4): 581–602.
6. Ђурић 2021: Н. Ђурић, Записи о Индији: импресионистички путопис Божидара Карађорђевића, *Индија и српска књижевност*, Немања Радуловић (ур.), Београд: Задужбина „Доситеј Обрадовић”, 101–121.
7. Pavlović 2012: S. K. Pavlović, *Božid'art: Istorije života, dela i okruženja Božidara Karađorđevića, pariskog umetnika i balkanskog kneza (1862–1908)*, prevela s francuskog Ljiljana Marković, Beograd: Clio.
8. Петровић 2018: А. Петровић, Осмех на лицу света, У: Александар Петровић (прир.), Кнез Божидар Карађорђевић, *Записи о Индији*, Матица српска, Задужбина краља Петра I Карађорђевића, 13–38.
9. Петровић; Стевановић 2018: А. Петровић; А. П. Стевановић, О светлости без жига. *Записи о Индији* кнеза Божидара Карађорђевића, Драган Бошковић (ур.), *Брендови у књижевности, култури и уметности*. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 215–231.
10. Стевановић; Петровић 2019: А. П. Стевановић; А. Ж. Петровић, Деколонизација слике Индије: путописна проза Божидара Карађорђевића, *Serbian Studies Research*, год. 10, бр. 1, Нови Сад: Научно удружење за развој српских студија, 137–150.
11. Петровић; Стевановић 2020: А. Петровић; А. П. Стевановић, Путопис слободног духа, *Записи о Индији* кнеза Божидара Карађорђевића, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, 68/1, 75–90.

12. Stevanović 2017: A. P. Stevanović, Europe and India in the Traveling Notes by Prince Bojidar Karageorgevitch, in: *First Serbian–Indian International Scientific Conference, Book of Abstracts*, Belgrade: Institute of European Studies, 34–36.
13. Стевановић 2018: А. П. Стевановић, О љупком принцу и његовој уметности, Белешка о кнезу Божидару Карађорђевићу, У: Александар Петровић (прир.), Кнез Божидар Карађорђевић, *Записи о Индији*, Нови Сад/Топола: Матица српска/Задужбина краља Петра I Карађорђевића, 415–433.
14. Стевановић 2019: А. П. Стевановић, Трагање за земљом снова и светлости: Записи о Индији кнеза Божидара Карађорђевића, *Зборник Матице српске за језик и књижевност*, 67/2, 696–701.
15. Stevanovic; Sachdanandam 2020: A. P. Stevanovic, B. T. Sachdanandam, Travesty of a brand, From *cury* to *curry*, У: *Брендери јела и пића: књижевност, језик, уметност и култура*, Ур. Д. Бошковић, М. Ковачевић, Н. Бубања, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 241–252.
16. Стевановић 2021: А. П. Стевановић, Српски код и индијски пут светла (Пројекат Српско-индијске везе у култури кроз историју), *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, 69/3, 838–841.
17. Стевановић 2022а: А. П. Стевановић, Град, егзил и перо: Путописна поетика Милоша Црњанског и кнеза Божидара Карађорђевића, Драган Бошковић, Часлав Николић (ур.), *Роман и град: 50 година Романа о Лондону, 100 година Уликса*, Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац, 399–408.
18. Стевановић 2022б: А. П. Стевановић, Између два света: Лично и књижевно у делима Милоша Црњанског и кнеза Божидара Карађорђевића, у: Зоран Ђерић (ур.), *Дани Милоша Црњанског: Дневник о Чарнојевићу, 1921–2021*, Нови Сад: Матица српска, УГ: Суматра, 151–168.
19. Стевановић 2022в: А. П. Стевановић, „Умивање душе” песника Ивана Негришорца: Трагом кнеза Божидара у Индији, У: Поезија је вечито рађање и умирање : зборник радова о песништву Ивана Негришорца, Нови Сад : Фондација Група север ; Плужине : Центар за културу, 62–76.
20. Стевановић 2023а: А. П. Стевановић, Замишљање чудовишног: представе Балкана и Индије у европским путописима XIX века, у: М. Лојаница, Н. Бубања, М. Ковачевић (ур.), *Злобници, зликовци, чудовишта, психопате*, Крагујевац – Андрићград: Филолошко-уметнички факултет, Андрићев институт, 105–115.
21. Стевановић 2023б: Александра П. Стевановић, На ходочашћу у Тополи: Србија краја XIX века у путним белешкама кнеза Божидара Карађорђевића, Ур. Драган Бошковић, Часлав Николић, *Србија*, Књ. 2, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 429–441.
22. *The Magazine of Art* 1899: Enchanted India by Prince Bojidar Karageorgevitch, Cassell and Company Limited, London, Paris, New York & Melbourne.
23. Чохан 2018: Н. Чохан, Сведок духовне блискости. Уводна реч, у: Александар Петровић (прир.), Кнез Божидар Карађорђевић, *Записи о Индији*, Нови Сад/Топола: Матица српска/Задужбина краља Петра I Карађорђевића, VII–XII.

III Општа литература:

24. Асунто 1975: Р. Асунто, *Теорија о лепом у средњем веку*, Београд: Српска књижевна задруга.
25. Антонијевић 1996: Д. Антонијевић, Шумадија данас, у: *Записи о Шумадији*, Недељковић Миле (ур.), Крагујевац: Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета : Јавно предузеће за радио-телевизијску и новинско-издавачку делатност „Крагујевац”.
26. Баба 2004: Х. К. Баба, *Смештање културе*, прев. Р. Јовановић, Београд: Београдски круг.
27. Barras 2005: Р. Barras, *Memoires*, Paris: Mercure de France.
28. Bahtin 1989: М. М. Bahtin, *O romanu*, prev. Aleksandar Badnjarević, Beograd: Nolit.
29. Bashkirtseff 1890: М. Bashkirtseff, *The Journal of Marie Bashkirtseff*, Volume 2, Translated by Mathilde Blind; Cassell.
30. Belton 2015: Н. Belton, *A History of the World in Five Menus*, Indiana: Authors House.
31. Бичков 2012: В. Бичков, *Кратка историја Византијске естетике*, Београд: Службени гласник.
32. Blanton 1997: С. Blanton, *Travel Writing: The Self and the World*, New York: Simon & Schuster.
33. Божовић 2016: Г. Божовић, *Сабрана дела Григорија Божовића*, прир. Јордан Ристић, Београд: Завод за уџбенике,
34. Borm 2004: Ј. Borm, *Defining Travel: On the Travel Book, Travel Writing and Terminology*, in: *Perspectives on Travel Writing*, eds. Glenn Hooper and Tim Youngs. *Studies in European Cultural Transition*, Vol. 19, Ashgate Publishing, Adelshot, 13–26.
35. Bhattacharya 1998: N. Bhattacharya, *Reading the Splendid Body: Gender and Consumerism in Eighteenth Century British Writing on India*, Newark: University of Delaware Press.
36. Valdenfels 2005: В. Valdenfels, *Topografija stranog. Studije o fenomenologiji stranog I*, prev. Dragan Prole, Novi Sad: Stylos.
37. Vest 2017: R. Vest, *Crno jagnje i sivi soko: Putovanje kroz Jugoslaviju*. Prevela Ana Selić. Beograd: Vulkan.
38. Вићентић 2011: Т. Вићентић, Топола у путописним белешкама XIX века, *Шумадијски записи IV–V*, Аранђеловац: Народни музеј у Аранђеловцу, 183–199.
39. Влаховић 1986: П. Влаховић, Значај Раса, Студенице и Тополе у етничкој историји Срба, *Етнолошке свеске*, VII, Београд – Топола: Етнолошко друштво СР Србије – Центар за културу „Душан Петровић Шане”, 85–95.
40. Гавриловић 1973: О. Гавриловић, Ваљевски окружни суд 1815–1865. године, Српска академија наука и уметности, Посебна издања CDLIX, Одељење друштвених наука 72, Извори српског права III, Београд.
41. Гајић 2023: А. Гајић, *Балкански геополитички чвор*, Нови Сад: Архив Војводине.
42. Гвозден 2011: В. Гвозден, *Српска путописна култура 1914–1940. Студија о хронотопичности сусрета*, Београд: Службени гласник.
43. Гвозден 2006: В. Гвозден, *Хронотоп сусрета у путописима Милоша Црњанског*, у: М. Матицки (ур.), *Слика другог у балканским и средњеевропским књижевностима*, Београд: Институт за књижевност и уметност, 189–197.
44. Goldsvorti 2005: V. Goldsvorti, *Izmišljanje Ruritaniје: imperijalizam mašte*, Beograd: Geopoetika.

45. Дамјанов 1988: С. Дамјанов, *Корени модерне српске фантастике*. Нови Сад: Матица Српска.
46. Dat 1956: R. C. Dat, *The Economic History of India under the British Rule. From the Rise of the British Power in 1757 to the Accession of Queen Victoria in 1837*, London: Routledge & Kegan Paul Ltd.
47. Дворниковић 1990: В. Дворниковић, *Карактерологија Југословена*, Београд: Просвета.
48. Деретић 1996: Ј. Деретић, *Пут српске књижевности*, Београд: Српска књижевна задруга.
49. Дентон 2013: В. Дентон, *Србија и Срби*, Приредио Љубодраг П. Ристић, превела Мирјана Николајевић, Београд: Службени гласник.
50. Dibi 2001: Ž. Dibi, Beograd: *Umetnost i društvo u srednjem веку*, Prevela s francuskog Smilja Marjanović Dušanić, Beograd: Clio.
51. Димитријевић 2020: В. Димитријевић, О једном двопеву из срца Србије: Поводом књиге „Дует” Раденка Ћурчића, *Људи говоре* 37/38, 176–197.
52. Димитријевић 1928: Ј. Димитријевић, *Писма из Индије*, Београд: Народни универзитет у Београду.
53. Драинац 1999: Р. Драинац, *Путујем, путујем: путописи и репортаже*, прир. Гојко Тешић, Београд : Завод за уџбенике и наставна средства.
54. Ђурић, Милош, *Ave, India!*, предговор *Бхагавад Гита*. Београд: Графос, 1990.
55. Đerić 2009: G. Đerić, Stereotip i studije o Balkanu. *Antropologija* 9, 11–26.
56. Живковић 2001: Д. Живковић (ур.), *Речник књижевних термина*, Бања Лука: Романов.
57. Живковић 1988: Д. Живковић, *Теорија књижевности са теоријом писмености*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
58. Златковић 2005: Б. Златковић, Управни и судски поступци Карађорђа и његових војвода у усменој причи и сећању савременика Устанка, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, LIII/1–3, Нови Сад: Матица српска, 361–372.
59. Even-Zohar 1986: I. Even-Zohar, “La búsqueda de leyes y sus implicaciones para el futuro de la ciencia de la literatura”. Versión es basada sobre la traducción de Desiderio Navarro publicada en CRITERIOS, 13–20, I. 1985--XII, 241–247. Доступно на: <http://www.tau.ac.il/~itamarez/works/papers/trabajos/EZ-Leyes.pdf>. Приступљено 23.12.2024.
60. Even-Zohar 1999: I. Even-Zohar, Factores y dependencias en la Cultura. Una Revisión de la Teoría de los Polisistemas. Traducción de Montserrat Iglesias Santos revisada por el autor. En: Teoría de los Polisistemas. Estudio introductorio, compilación de textos y bibliografía por Montserrat Iglesias Santos. Madrid: Arco, 23–52. Доступно на: <http://www.tau.ac.il/~itamarez/works/papers/trabajos/EZ-factoresdependencias.pdf> Приступљено 23.12.2024.
61. Иванић 1976: Д. Иванић, *Српска приповијетка између романтике и реализма (1865–1875)*. Београд: Институт за књижевност и уметност.
62. Иљин 1998: И. Иљин, *Пут духовне обнове*. Прев. Добрило Аранитовић. Београд: Логос Ант.
63. Јаковљевић 2019: Д. Јаковљевић, Мултижанровске одлике путописа Милоша Црњанског, зборник радова, *Милош Црњански, романтични анархист XX века*, ур. Драган Јаковљевић, Будимпешта, 39–48.
64. Jaus 1978: H. R. Jaus, Teorija rodova i književnost srednjovekovlja, *Estetika recepcije: izbor studija*, prev. Drinka Gojković, Nolit, Beograd, 126–164.
65. Јиречек 2022: К. Ј. Јиречек, *Србија: земља и народ у средњем веку*, Београд: Службени гласник.

66. Јовановић Морски 1894: М. Јовановић Морски, *Тамо амо по Истоку* 1, Београд: Српска књижевна задруга.
67. Јовичић 1990: М. Јовичић, *Устави и уставност Србије у светлости актуелних уставних борби*, Београд: САНУ.
68. Campbell 1988 М. В. Campbell, *The Witness and the Other World: Exotic European Travel Writing, 400–1600*, Ithaca and London: Cornell University Press.
69. Каниц 1991: Ф. Каниц, *Србија, земља и становништво*, Књига прва, Београд: Српска књижевна задруга.
70. Карађорђевић 1999: Т. Карађорђевић, *Мемоари*, Опленец: Задужбина краља Петра Првог Карађорђевића.
71. Clarkson 1850: W. Clarkson, *India and the Gospel; Or, An Empire for the Messiah*, London: John Snow.
72. Codell 1989: J. F. Codell, Marion Harry Spielmann and the Role of the Press in the Professionalization of Artists, *Victorian Periodicals Review* 22(1), The Johns Hopkins University Press, 7–15.
73. Collingham 2006: L. Collingham, *Curry: A Tale of Cooks and Conquerors*. Oxford: Oxford University Press.
74. Костић 1880: Л. Костић, *Основа лепоте у свету с особитим обзиром на српске народне песме*, Нови Сад: Српска народна задружна штампарија.
75. Костадиновић 2016: А. Костадиновић, Аксиолошки статус путописа: Између сублитерарног и паранаучног феномена, *Trends and Tendencies in Modern Philology*, 1, Копер: Univerza na Primorskem, Pedagoška fakulteta, 17–32.
76. Кусовац 1987: Н. Кусовац, *Историја српског сликарства XVIII и XIX*. Београд: Каталог збирке народног музеја.
77. Lazarević Radak 2013: S. Lazarević Radak, *Oktrivanje Balkana*, Beograd: Mali Nemo.
78. Lazarević Radak 2011: S. Lazarević Radak, *Na granicama Orijenta*, Beograd: Mali Nemo.
79. Lorens 2012: D. H. Lorens, *Italija (Suton u Italiji, More i Sardinija, Skice o etrurskim naseobinama)*, Beograd: Službeni glasnik.
80. Магарашевић 2017: М. Магарашевић, *Чија је истина?*, Београд: Catena Mundi.
81. Максимовић 2021: Г. Максимовић, Милан Јовановић Морски и Индија, у: *Индија у српској књижевности*, ур. Немања Радуловић, Драгана Грбић, Душан Иванић, Београд: Задужбина Доситеја Обрадовића, 88–100.
82. Марковић 2015: М. Марковић, *Од Темишвара до Хаваја, Павел Петровић, Заборављени српски сликар*, Београд: Филозофски факултет, Институт за историју уметности, 2015.
83. Mill 1817: J. Mill, *The History of British India*, London, Baldwin, Cradock, and Joy.
84. Мичета 2018а: Л. Мичета, *Карађорђе: биографија*, књига прва, Београд: Лагуна.
85. Мичета 2018б: Л. Мичета, *Карађорђе: биографија*, књига друга, Београд: Лагуна.
86. Nayar 2003а: P. Nayar, The “Discourse of Difficulty”: English Writing and India, 1600–1720, *Prose Studies* 26(3): 357–394.
87. Nayar 2003b: P. Nayar, The Imperial Sublime, English Travel Writing and India, 1750–1820, *Journal for Early Modern Cultural Studies*, University of Pennsylvania Press Vol. 2, No. 2, 57–99.
88. Nayar 2005: P. Nayar, *Marvelous Excesses: English Travel Writing and India, 1608–1727*, *Journal of British Studies* 44(2), 213–238.
89. Nayar 2008: P. Nayar, *English Writing and India, 1600–1920: Colonizing Aesthetics*. London and New York: Routledge.

90. Nayar 2011: P. K. Nayar, From Imagination to Inquiry: The Discourse of "Discovery" in Early English Writings on India, *Journeys. The International Journal of Travel and Travel Writing*, Oxford, New York: Berghahn Journals, Vol. 12, No. 2, 1–27.
91. Nayar 2012: P. Nayar, *Colonial Voices: The Discourses of Empire*, New Jersey: Wiley-Blackwell.
92. Недељковић 1996: М. Недељковић, *Записи о Шумадији*, Крагујевац: Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета : Јавно предузеће за радио-телевизијску и новинско-издавачку делатност „Крагујевац”.
93. Ненадовић 1883: К. Н. Ненадовић, Живот и дела великог Ђорђа Петровића КараЂорђа, врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и живот његови војвода и јунака, као градиво за Српску историју од године 1804. до 1813. и на даље, књига I, Беч.
94. Николић 2010: Н. Николић, *Меандри просвећености. Неколико лица српске књижевности XVIII и XIX века*. Београд: Службени гласник.
95. Николић 2019: Н. Николић, *Идентитет српске књижевности*. Београд: Српска књижевна задруга.
96. Новаковић 1988: С. Новаковић, *Уставно питање и закони Карађорђевог времена*, Београд: Панпубликум.
97. Ovington 1696: J. Ovington, *A Voyage to Surat in the Year 1689*, impr. Jacob Tonson, Londres.
98. Peck 2005: L. L. Peck *Consuming Splendor: Society and Culture in Seventeenth-Century England*, Cambridge: Cambridge University Press.
99. Пековић 2001: С. Пековић, Путопис – условљеност жанра, у: *Књига о путопису*, Слободанка Пековић (ур.), Београд, Институт за књижевност и уметност, 11–26.
100. Петровић 2013: А. Петровић, О Индији и америчком сну, *Културе у дијалогу*, Београд: Филолошки факултет, 169–194.
101. Platon 1993: Platon, *Država*, Preveli Albin Vilhar i Branko Pavlovic, Beograd: BIGZ.
102. Popović 2013: О. Popović, Putopis: od rubnog žanra do generatora novih književnih teorija, u: Size Zero/mala MJERA 3. Od margine do centra: feminizam, književnost, teorija, prir. Aleksandra Nikčević-Batrićević, Podgorica: Institut za crnogorski jezik i književnost, Elektronsko izdanje: 14. IX 2015.
103. Радојичић 2012: Д. Радојичић, *Дијалози за трпезом, антрополошка монографија о култури исхране*, Београд: Службени гласник и Етнографски институт САНУ.
104. Раш 2001: Г. Раш, *Србија и Срби*, Нови Сад: Орфеус.
105. Ryan 1981: М. Ryan, Introduction: on the Why, What and How of Generic Taxonomy, *Poetics*, 10/2–3, 109–126.
106. Радоњић 1995: С. Радоњић, *Речник српске путописне прозе*, Нови Сад: Соларис.
107. Радуловић 2005: Н. Радуловић, Стојковићев „Кандор” као иницијацијски роман. *Летопис Матице српске* 476 (3): 447–455.
108. Радуловић 2023: Н. Радуловић, *Где ружа и лотос цвета: слика Индије у српској књижевности и култури 19. и 20. века*, Београд: Федон.
109. Речник књижевних термина 1985: Речник књижевних термина, Београд: Полит.
110. Rethinking Literary History 2002: A Dialogue on Theory, Ed. Linda Hutcheon and Mario J. Valdés; Oxford: Oxford University Press.

111. Rubiés 2000: J. Rubiés, Travel writing as a genre: facts, fictions and the invention of a scientific discourse in early modern Europe, *The International Journal of Travel and Travel Writing*, 5/33, 5–33.
112. Said 1993: E. Said, *Culture and Imperialism*, New York: Knopf.
113. Саид 2000: Е. Саид, *Оријентализам*, Београд: Библиотека XX век.
114. Sell 2006: J. P. A. Sell, *Rhetoric and Wonder in English Travel Writing, 1560–1613* (1st ed.). Routledge.
115. Sell 2012: J. P. A. Sell, Embodying truth in early modern English travel writing. *Studies in Travel Writing*, 16(3), 227–241.
116. Скерлић 1906: Ј. Скерлић, *Омладина и њена књижевност (1848–1871). Изучавања о националном и књижевном романтизму код Срба*, Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.
117. Spenser 1850: E. Spenser, *Travels in European Turkey in 1850 Through Bosnia, Servia, Bulgaria, Macedonia, Thrace, Albania and Epirus; with a visit to Greece and the Ionian Islands*, London: Colburn and Co.
118. Станојевић 1926: С. Станојевић, *Историја српскога народа*, треће издање, Београд: Издавачка књижарница Напредак.
119. Стевановић 2024: А. П. Стевановић, Где је Индија у српској књижевности и култури?, *Летопис Матице српске* 514(4), 554–560.
120. Stilz 2002: G. Stilz, Heroic Travellers – Romantic Landscapes. The Colonial Sublime in Indian, Australian, and American Art and Literature, In: Hartmut Berghoff and Barbara Korte, Houndmills (Eds.), *The Making of Modern Tourism*, Basingstoke, Hampshire, and New York: Palgrave, 85–107.
121. Тодоров 1994: Ц. Тодоров, *Ми и други: француска мисао о људској разноликости*, превели Бранко Јелић, Мира Перић и Мирјана Здравковић, Београд: Библиотека XX век.
122. Todorov 1995: T. Todorov, The Journey and Its Narratives, *The Morals of History*, Minneapolis: University of Minnesota Press.
123. Todorova 2006: M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, drugo izdanje, prevele s engleskog Dragana Starčević i Aleksandra Bajazetov-Vučen, Beograd: Biblioteka XX vek.
124. Thompson 2011: C. Thompson, *Travel Writing*, London and New York: Routledge: Taylor & Francis Group.
125. *The Cambridge Companion to Travel Writing* 2002: Cambridge: Cambridge University Press.
126. Тешић 2001: Г. Тешић, *Васионски самовар: антологија југословенске авангарде 1904–1934*. Београд: Чигоја штампа, 2001.
127. Fergusson 1837: J. Fergusson, *Diary*, British Library.
128. Хацић 2010: Ј. Хацић, *Устанак Србски под Црним Ђорђем, од Јована Хацића, у књижевству названог Милоша Светића*, Београд: Ариадна.
129. Shankar 2001: R. Shankar, *Framing "India": The Colonial Imaginary in Early Modern Culture*, Stanford: Stanford University Press.
130. Šačkova 2012: V. A. Šačkova, Putopis kao žanr umetničke književnosti: pitanja teorije u *Putopis, časopis za putopisnu književnost*, I(1–2), Beograd: Tenduro Management, 195–202.
131. Флоренски 2007: П. Флоренски, *Иконостас*, Никшић: Јасен.
132. Црњански 2004: М. Црњански, *Роман о Лондону*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
133. Helstosky 2014: C. Helstosky (ed.), *The Routledge History of Food*, 1st edition. Abingdon: Routledge.

134. Шоп 1982: И. Шоп: *Исток у српској књижевности: шест писаца – шест виђења*, Београд, Институт за књижевност и уметност.
135. Шпенглер 2010: О. Шпенглер, *Пропаст Запада*, превео Владимир Вујић, Београд: Утопија.

Биографија

Александра П. Стевановић (1990, Сурдулица) основне академске и мастер студије завршила је на катедри за Енглески језик и књижевност на Филолошко-уметничком факултету Универзитета у Крагујевцу одбранивши 2014. мастер рад „Потрага за идентитетом у Нуклеарној трилогији Б. Вонгара”. Докторске академске студије завршила је 2021. на смеру за Историју и филозофију природних наука и технологије на Универзитету у Београду са завршним докторским радом „Хеуристика *Речника технологије* и југословенска криза 1879–1981. у контексту успона постмодерне културе”.

Запослена је од 2018. као истраживач–приправник, од 2021. као истраживач–сарадник и од 2025. као научни сарадник у Центру за научноистраживачки рад на Филолошко-уметничком факултету Универзитета у Крагујевцу. Од 2023. ради на Факултету друштвених наука и хуманистике (School of Liberal Arts and Humanities) на Универзитету Воксен (Woxsen University) у Индији као хонорарни професор (adjunct professor) и члан је студијског одбора на Одсеку за енглески језик и књижевност на истом универзитету. С енглеског је превела дела „Хајка на човека” Б. Вонгара (Јасен, 2017) и „Записи о Индији” кнеза Божицара Карађорђевића (Матица српска и задужбина Краља Петра I, 2018). Објавила је своју прву монографију *Тајнопис Речника технологије* 2021. у Матици српској.

Александра Стевановић од 2018. до 2020. била је истраживач на пројекту „Друштвене кризе и савремена српска књижевност и култура: национални, регионални, европски, глобални оквир” Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије и од 2016. до 2019. истраживач на међународном пројекту „Science and Orthodoxy around the World” под окриљем Националне хеленске фондације за истраживања у Атини (National Hellenic Research Foundation). Била је у периоду 2017–2022. истраживач на пројекту „Српско-индијске везе у култури кроз историју” и од 2020. до 2022. на пројекту „Језик и култура нових технологија” Матице српске. Члан је Матице српске, Међународног центра за православне студије и међународних асоцијација IOTA (International Orthodox Theological Association) и CoSciLit (Commission on Science and Literature IUHPST/DHST).

Учествовала је 2016. у радионици „Research Genealogies and Material Practices” у оквиру пројекта COST Action IS1307 New Materialism у галерији Тејт Модерн у Лондону и била укључена у писање алманаха пројекта. Од јула 2017. до јануара 2018. обавила је стручно усавршавање у Индији као гостујући истраживач на Универзитету Мадрас у Ченају.

Објавила је преко тридесет научних радова из области друштвених наука и хуманистике у земљи и иностранству. Учествовала је на више научних конференција у земљи и иностранству, осмишљавала и самостално спроводила радионице за студенте с различитих страних универзитета, на тему вештачке интелигенције, теологије и технологије, технологије и екологије, дигиталне хуманистике и екоаратива.

Предавања по позиву држала је на Универзитету Мадрас у Ченају, Националном институту за технологију у Тирупатију, Банарас Хинду Универзитету у Варанасију, Универзитету у Пондишерију, Универзитету Воксен у Хајдерабаду, Институту за теологију Универзитета Баламанд у Либану, Академији Супрасаљ у Пољској, Лутеранском теолошком факултету у Чикагу, Институту за православне хришћанске студије у Кембриџу и на Богословији „Свети Јован Златоусти” у Крагујевцу. Одржала је и неколико јавних предавања у Матици српској, Коларчевој задужбини, Музеју науке и

технике, Библиотеци „Радоје Домановић” у Тополи, Дечјем културном центру у Београду, као и у Чикагу и Вашингтону.

Прилози

Прилог 1

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора: Александра П. Стевановић

Број индекса: 16074/Д

Изјављујем

да је докторска дисертација

Културе Индије и Балкана у делу кнеза Божицара Карађорђевића

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати исправно наведени;
- да нисам кршила ауторска права и користила интелектуалну својину других лица.

У Београду,

Потпис аутора

Прилог 2

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора: Александра П. Стевановић

Број индекса: 16074/Д

Студијски програм: Језик, књижевност, култура

Наслов рада:

Културе Индије и Балкана у делу
кнеза Божидара Карађорђевића

Ментор: проф. др Ненад Николић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предала ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

У Београду,

Потпис аутора

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић” да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Културе Индије и Балкана у делу
кнеза Божицара Карађорђевића

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предала сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучила.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци. Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

У Београду, _____

Потпис аутора

1. **Ауторство.** Дозвољаваје умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваје умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваје умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваје умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваје умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваје умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.